

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı
Siyaset Bilimi Bilim Dalı

**ANKARA KENT MERKEZİNİN SİYASÎ KAMUSALLIĞININ
DÖNÜŞÜMLERİ (1923-2022)**

Barış Meriç DEMİR

Doktora Tezi

Ankara, 2026

ANKARA KENT MERKEZİNİN SİYASÎ KAMUSALLIĞININ DÖNÜŞÜMLERİ (1923-2022)

Barış Meriç DEMİR

Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı

Siyaset Bilimi Bilim Dalı

Doktora Tezi

Ankara, 2026

KABUL VE ONAY

Bariş Meriç DEMİR tarafından hazırlanan “Ankara Kent Merkezinin Siyasî Kamusalılığının Dönüşümleri (1923-2022)” başlıklı bu çalışma, 02.07.2026 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda başarılı bulunarak jürimiz tarafından Doktora Tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Mete YILDIZ (Başkan)

Prof. Dr. Bican şAHİN (Danışman)

Prof. Dr. Begüm Özden FIRAT (Üye)

Doç. Dr. Kadir DEDE (Üye)

Doç. Dr. Mustafa Cem OğUZ (Üye)

Yukarıdaki imzaların adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

Prof. Dr. Uğur ÖMÜRGÖNÜLşEN

Enstitü Müdürü

YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI

Enstitü tarafından onaylanan lisansüstü tezimin/raporumun tamamını veya herhangi bir kısmını, basılı (kağıt) ve elektronik formatta arşivleme ve aşağıda verilen koşullarla kullanıma açma iznini Hacettepe Üniversitesine verdiğimi bildiririm. Bu izinle Üniversiteye verilen kullanım hakları dışındaki tüm fikri mülkiyet haklarım bende kalacak, tezimin tamamının ya da bir bölümünün gelecekteki çalışmalarda (makale, kitap, lisans ve patent vb.) kullanım hakları bana ait olacaktır.

Tezin kendi orijinal çalışmam olduğunu, başkalarının haklarını ihlal etmediğimi ve tezimin tek yetkili sahibi olduğumu beyan ve taahhüt ederim. Tezimde yer alan telif hakkı bulunan ve sahiplerinden yazılı izin alınarak kullanılması zorunlu metinlerin yazılı izin alınarak kullandığımı ve istenildiğinde suretlerini Üniversiteye teslim etmeyi taahhüt ederim.

Yükseköğretim Kurulu tarafından yayınlanan **“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”** kapsamında tezim aşağıda belirtilen koşullar haricince YÖK Ulusal Tez Merkezi / H.Ü. Kütüphaneleri Açık Erişim Sisteminde erişime açılır.

- Enstitü / Fakülte yönetim kurulu kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren 2 yıl ertelenmiştir. ⁽¹⁾
- Enstitü / Fakülte yönetim kurulunun gerekçeli kararı ile tezimin erişime açılması mezuniyet tarihimden itibaren ... ay ertelenmiştir. ⁽²⁾
- Tezimle ilgili gizlilik kararı verilmiştir. ⁽³⁾

26/08/2026

Barış Meriç DEMİR

¹“Lisansüstü Tezlerin Elektronik Ortamda Toplanması, Düzenlenmesi ve Erişime Açılmasına İlişkin Yönerge”

- (1) Madde 6. 1. Lisansüstü teze ilgili patent başvurusu yapılması veya patent alma sürecinin devam etmesi durumunda, tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** iki yıl süre ile tezin erişime açılmasının ertelenmesine karar verebilir.
- (2) Madde 6. 2. Yeni teknik, materyal ve metotların kullanıldığı, henüz makaleye dönüşmemiş veya patent gibi yöntemlerle korunmamış ve internetten paylaşılması durumunda 3. şahıslara veya kurumlara haksız kazanç imkanı oluşturabilecek bilgi ve bulguları içeren tezler hakkında tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulunun** gerekçeli kararı ile altı ayı aşmamak üzere tezin erişime açılması engellenebilir.
- (3) Madde 7. 1. Ulusal çıkarları veya güvenliği ilgilendiren, emniyet, istihbarat, savunma ve güvenlik vb. konulara ilişkin lisansüstü tezlerle ilgili gizlilik kararı, **tezin yapıldığı kurum** tarafından verilir *. Kurum ve kuruluşlarla yapılan işbirliği protokolü çerçevesinde hazırlanan lisansüstü tezlere ilişkin gizlilik kararı ise, **ilgili kurum ve kuruluşun önerisi** ile **enstitü** veya **fakültenin** uygun görüşü üzerine **üniversite yönetim kurulu** tarafından verilir. Gizlilik kararı verilen tezler Yükseköğretim Kuruluna bildirilir.
Madde 7.2. Gizlilik kararı verilen tezler gizlilik süresince enstitü veya fakülte tarafından gizlilik kuralları çerçevesinde muhafaza edilir, gizlilik kararının kaldırılması halinde Tez Otomasyon Sistemine yüklenir

* Tez **danışmanın** önerisi ve **enstitü anabilim dalının** uygun görüşü üzerine **enstitü** veya **fakülte yönetim kurulu** tarafından karar verilir.

ETİK BEYAN

Bu çalışmadaki bütün bilgi ve belgeleri akademik kurallar çerçevesinde elde ettiğimi, grsel, işitsel ve yazılı tüm bilgi ve sonuçları bilimsel ahlak kurallarına uygun olarak sunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, yararlandığım kaynaklara bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğumu, tezimin kaynak gösterilen durumlar dışında özgün olduğunu, **Prof. Dr. Bican şAHİN** danışmanlığında tarafımdan üretildiğini ve Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Yönergesine göre yazıldığını beyan ederim.

Barış Meriç DEMİR

İTHAF

Anneme ve babama; derdini anlatmak için kendini sokağa atan insana... Layık olamayacağını bilmenin mahcubiyetiyle.

TEŞEKKÜR

Pek çok başarısız girişimin ardından ortaya çıkan bu çalışma, başta danışmanım Prof. Dr. Bican ŞAHİN olmak üzere, Prof. Dr. Begüm Özden FIRAT'ın ve Doç. Dr. Kadir DEDE'nin gösterdiği sonsuz sabır sayesinde mümkün olmuştur. Bu nedenle ilk ve en büyük teşekkürü kendilerine sunuyorum. Taşıdıkları tüm çekincelere karşın görüşmelerde yer alan, kimi zaman bana benden daha çok emek harcayan, adlarını zikredemeyeceğim tüm katılımcılara özel olarak teşekkür etmek isterim. Yol göstericiliğiniz olmasaydı bu çalışma yarım kalırdı. Bu yorucu ve bitmek bilmeyen süreçte aslında sandığım kadar da başarısız olmadığımı her fırsatta sevgisiyle hatırlatarak çileyi çekilebilir hâle getiren Şevval Zeycan ŞAHAN'a ve Pirinç'e teşekkürü bir borç bilirim. Sayarak tüketilemeyecek daha pek çok kişinin sunduğu destek, tez çalışmasının asla bireysel bir emeğin ürünü olamayacağını, her zaman bireyi ve sınırları aşan bir yanı olduğunu tekrar kanıtlamaktadır.

ÖZET

DEMİR, Barış Meriç. *Ankara Kent Merkezinin Siyasî Kamusalılığının Dönüşümleri (1923-2022)*, Doktora Tezi, Ankara, 2026.

Kamusal alanın sadece özgürlük ve rasyonel uzlaşısı ile tanımlanması, kentsel mekândaki güç mücadelelerini açıklamada yetersiz kalmaktadır. Bu çalışmanın temel amacı, Ankara kent merkezinin 1923-2022 yılları arasındaki kamusalılık rejiminin dönüşümlerini çözümlemektir. Ankara kent merkezinde deneyimlenen kamusalılık rejiminin her bir dönemde gerçekleştirilen idarî ve hukukî müdahalelere paralel olarak siyasî iktidarı elinde bulunduran grupların ideolojilerine ve dolayısıyla kamusalılık tahayyüllerine uygun olarak değişim göstereceği tahmin edilmiştir. Araştırmada nitel yöntem benimsenmiş; Henri Lefebvre'in mekân teorisi ile Oskar Negt ve Alexander Kluge'nin kamusal alan teorisi birlikte kullanılmıştır. Veri toplama sürecinde siyasî parti programlarına, gazete ve örgüt arşivlerine Voyant Tools ile metin madenciliği uygulanmış; kentsel alanın ritimanalizi gerçekleştirilmiş ve Kızılay ve çevresini siyasî faaliyetler için kullanmış kişilerle derinlemesine mülakatlar gerçekleştirilmiştir. Analizler sonucunda; erken Cumhuriyet dönemindeki tören odaklı kamusalılığın 1960-1970 döneminde, farklı özneleşme eğilimlerini bir araya getirmeye çabalayan, kentin hem üretim hem de ortak kullanım alanlarını kapsayan, buraların yönetiminde hak iddia eden, sınıf odaklı bir muhalif kamusalılığın pay alma mücadelesine dönüştüğü tespit edilmiştir. Bu durum 1980 sonrası dönemde kentin neoliberal ve güvenlikçi politikalarla dönüştürüldüğü, reaksiyoner kamuların görünürlüğünün azaldığı, muhalif kamuların ise üretim ve eğitim alanlarından çekilerek kentin belirli kısımlarına sıkıştığı, söylemlerindeki sınıf vurgusunun zayıflayarak soyut bir evrensellik temelinde kurulmuş hak taleplerine evrildiği, protesto ve yas törenleriyle sınırlı bir kamusalılık hâlini almıştır. Bu yüz yıllık dönüşümde yalnızca idarî ve hukukî müdahaleler değil, ekonomik altyapı ve gruplar arası mücadeleler de belirleyici olmuştur.

Anahtar Sözcükler

Kamusal Alan, Kamusalılık, Mekân, Ankara

ABSTRACT

DEMİR, Barış Meriç. *Transformations of the Political Public Sphere of Ankara City Center (1923-2022)*, Ph. D. Dissertation, Ankara, 2026.

Defining the public sphere solely through freedom and rational consensus is insufficient to explain the power struggles within urban space. The primary objective of this study is to analyze the transformations of the regime of publicness in the Ankara city center between the years 1923 and 2022. It is hypothesized that the regime of publicness experienced in the Ankara city center changes in parallel with the administrative and legal interventions implemented in each period, aligning with the ideologies—and consequently, the publicness imaginaries—of the groups holding political power. The research adopts a qualitative methodology, integrating Henri Lefebvre's theory of space with Oskar Negt and Alexander Kluge's theory of the public sphere. During the data collection process, text mining was applied to political party programs, newspapers, and organizational archives using Voyant Tools; a rhythm analysis of the urban space was conducted; and in-depth interviews were held with individuals who have used Kızılay and its surroundings for political activities. The analyses reveal that the ceremony-oriented publicness of the early Republican era transformed, during the 1960–1970 period, into a spatial struggle by a class-oriented oppositional publicness that sought to bring together different political subjectification tendencies, encompassed both the production and common use areas of the city, and claimed the right to administer these spaces. In the post-1980 period, as the city was transformed by neoliberal and security-oriented policies, this dynamic evolved into a form of publicness limited to protests and mourning ceremonies. During this era, the visibility of reactionary publics decreased, oppositional publics withdrew from spaces of production and education to become confined to specific parts of the city, and the class emphasis in their discourses weakened, shifting toward demands for rights founded on an abstract universality. In this century-long transformation, not only administrative and legal interventions, but also economic infrastructure and intergroup struggles have been decisive.

Keywords

Public Sphere, Publicness, Space, Ankara

İÇİNDEKİLER

KABUL VE ONAY	i
YAYIMLAMA VE FİKRİ MÜLKİYET HAKLARI BEYANI	ii
ETİK BEYAN.....	iii
İTHAF	iv
TEŞEKKÜR.....	v
ÖZET	vi
ABSTRACT	vii
İÇİNDEKİLER	viii
KISALTMALAR DİZİNİ	xi
TABLolar DİZİNİ	xv
GRAFİKLER DİZİNİ	xvi
GİRİŞ.....	1
1. BÖLÜM ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ	7
2. BÖLÜM KAMUSAL ALANI MEKÂNLA DÜŞÜNMENİN SOY KÜTÜĞÜ	24
2.1. NORMATİF KAMUSAL ALAN TEORİLERİ: ÇÖKÜŞ ANLATILARI.....	24
2.1.1. Arendt – Kamusal Alanın Mekânsal Sınırı	24
2.1.2. Habaermas – Mekândan Azade Kamusal Alan	29
2.1. ELEŞTİREL KAMUSAL ALAN VE MEKÂN TEORİLERİ: ÇATIŞMA ANLATILARI	35
2.1.1. Oskar Negt & Alexander Kluge – Mücadele Sahası Olarak Kamusal Alan	37
2.1.2. Henri Lefebvre – Üst Üste Binen Mekânlar	42
3. BÖLÜM GEÇMİŞTEN DEVRALINAN	52
3.1. RESMİGEÇİT KAMUSALLIĞI (1923-1950).....	52
3.1.1. Ekonomik Altyapı ve Makroekonomi Politikaları (1923-1950)	53
3.1.2. Kurumsal Kamusalılık ve Vatandaş Kamuları (1923-1950).....	56

3.1.3. Hayal Edilen ve Gerçekleşen Ankaralar	62
3.1.3.1. Lörcher Planında Ankara	63
3.1.3.2. Jansen Planında Ankara	66
3.1.4. Ankara Kent Kamusalılığının Ritimleri (1923-1950)	70
3.2. KAMUOYUNDAN KAMUYA (1950-1980)	76
3.2.1. Görelî Açık Pazardan İthal İkameciliğine (1950-1960)	77
3.2.2. Kurumsal Kamusalılık ve Kamuoyu Sıfatında Vatandaşlık (1950-1960)	79
3.2.3. Planlı İthal İkamesinden Krize (1960-1980)	82
3.2.4. Kurumsal Kamusalılık: ‘Sınıf’ değil ‘Millet’, ‘Demokrasi’ değil ‘Adalet’	85
3.2.5. Vatandaş Kamularında İki Eğilim: Muhalifler ve Reaksiyoneler	89
3.2.5.1. Muhalif Kamular	89
3.2.5.2. Reaksiyoneler Kamular	95
3.2.6. Ankara Kenti (1950-1980)	108
3.2.7. Ankara’da Kent Kamusalılığının Ritimleri (1950-1980)	112
3.3. VE TEKRAR KAMUOYUNA (1980-2002)	134
3.3.1. Ekonomik Altyapı ve Makroekonomi Politikaları (1980-2002)	134
3.3.2. Kurumsal Kamusalılık: Özel Olan -Kısmen- Politiktir (1980-2002)	138
3.3.3. Vatandaş Kamuları: Muhalifler ve Reaksiyoneler (1980-2002)	146
3.3.3.1. Kıpırtılar ve Birleşmeler: Sendikalar ve Meslek Odaları	146
3.3.3.2. Serpiliş Güçlenmeler: Feminist ve LGBTİ+ Örgütleri	153
3.3.4. Sermaye Kenti Ankara (1980-2002)	160
3.3.5. Ankara’da Kentsel Kamusalılığın Ritimleri (1980-2002)	164
4. BÖLÜM BUGÜNÜN İNŞASI	178
4.1. EKONOMİK ALTYAPI VE MAKROEKONOMİ POLİTİKALARI (2002-2022)	178
4.2. KURUMSAL KAMUSALLIK (2002-2022)	182
4.3. VATANDAŞ KAMULARI (2002-2022)	188
4.3.1. Emek Platformu	189

4.3.2. Feminist ve LGBTİ+ Örgütleri	192
4.3.3. Emek ve Demokrasi için Güç Birliği Platformu	196
4.4. ANKARA KENTİ: RÖVANŞİST MİMARİ VE BELLEK KIRIM (2002-2022) ...	199
4.5. ANKARA'DA KENTSEL KAMUSALLIĞIN RİTİMLERİ (2002-2022)	202
SONUÇ	225
KAYNAKÇA	230
EK1 ORJİNALLİK FORMU	258
EK2 ETİK KURUL İZNİ	260
EK3 SAHA GÖRÜŞMESİ SORULARI VE KATILIMCI BİLGİLERİ	261

KISALTMALAR DİZİNİ

ABB	Ankara Büyükşehir Belediyesi
AKP	Adalet ve Kalkınma Partisi
ANAP	Anavatan Partisi
AP	Adalet Partisi
ASİS	Ağaç Eşya İşçileri Sendikası
CGP	Cumhuriyetçi Güven Partisi
CHP	Cumhuriyet Halk Partisi
CKMP	Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi
DEV-GENÇ	Türkiye Devrimci Gençlik Federasyonu
Dev-Yol	Devrimci Yol
DİSK	Türkiye Devrimci İşçi Sendikaları Konfederasyonu
DP	Demokrat Parti
DSP	Demokratik Sol Parti
DYP	Doğru Yol Partisi
EDGB	Emek ve Demokrasi İçin Güç Birliği
FKF	Fikir Kulüpleri Federasyonu
FP	Fazilet Partisi
GES-İş	Türkiye Devlet Su İşleri Enerji Su ve Gaz İşçileri Sendikası
GP	Güven Partisi

HDP	Halkların Demokrasi Partisi
HP	Halkçı Parti
İGD	İlerici Gençlik Derneği
İKD	İlerici Kadınlar Derneği
İlerici Yapı-İş	Türkiye İlerici İnşaat ve Tamirat İşçileri Sendikası
İTÜÖB	İstanbul Teknik Üniversitesi Öğrenci Birliği
İTÜTB	İstanbul Teknik Üniversitesi Talebe
İYİP	İyi Parti
İYÖKD	İstanbul Yüksek Öğrenim Kültür Derneği
Kaos GL	Kaos Gey ve Lezbiyen Kültürel Araştırmalar ve Dayanışma Derneği
KESK	Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu
Kimya-İş	Türkiye Kimya Sanayii İşçileri Sendikası
MDP	Milliyetçi Demokrasi Partisi
MGK	Millî Güvenlik Kurulu
MGV	Millî Gençlik Vakfı
MHP	Milliyetçi Hareket Partisi
MMO	Maden Mühendisleri Odası
MP	Millet Partisi
MSP	Millî Selamet Partisi
MTTB	Millî Türk Talebe Birliği
MÜSİAD	Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği

ODTÜ-Der	Ortadoğu Teknik Üniversitesi Öğrencileri Kültür Derneği
ÖGD	Özgür Gençlik Derneği
RP	Refah Partisi
SBFBK	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Boykot Komitesi
SFK	Sosyalist Feminist Kolektif
SHP	Sosyaldemokrat Halkçı Parti
SSGSS	Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası
SSK	Sosyal Sigortalar Kurumu
TBP	Türkiye Birlik Partisi
TİP	Türkiye İşçi Partisi
TKB	Türk Kadınlar Birliği
TKP	Türkiye Komünist Partisi
TMMOB	Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği
TMTF	Türkiye Milli Talebe Federasyonu
TÖB-DER	Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği
TSK	Türk Silahlı Kuvvetleri
TTB	Türk Tabipleri Birliği
Türk Maden-İş	Türkiye Maden İşçileri Sendikası
Türk-İş	Türkiye İşçi Sendikaları Konfederasyonu
TÜSİAD	Türk Sanayicileri ve İş İnsanları Derneği
UKOME	Ankara Ulaşım Koordinasyon Merkezi

YDS	Yabancı Dil Bilgisi Seviye Tespit Sınavı
YÖK-DİL	Yükseköğretim Kurumları Yabancı Dil Sınavı
YTP	Yeni Türkiye Partisi

TABLolar DİZİNİ

Tablo 1.1. Katılımcı bilgileri	9
Tablo 1.2. 1923-1950 dönemi için taranan eserler	10
Tablo 1.3. 1950-1980 dönemi için taranan eserler	11
Tablo 1.4. 1980-2002 dönemi için taranan eserler	15
Tablo 1.5. 2002-2022 dönemi için taranan eserler	16
Tablo 1.6. Eylem konuları ve tanımları	18
Tablo 1.7. Tören türleri ve tanımları	22

GRAFİKLER DİZİNİ

Grafik 3.1. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1930-1950)	75
Grafik 3.2. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1930-1950)	76
Grafik 3.3. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1950-1960)	128
Grafik 3.4. Tören temalarına göre öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1950-1960)	129
Grafik 3.5. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1950-1960)	129
Grafik 3.6. Eylem konularına göre öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1950-1960)	130
Grafik 3.7. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1960-1971)	130
Grafik 3.8. Tören kategorilerine göre öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımı (1960-1971)	131
Grafik 3.9. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımı (1960-1971)	131
Grafik 3.10. Eylem konularında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1960-1971)	132
Grafik 3.11. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1971-1980)	132
Grafik 3.12. Tören temalarında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1971-1980)	133
Grafik 3.13. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1971-1980)	133
Grafik 3.14. Eylem konularında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1971-1980)	134
Grafik 3.15. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1980-1990)	174
Grafik 3.16. Tören kategorilerinde öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1980-1990)	174
Grafik 3.17. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1980-1990)	175
Grafik 3.18. Eylem konularında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1980-1990)	175
Grafik 3.19. Öne çıkan tören kategorilerinin yıllara göre dağılımları (1991-2002)	176

Grafik 3.20. Öne çıkan tören kategorilerinin mekânlarının yıllara göre dağılımları (1991-2002)	176
Grafik 3.21. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1991-2002)	177
Grafik 3.22. Öne çıkan eylem konularının mekânlarının yıllara göre dağılımları (1991-2002)	177
Grafik 4.1. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (2002-2022)	221
Grafik 4.2. Tören kategorilerinde öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (2002-2022)	222
Grafik 4.3. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (2002-2022)	223
Grafik 4.4. Öne çıkan eylem konularında tercih edilen mekânların yıllara göre dağılımları (2002-2022)	224

GİRİŞ

Kızılay Meydanı ve yakın çevresindeki mahallelerin son bir yılına, trafiğin akışına, bir duraktan diğerine koşuşturan insanlara, barlara gitmeden önce bir şeyler yiyenlere, nöbet değiştiren polislere, ders çıkışı saatlerine, mesai bitimine, geçmişteki kudreti hafızalara kazımak üzere tasarlanmış resmî geçitlere, yakın ya da uzak geçmişte ölenlerin anısına düzenlenen törenlere, güç gösterilerine, bir araya gelen insanların görünüşteki amaçlarına, çıkardıkları sese odaklanalım.

Kızılay'ın doğal bitki örtüsü dükkanlar, öğrenciler, yoksullar ve polislerdir. Güneş her gün farklı saatlerde doğar ama burada gün hep 06:00 gibi başlar. İşe gidenler 07:00 gibi sıklaşır, poğaçacıların önünü, evlerinden uzakta çalıştıkları için kahvaltıyı ayaküstü, hemen orada ya da dükkânda yapmak zorunda olanlar doldurur. Sabahın kör vaktinde metro girişlerinin etrafına yayılan işportacılar Kızılay'da çalışan ya da Kızılay'ı aktarma noktası olarak kullanan işçi ve öğrencilere el örgüsü lif, kese, mevsimine göre eldiven, güneş gözlüğü ya da simit satarlar.

Güvenpark'ın etrafını dört yandan kesen ulaşım hatları birkaç saat daha tıka basa dolu olacak şehir içi otobüs ve minibüsleri başka yerlere ulaştırır, şahsi otomobilleri olan daha şanslılar ise bu yollarda trafik karmaşasına maruz kalacaktır. Trafik ışıklarına, araçları ve yayaları sürekli gözetleyen kameralara rağmen trafik polisleri 08:00-09:00 gibi yola iner ama trafiği üstlenmezler. Kızılay gibi birleşim noktaları, herhangi bir suç işlememiş binlerce insanın teknik araçlarla sürekli fişlenip gözetlendiği yerler olmuşlardır.

Kahvaltı servisi yapan kafeler müşteri çekebilmek için semt pazarındaki pazarcılar gibi 11:00'e kadar bağırır, o sırada Karanfil'den Olgunlar'a tüm barlar açılır, bir önceki gecenin kiri tozu süpürülmeye başlar.

Öğlenin sabahtan tek farkı, polislerin nöbet değişimidir. Bir ilkokulun yola bakan duvarına bitişik kurulmuş derme çatma kurulmuş genişçe bir nöbet noktasına 30'a yakın çevik kuvvet yarı otomatik silahları, kalkanları ve teleskopik coplarıyla ağır

ağır gelip yerleşirler. Sivil polisler, polis olduklarını belli edecek şekilde, ellerinde telsizleri, şişkin göbekleri ve içeride ne olup bittiği dışarıdan görülmesin diye camları film kaplanmış gözaltı araçlarıyla Yüksel Caddesi'ndeki İnsan Hakları Heykeli'nin veya Mülkiyeliler Birliği'nin civarında durup keyifle sohbet ederler.

Ziya Gökalp Caddesi'nde Meşrutiyet'te ya da Karanfil Sokak'ta parke taşları hep oynaktır, biraz yağmur yağınca altları su dolduğundan üzerine basan herkes hiç beklemedikleri bir anda hem kendilerini hem de yanlarından geçen beklenmedik şekilde ıslatır. Belki insanlar artık buna maruz kalmasın, belki de Yüksel'de ya da Selanik'te eylem yapan göstericiler polis saldırısına karşı kullanamasın diye parke taşları sökülmüş, her yer betonla kaplanıp tel kalıplarla motif basılmıştır.

Öğleye kadar Güvenpark'a kimse uğramaz, o saatlerde orası yalnızca içinden geçilip gidilecek bir yerdir. Öğle saatleri gelmişse ve yaşlıları, işsizleri, iş arayanları, Ankara'yı henüz çözememiş öğrencileri nerede bulacağınızı düşünüyorsanız, bayat çay içmek ya da bir dal çiçek almak gibi zevklerin varsa Güvenpark'a gitmeniz gerekir. Bakanlıkların ve bombalı saldırı noktalarının hemen bitişiğinde, birbirini tanımayan insanların yan yana oturduğu sonra da hiç konuşmadan bir ara kalkıp gittiği bu etkileşim noktasında hiçbir siyasî afiş, yazı veya çizim olmaz.

Yurt dışına gitmek, hiç olmazsa YDS ya da YÖK-Dil'i geçip bir yerlere atanmak isteyenler, camları ana caddeye bakan dil kurslarını hafta içi mesai saati sonrasında ya da hafta sonları doldururlar.

Kızılay ve çevresindeki mahalleler anlatılırken Dost, İmge, Turhan, İlhan İlhan, Evrensel gibi kitap evlerinden ya da Ardiç, Sanat, Kurtuba, Babil gibi kitap kafelerden bahsedilir ama yıllardır süren hava kirliliğinden merdivenlerini egzoz isi tutmuş iş hanlarının alt katlarında, ışık görmeyen yerlerdeki kırtasiyelerin, sahafların, korsan kitapçıların müşterisi çoktur. Üniversitelerin hazırlık sınıflarında okutulan ama kampüs içinde bandrollü hâlleri binlerce liraya satılan İngilizce eğitim kitaplarının siyah-beyaz baskılı korsan versiyonları, bürokraside güvenceli bir işe girip yoksulluğu geçmişte bırakmayı sağlayacak KPSS testleri, muhtemelen dönem bittiğinde bir kenara atılacak ve iş sınavları yaklaşıp kadar

tekrar ışık görmeyecek eski basımlı ikinci el ders kitapları, insanların basılı eserlerle ilişkisine ağırlıklı olarak bunlar aracılık ederler.

16:00-17:00 arası işten dönüş telaşı başlar. Trafiğe takılmamak için işlerinden erkenden ayrılabilenler aklın yolu bir olduğundan yoğunluğu arttırıp trafiğe takılırlar. Otobüs/minibüs kuyrukları uzar. Mamak'ta azınlıkların çoğunlukta olduğu yoksul mahallerine giden otobüslerin önünde yüze yakın kişi ip gibi dizilir, evlerine varabilmek için sıralarını bekler, kaldırımı işgal edip de oradan geçenlerle çarpışmamak için sırayı bir sağa bir sola kıvrırırlar.

İhtiyarlar evlerine dönerken, işten ya da okuldan çıkanlar da Kızılay, Kavaklıdere, Kocatepe, Meşrutiyet'teki barlara, kafelere, dürümcülere, yeni nesil kahvecilere doğru yola çıkarlar. Kızılay'ı anlatan her çalışmada muhakkak belirtildiği üzere, "Dost'un önünde buluşulur" ya da oturulur. Oturmak, gelip geçeni izlemek, bilindik bir yoksul eğlencesidir.

Başka bir ülkede ya da başka bir şehirde güneşle birlikte vatandaşlar sokaklardan çekilirken kolluk kontrolü artar ama Kızılay'da değişen tek şey insanların ritmidir, onlar gelirler ve giderler, oysa polis hep oradadır. Akşam yaklaştıkça polisin görünürlüğü artar, zira işten çıkanlar eylem yapabilir ya da eyleme katılabilir. Sakarya Meydanı'na, barların önlerine, geçmişte eylemcilerin sıklıkla kullandıkları ama hükümetin artık kullanılmasını istemediği meydan ve sokakların girişine silahlı ekipler indirilir, ikişerli-üçerli gruplar hâlinde sokakları arşınlamaya başlarlar. Okulun yanındaki derme çatma karakolda 19:00 gibi nöbet değişir.

Yaya ve araç trafiğinin, para, bilgi ve propagandanın, sokakta yapılan faaliyetlerin akışının ya da ritimlerin değiştiği olağan dışı zamanlar vardır: Vatandaşların bir kısmı günlük ihtiyaçlarını karşılamak, eve gitmek, iş sonrası farklı bir şeyler yapmak gibi emeğin yeniden üretimini ve ticarileşmiş boş zamanı içermeyen faaliyetlere yönelir, mesela bir topluluğun parçası olur, içinde yaşadıkları sistemi nasıl deneyimlediklerini, bu deneyimlerin onlar için ne anlama geldiğini, adalet kavramından ne anladıklarını, zarar görmüşlerse adalet duygusuna uygun bir çözümün nasıl gerçekleştirilebileceğini, yoldan geçen başkalarının da bunlara maruz kalmış olabileceğini ve bu kimselerin yalnız kalmak zorunda olmadıklarını,

zarar görmemişlerse bile toplumun diğer üyelerine destek vermelerinin anlamını ve önemini yabancılarla, yolları daha önce o sokaktan ve meydandan başka hiçbir yerde kesişmemiş, aralarında doğrudan, gözle görünür bir çıkar ilişkisi, tanışıklık ya da akrabalık bağı olmayan, toplumun diğer üyeleriyle paylaşmak üzere 'gösterici' niteliğine bürünürler.

Gündelik hayatın ve siyasî kamusal alanın Kızılay ve çevresinde iç içe geçmiş bu hâli daima böyle mi deneyimlenmiştir? Bu noktaya ulaşırken hangi süreçlerden geçmiş, neler değişmiştir? Gelecekte başka bir kamusal alanı kurmak için gereken malzemeler bugünkü Ankara'da var mıdır?

Kamusal alan olgusu tanımı gereği insanlar arası etkileşimin gerçekleştiği her yerde var olabildiğinden insan yaşamının her bir köşesini araştırmaya dahil etmek imkânsızdır. Bu nedenle yalnızca kentsel fiziksel mekânlarda görünür olan ve insanlar arası rastlantısal karşılaşmaların ötesine geçen, uzun süreli olması amaçlanan bir araya gelmeler, yani örgütler kamusal alanın öznesi olarak incelenecektir. Bu örgütlerden de yalnızca siyasî amaç güdenler tercih edilecektir.

Yukarıdaki soruları cevaplamak için çalışmanın genelinde nitel araştırma modeli kullanılmış; eylem, yer, eylemci gibi sayısal verilere yalnızca destekleyici olmaları açısından basit düzeyde başvurulmuştur. Örgütlerin analizi için parti programları, seçim beyannameleri, ulusal gazetelerden haberler vb. kurumsal ve dijital arşivlere başvurulmuştur. Söylem analizi için *Voyant Tools* programından faydalanılmış, Oskar Negt & Alexander Kluge'nin kamusal alan ve Henri Lefebvre'in mekân teorileri araştırmanın merkezine oturtulmuştur.

Literatür taramasının yapıldığı kısım iki alt bölümden oluşmaktadır. Bunlardan ilki olan normatif kamusal alan teorilerini (Habermas, Arendt) ele almaktadır. İkincisi ise kamusal alan ile mekân fikrini birleştirmek üzere eleştirel teorilere (Negt & Kluge, Lefebvre) yönelmekte, bunlara hâkim olan kavram haritalarını, bunların güçlü ve zayıf yönlerini eserlere yöneltilen eleştirilerden de faydalanarak ortaya koymaktadır. Literatür taramasından elde edilen sonuçlar bu çalışmanın teorik çerçevesini oluşturmak üzere kullanılmıştır.

3. ve 4. üst başlıklar 1923-2022 dönemini kapsamaktadır. Buralardaki alt başlıklar Henri Lefebvre'in mekân teorisini Negt ve Kluge'nin kamusal alan teorisiyle birleştirmek üzere kurgulanmıştır. Bu amaçla, ilk adım olarak Türkiye'nin makro düzeydeki ekonomik durumu ve ekonomi politikaları ele alınarak birikim düzeninin hangi sermaye gruplarının (tarım, ticaret, sanayi, finans) lehine olacak şekilde inşa edildiği ortaya çıkartılmıştır. Bunun hemen ardından, Meclis'te temsilcisi bulunan siyasî partilerin programları ve seçim beyannameleri ile literatürde sıklıkla ele alınan büyük örgütlerin ilgili dönemdeki belgeleri incelenmiş, söylemlerini nasıl bir ekonomik alt yapıda temellendirdikleri; halk, millet, kadın, işçi, vatandaş gibi siyasî özneleşme eğilimlerini bu söylemlerde nasıl konumlandıkları anlaşılmaya çalışılmıştır. Bu adımdan sonra Ankara'nın mekân temsillerine ve yapılı çevredeki uygulamalara odaklanılarak bunların ekonomik alt yapı ve egemen söylemlerle ne derecede paralellik gösterdiği incelenmiştir. Son olarak, Cumhuriyet gazetesi ile dönemin örgüt arşivlerinden hareketle Ankara'da kentsel alanlarda cereyan eden kamusal ritimleri eylemler ve törenler olmak üzere iki grupta toplanarak gerçekleştirildikleri yerler ve içerdikleri söylemler bakımından analiz edilmiştir. Bu sayede, önceki adımlarda tespit edilen söylemlerin o dönemki Ankara yapılı çevresinde hangilerinin, hangi konularda dolaşıma girdiği, kent düzlemi ile makro düzey arasındaki paralellikler ve kopuşlar tespit edilmiştir.

"Bugünün İnşası" adlı dördüncü üst başlık Türkiye'nin ve Ankara'nın yakın dönemini (2002-2022) ele aldığından önceki bölümlerden farklı tasarlanmıştır. Önceki bölümde yer alan vatandaş kamuları incelemesi burada yalnızca Ankara düzeyiyle sınırlı tutulmuştur. Bunun sebeplerinden biri, 'reaksiyoner' olarak adlandırılan örgütlerin bu dönemde neredeyse hiç sokak siyaseti yapmamasıdır. 1980-sonrası siyasette milliyetçi-muhafazakâr partilerin baskın konumu onların takipçiliğini yapan örgütlerin sokak eylemliliğini gereksiz kılmıştır.

Ankara'da kent kamusallığının gazete ve örgüt arşivlerine yansımayan kısımlarını keşfetmek üzere Kızılay ve çevresini siyasî faaliyetler için kullanan örgütlerden (kurumsal katılımcı) ve birden fazla örgütte yer alan (kişisel katılımcı) kişilerle 2024-2026 döneminde yarı-yapılandırılmış görüşmeler gerçekleştirilmiştir.

Toplamda 10 katılımcının analize dahil edildiği bu görüşmelerin en uzununu 3 saat, en kısıası 1,5 saat sürmüştür. Kızılay ve çevresinin siyasî içerikli faaliyetler amacıyla kullanılması meselesini merkeze alan soruların 'A' başlığı, buraları kullanan örgütlerin kurumsallık ve örgütler arası etkileşim düzeylerini; 'B' başlığı, bu örgütlerin nazarında Kızılay'ın sahip olduğu önemi ve kurumsal hafızadaki yerinin nasıl inşa edildiğini; 'C' bölümü ise Kızılay'ın kullanımı sırasında yaşananları, buraların erişilebilirlik durumunu ve örgütlerin mekân stratejilerini anlamaya yöneliktir.

1. BÖLÜM

ARAŞTIRMA TEKNİKLERİ

Tez çalışmasının Özet bölümünde belirtilen araştırma sorusuna ve hipotezine uygun olarak öncelikle kamusal alan ve mekân konularına dair literatür taraması gerçekleştirilmiş, bu iki alanın öne çıkan eserleri tespit edilmiştir. Bu adımdan sonra, kamusal alan ile mekân konularının sosyal bilimler alanında nasıl bir sürecin nihayetinde bir araya geldiğine cevap aranmıştır. Literatür taramasının son adımında, tezin teorik çerçevesini oluşturması için Oskar Negt & Alexander Kluge'nin kamusal alan ve Henri Lefebvre'in mekân teorileri incelenmiştir.

Negt & Kluge ile Lefebvre'in teorileri Marksist diyalektik materyalizme, özellikle de Marksist epistemolojiye dayandığından, Ankara kent merkezine dair böyle bilimsel bir çalışmanın 'çatışma' ve 'süreklilik' olgularını merkeze alması gerekmiştir. Bu gerekliliğin karşılanabilmesi için, sonraki her bölümde Marksist ekonomistlerin Türkiye'nin 1923-2022 dönemi ekonomisine dair altyapı analizleri kullanılmıştır.

1923-1950, 1950-1980, 1980-2002 ve 2002-2022 alt dönemlerinde siyasî partilerin (kurumsal kamusalılık) ve örgütlerin (vatandaş kamuları) eylem ve söylemleriyle hangi tür kamusalılık tahayyüllerini -yani hangi konuların ve öznelerin kamusal alanın parçası olup olamayacağına dair görüşlerini- dolaşıma soktukları ve tahayyüller arasındaki gerilimleri tespit edebilmek için başta Cumhuriyet Gazetesi olmak üzere dönemin diğer ulusal gazeteleri, siyasî partilerin ve örgütlerin kendi arşivleri, Milliyetçi Dergiler arşivi, İslâmcı Dergiler Projesi arşivi, Türkiye Sosyal Tarih Araştırma Vakfı (TÜSTAV) arşivi taranmıştır.

Ülke çapında etkin olan kurumsal kamusalılık ve vatandaş kamularından sonra, bunlarla aynı dönemde, aynı ekonomik altyapıyla ilişkili olarak tasarlanmış Ankara'nın mekân temsillerinin nasıl değişim gösterdiğini ve bu temsillerin yarattığı sonuçları anlamak üzere kent plancılığı ve mimarlık çalışmalarından faydalanılmıştır.

Son adımda ölçek biraz daha küçültülmüş, gazete ve örgüt arşivlerinden faydalanılarak Ankara'nın kentsel mekânlarında kamusallığın nasıl bir ritmik yapıda deneyimlendiğine cevap aranmıştır. Bu cevabın yalnızca gazete haberlerinde aranması önemli bir risk taşımaktadır: Gazete ve dergiler, kimi zaman ideolojik eğilimlerinden kimi zaman da haber değeri taşımadığını düşündüklerinden bazı olayları, eylemleri, tarafları veya talepleri açık şekilde haberleştirmeyebilir. Örneğin, AKP hükümetlerine yakın gazetelerin feminist ve queer aktivistleri kurumsal isimleriyle haberleştirmek yerine bunları "sapkınlar" (Yeni Şafak, 2022) olarak adlandırdıkları görülmektedir. Cumhuriyetçi veya milliyetçi eğilimleri olanlar ise, bu gruplar için 'kadınlar' gibi belirsiz ve genelleştirici isimler kullanmayı tercih etmektedir. Söz konusu sorunu aşmak üzere ikili bir tarama gerçekleştirilmiştir: Bir yandan, Kızılay ve çevresinde aktif örgütlerin tespiti için 2023-2024 döneminde 6 ay arayla ilgili sokaklarda siyasî içerikli afiş, poster, yazılama, çıkartma/yapıştırma, çizim vb. unsurlar üzerinden faal örgütler tespit edilmiş, bir yandan da Kızılay ve çevresindeki 20 yer ismi (Abdi İpekçi Parkı, Atatürk Bulvarı, Cebeci, Gazi Mustafa Kemal Bulvarı, Güvenpark, İnsan Hakları Anıtı, Karanfik Sokak, Kızılay, Kolej Meydanı, Konur Sokak, Kurtuluş Parkı/Meydanı, Madenci Anıtı, Meşrutiyet Caddesi, Millî Müdafaa Caddesi, Mithatpaşa Caddesi, Sakarya Caddesi/Meydanı, Sıhhiye Meydanı, Tandoğan Meydanı, Yüksel Caddesi, Ziya Gökalp Caddesi) ulusal gazetelerin dijital arşivlerinde taranmış; haberlerden ve tespit edilen örgütlerin arşivlerinden hareketle eylem tarihi, güzergâhı, eylemcilere dair bilgiler, eylem konuları, örgütler arası iş birlikleri ortaya çıkartılmıştır. Ek olarak, Kızılay ve çevresinde 2002-2022 dönemindeki eylemliliğin daha iyi anlaşılabilmesi için tespit edilen siyasî partilerin ve diğer türden örgütlerin üyeleriyle yüz yüze görüşmeler gerçekleştirilmiştir (Tablo 1.1).

Tablo 1.1. Katılımcı bilgileri

Katılımcının Takma İsim ve Soyismi¹	Yaşı	Bireysel / Kurumsal Katılımcı
Burcu Keskin	42	Halkevleri
Halit Karaca	39	Öğrenci Kolektifleri
Serdar Çelik	23	Anarşist örgütlerden biri
Sevgi Güneş	56	Bireysel katılımcı
Fatma Yavuz	62	Bireysel katılımcı
Emin Polat	Belirtmedi	Siyasî partilerden biri
Duru Sezgin	38	Öğrenci Kolektifleri
Burak Doğan	61	Bireysel katılımcı
Oğuz Türker	39	Siyasî partilerden biri
Tarık Sönmez	36	Siyasî partilerden biri

Derlenen çok sayıdaki eserde örgütlerin mücadele ortaklarını, ideojik eğilimlerini; etnik, dinî ve cinsel azınlıkların siyasî özneleşme çabalarına bakışlarını, ekonomi politikalarına dair fikirlerini ve örgütlülüğten bekledikleri işlevleri ortaya çıkarabilecek şekilde analiz edebilmek için Voyant (Sinclair & Rockwell, 2016) kullanılmıştır. İncelenen her kaynak grubunun (corpus) aşağıda belirtilen kavramlarla ilgili TF (*term frequency*) ve IDF (*inverse document frequency*)

¹ Katılımcıların takma isimleri, gerçek isimlerinde bulunmayan harflerden türetilmiştir.

değerleri çarpılarak her bir belge için TF-IDF skoru elde edilmiştir. Her bir eserin skoru ilgili kavramlar için hangi eserlere öncelik verilmesi gerektiğini göstermiştir.

Mücadele ortakları kavram seti : millet, halk, vatandaş, ulus, işçi, memur, köylü, çiftçi, ağa, efendi, patron, sermaye-dar, komprador, zanaatkâr, sanatçı, aydın, gençlik, öğrenci, kadın

Ekonomik sistemlere ve ideolojilere dair kavram seti : sosyal-izm/ist, komün-izm/ist, faş-izm/ist, milliyet-çi-lik, ülkü-cü-lük, turan-cı-lık, Marks-izm/ist, liberal-izm, piyasa-cı-lık, emperyal-izm/ist, kapital-izm/ist

Etnik, dinî ve cinsel² azınlıklar kavram seti : Kürt, Sünnî, Alevî, Bektaşî, Şii, Şia, eşcinsel, -seksüel, lgbt

Örgütlenmeye dair kavram seti : sendika, işçi/kadın/gençlik/öğrenci örgüt(ü)/-lenmesi, dernek, (siyasî) parti

İncelenen eserler dönemlere göre ayrılmıştır (Tablo 1.2, 1.3, 1.4 ve 1.5)

Tablo 1.2. 1923-1950 dönemi için taranan eserler

Örgüt / Yayın Kuruluşu	Yayın İsmi / Türü /Dönemi	Derlenen Sayı
CHP	Parti programı ve tüzük (1939, 1943)	2
DP	Parti programı (1946)	1
MP	Parti programı ve tüzük (1948)	1
Adımlar	1943-1944	12

² Cinsel' ifadesi bu çalışmada yalnızca cinsiyet (sex) değil, toplumsal cinsiyet (gender) azınlıklarını da içerecek şekilde kullanılmıştır.

Ant Gençlik	1945	3
Gerçek	1946, 1950	30
Hür İrade	1948-1949	2
Yurt ve Dünya	1941	13
Ulus Gazetesi	1934-1942	2502
Cumhuriyet Gazetesi	01.01.1930 - 14.05.1950	6482

Tablo 1.3. 1950-1980 dönemi için taranan eserler

Örgüt / Yayın Kuruluşu	Yayın İsmi / Türü /Dönemi	Derlenen Sayı
DP	Parti programı ve tüzük (1951)	1
AP	Parti programı ve tüzük (1961, 1964, 1966, 1969)	4
Birlik Partisi	Parti programı ve tüzük (1969)	1
CGP	Parti programı (1971)	1
CHP	Parti programı (1969, 1976)	2
CKMP	Parti programı (1965, tarihsiz)	2

Demokratik Parti	Parti programı (1971, 1972, 1975)	3
GP	Parti programı (1961, 1967)	2
MSP	Parti programı (tarihsiz)	1
TBP	Parti programı ve tüzük (1972, 1980)	2
TİP	Parti programı ve tanıtım kitapçığı (1964, 1965, 1975)	3
YTP	Parti programı (1967)	1
Dev-Yol	Devrimci Yol Dergisi	41
FKF	FKF Mektubu	2
İKD	Eğitim notları, genel kurul çalışma raporları, propaganda metinleri (1977-1979)	12
Emekçi Kadın	1975, 1976	2
İKD	Kadınların Sesi (1977-1980)	61
Avrupa Türkiye Kadınlar Federasyonu	Türkiye Kadınları (1975)	1
İGD	Bültenler (1977-1978)	13

FKF	Kavga (1967)	5
FKF	(Çeşitli) 1967-1968	8
DEV-GENÇ	1969	2
İstanbul Üniversitesi İşgal Komiteleri Konseyi	Eğitimde Devrim - Öğrencinin Yönetime Katılması (1968)	1
İTÜ İşgal Konseyi	Cevdet Sunay'a (1968)	1
İTÜTB & İTÜÖB	Kanlı Pazar (1969)	
İYÖKD	Bildiri (1970'ler)	1
ODTÜ Öğrencileri Kültür Derneği	ODTÜ-Der Kurulurken (1975)	1
ODTÜ Sosyalist Fikir Kulübü	Kurtuluş Savaşımız, Sosyalizm, Bilim, Üniversite (1969)	1
Özel Yüksek Okullar Boycot Komiteleri	Üniversite ve Yüksek Okul Giriş Sınavları Anayasa'ya Aykırıdır (1969)	1
SBFBK	Rapor (1968)	1
TMTF	Özel Yüksek Okullar ve Ardındaki Oyun (1967)	1
ASİS	1 Mayıs Dergisi (1974- 1978)	17

DİSK	DİSK Aylık Kültür ve Siyaset Dergisi (1973-1980)	51
DİSK	DİSK'in Sesi (1976-1980)	12
DİSK	Kuruluş bildirgesi, tüzük, eğitim notları	6
İlerici Yapı-İş	1976	1
GES-İş	İlke (1975)	7
Kimya-İş	1968-1975	39
Tekstil	1971-1980	28
TÖB-DER	1976, 1978	2
Türk Maden-İş	1977	1
Türk-İş	Türk-İş Dergisi (1963-1980)	136
Çatı	1975-1978	30
Ülkü Ocakları	Devlet (1969-1978)	447
Tebliğ	1979-1980	32
Millî Gençlik	1975-1977	18
TÜSİAD	Görüş Dergisi (1973-1974, 1980)	25
Cumhuriyet Gazetesi	15.05.1950-11.09.1980	10234

Tablo 1.4. 1980-2002 dönemi için taranan eserler

Örgüt / Yayın Kuruluşu	Yayın İsmi / Türü /Dönemi	Derlenen Sayı
Millî Güvenlik Kurulu	Tutanaklar (1980-1983)	114
Anavatan Partisi	Parti program ve tüzük (1983,1999)	7
CHP	Parti programı (1994, 1999)	2
DSP	Seçim bildirgesi (1987, 1991, 1995, 1999)	4
DYP	Parti programı, tüzük, seçim bildirgesi (1983, 1985, 1987, 1988, 1991)	5
FP	Seçim beyannamesi (1999)	1
HP	Parti programı (1983)	1
MDP	Parti programı (1983)	1
MHP	Seçim beyannamesi (1995, 1999)	2
Refah Partisi	Parti programı, seçim beyannamesi (1986, 1991, 1995)	3

SHP	Parti programı, seçim beyannamesi (1985, 1988, 1990)	3
Feminist Dergisi	1987-1990	7
Pazartesi Dergisi	1995-2005	105
Sosyalist Feminist Kaktüs	1988-1990	12
DİSK	DİSK'in Sesi (1992-1997)	68
TÜSİAD	Görüş (1980-2002)	164
Cumhuriyet Gazetesi	12.09.1980-03.11.2002	7833

Tablo 1.5. 2002-2022 dönemi için taranan eserler

Örgüt / Yayın Kuruluşu	Yayın İsmi / Türü /Dönemi	Derlenen Sayı
AKP	Parti programı, seçim beyannamesi (2002, 2007, 2011, 2015, 2018)	6
CHP	Parti programı, seçim beyannamesi (2002, 2007, 2008, 2011, 2015, 2018)	6
MHP	Parti programı, seçim beyannamesi (2002, 2007, 2009, 2011, 2015, 2018)	7

İYİP	Farklı alanlara dair parti programları (tarihsiz)	11
HDP	Parti programı, seçim beyannamesi, çeşitli bildiriler (2015, 2018)	8
DİSK	DİSK'in Sesi (2004-2017)	19
DİSK	Çalışma raporları vb.	6
KESK	Bildiriler, raporlar vb.	37
SFK	Sosyalist Feminist Kolektif	29
KAOS GL	(2002-2022)	113
ÖGD	Özgür Gençlik (Çeşitli)	26
TMMOB	Birlik Haberleri Bülteni (2003, 2013)	2
Cumhuriyet Gazetesi	04.11.2002-31.12.2022	7341

Gazete ve örgüt arşivlerinde tespit edilen faaliyetler aşağıda adları ve tanımları verilen eylem konularına ve tören kategorilerine ayrılmıştır (Tablo 1.6 ve 1.7).

Tablo 1.6. Eylem konuları ve tanımları

Konu	Tanım
3 Mart İşçi Cinayetlerine Karşı Mücadele Günü	İşçi cinayetlerine karşı yıl dönümü odaklı olarak gerçekleştirilen eylemler
12 Eylül Darbesi	12 Eylül Darbesi'nin yıl dönümünde darbe rejimine karşı gerçekleştirilen eylemler
27 Mayıs'a bağlılık	27 Mayıs 1960 sonrasında askerî rejime destek vermek üzere gerçekleştirilen eylemler
555K	Mayıs 1960'ta Demokrat Parti hükümetine karşı gerçekleştirilen eylemler
6 Kasım (YÖK)	YÖK'ün kuruluş yıl dönümünde YÖK'e karşı gerçekleştirilen eylemler
Akraba topluluklar ve uluslararası dayanışma	Uluslararası çatışmalarda hedef alınan akraba topluluklarla dayanışma sergilemek üzere gerçekleştirilen eylemler
Anti-emperyalizm	ABD, Avrupa ve İsrail karşıtı eylemler
Anti-komünizm	Komünizm karşıtı eylemler

Azınlık ve yabancı karşıtı eylemler	Azınlıkların ve yabancıların varlığına yönelmiş olumsuz içerikli eylemler
Barınma	Barınma hakkının gözetilmesi talepli eylemler
Basın ve haber alma özgürlüğü	Basının engellenmesine, idarenin basın mensuplarına karşı olumsuz eylemlerine karşı protestolar
Çocuk hakları	Çocuk hakları merkezli eylemler
Demokrasi, sivil haklar ve özgürlükler	İdarenin tarafsızlığı ve insan haklarını gözetmesini talep eden eylemler
Diğer türden faaliyetler	Herhangi bir kategoriye girmeyen eylemler
Eğitim sorunları ve politikaları	Eğitimin örgütlenmesine dair politikalara karşı eylemler
Engelli hakları	Engelli haklarının gözetilmesi talepli eylemler
Grev	Memurlara grev yasak olduğundan 'iş bırakma' şeklinde gerçekleştirilenler de dahil
Hayvan hakları ve çevre sorunları	Hayvan haklarının gözetilmesi ve çevre sorunlarının çözüme kavuşturulması taleplerini içeren eylemler
Hukuk ve adil yargılanma	Hukuk kurallarının tarafsızca uygulanmasını ve adil yargılanma taleplerini içeren hukuk odaklı eylemler

İç savaş ve terörizm	Ülkedeki terör saldırılarına karşı eylemler
İrtica karşıtlığı	İrticaî gruplara karşı düzenlenen eylemler
İş cinayetleri	Tekil iş cinayetlerine karşı eylemler
İşsizlik, taşeron işçilik, çalışma hayatı	İşsizliğe ve taşeron işçiliğine karşı protestolar ya da çalışma hayatının iyileştirilmesi taleplerini içeren eylemler
Kamu malları ve özelleştirmeler	Kamu mallarının özelleştirilmesine karşı eylemler
Laiklik karşıtlığı	Laik rejime karşı düzenlenen eylemler
Mafya(laşma)	Siyaset-mafya ilişkilerine karşı eylemler
Sağlık sorunları ve politikaları	Hükümetin sağlık politikalarına ve sağlık alanındaki sorunlara dair eylemler
Seçim çalışmaları	Genel ve yerel seçimler için yürütülen faaliyetleri
Siyasal haklar ve temsil	Kurumsal siyasette temsil edilmeye ilişkin sorunlar ve konular
Siyasal şiddet, baskı ve hegemonya karşıtlığı	1980-öncesi kolluk kuvvetlerinin ve paramiliter örgütlerin uyguladığı şiddete karşı eylemler
Sosyal ve ekonomik haklar	Sosyal ve ekonomik hakları ilgilendiren ülke düzeyindeki hukukî ve idarî düzenlemelere karşı eylemler

Toplumsal cinsiyet ve kadın hakları	Kadın ve LGBTİ+ hakları ve cinayetlere karşı eylemler ile yıl dönümü anmaları dahil
Türk dış politikası	Türkiye'nin doğrudan taraf olduğu uluslararası konular
Uluslararası çatışmalar	Türkiye'nin doğrudan dahil olmadığı askerî nitelikteki olaylar
Uluslararası insan hakları	Başka ülkelerde savaş-dışı sebeplere dayalı olarak ortaya çıkan durumlara karşı insan hakları söylemine dayandırılmış eylemler
Üniversiteler ve sosyo-ekonomik haklar	Üniversite öğrencilerinin barınma ve harç benzeri sorunlarını merkeze alan eylemler
Üniversiteler, şiddet ve güvenlik	Üniversite bileşenlerinin maruz kaldığı şiddete ve üniversitedeki güvenlik sorunlarına karşı eylemler
Üniversiteler, yönetim, özerklik	Üniversite yönetimlerine karşı 6 Kasım 1981 tarihinden önce gerçekleştirilen eylemler
Yasa tasarıları	Meclis'te henüz tasarı hâlinde olan hukukî düzenlemelere karşı gerçekleştirilen eylemler
Yerel yönetimler	Beledî hizmetlerin hiç işlememesine ya da kötü veya geç işlemesine karşı düzenlenen eylemler

Yolsuzluk	Yerel ve ulusal düzeyde gerçekleşen yolsuzluklara karşı eylemler
YÖK ve Üniversiteler	Üniversite yönetimlerine ve YÖK'e karşı 6 Kasım 1981 tarihinden sonra gerçekleştirilen eylemler

Tablo 1.7. Tören türleri ve tanımları

Tür	Tanım
1 Eylül Dünya Barış Günü	1 Eylül Dünya Barış Günü
1 Mayıs İşçi Bayramı	1 Mayıs İşçi Bayramı
5 Haziran Dünya Çevre Günü	5 Haziran Dünya Çevre Günü
10 Ekim Katliamı	10 Ekim 2015'te gerçekleşen Ankara Garı saldırısında hayatını kaybedenler için düzenlenen anma törenleri ve protestolar
24 Kasım Öğretmenler Günü	24 Kasım Öğretmenler Günü
8 Mart Kadınlar Günü	8 Mart Kadınlar Günü
Anma	Birey (Atatürk, Uğur Mumcu, Ahmet Taner Kışlalı vb.) ve olay odaklı (Sivas, Maraş, Çorum, 10 Ekim vb.) anmalar bir arada ele alınmıştır

Belirli gün ve haftalar	Ağaç Bayramı, Hemşirelik Haftası, Ormancılık veya Anneler Günü gibi özel günler
Cenaze törenleri (Askerî, resmî, sivil)	Cenaze törenleri (Askerî, resmî, sivil)
Huzura çıkma (Askerî, resmî, sivil)	10 Kasım dışındaki tarihlerde gerçekleştirilen Anıtkabir ziyaretleri
Hürriyet ve Anayasa Bayramı	1961 Anayasası'nın kabulünden sonra düzenlenmeye başlayan ulusal bayram
Nevruz Bayramı	Bahar bayramı
Resmî karşılama	Yerli ya da yabancı resmî görevlilerinin gelişi üzerine devlet görevlileri tarafından düzenlenen karşılama töreni
Ulusal bayramlar	Güncel isimleri 30 Ağustos Zafer Bayramı, 23 Nisan Ulusal Egemenlik ve Çocuk Bayramı, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı, 19 Mayıs Atatürkü Anma ve Spor Bayramı olan bayramlar
Yıl dönümü (Askerî, resmî, sivil)	Kitlesele olarak kutlanması gerektiği düşünölen; ulusal, etnik veya dinî bayram düzeyinde olmayan önemli tarihler (Barolar Birliğı ya da siyasî partilerin kuruluş yıl dönümleri, Lozan Antlaşması, Dil Bayramı vb.)

2. BÖLÜM

KAMUSAL ALANI MEKÂNLA DÜŞÜNMENİN SOY KÜTÜĞÜ

Kamusal alan ile mekân olgularının literatürde hangi zamanlarda ve ne tür müdahaleler sayesinde düşünülür hâle geldiğini ortaya koymak için öncelikle literatürün öne çıkan eserleri incelenerek kamusal alanın bilindik anlamları ortaya çıkartılacaktır. Daha sonra, normatif teorilerle yakın zamanda öne sürülen eleştirel teorilere değinilerek çalışmanın teorik çerçevesi oluşturulacaktır.

2.1. NORMATİF KAMUSAL ALAN TEORİLERİ: ÇÖKÜŞ ANLATILARI

Temsilciliğini Habermas ve Arendt'in yaptığı normatif kamusal alan teorilerinin merkezini, ideal saydıkları kamusal rejiminin insanlık tarihinin bir noktasında çöktüğü kabulü oluşturmaktadır. Bu ideal rejim Habermas için liberal burjuva kamusal alanı, Arendt için ise Antik Yunan kent devletidir. Normatif teoriler doğrudan mekân unsuruna değinmezler, kamusal alanı kuran şeyler arasında mekânın belirleyiciliği zikredilmez. Buna karşın; kamusal, özel, mahrem, toplumsal ve siyasal gibi ayrımlar ele alınırken bunların belirli mekânlarda görünür olduğunu tespit edilmektedir.

2.1.1. Arendt – Kamusal Alanın Mekânsal Sınırı

Arendt'te kamusal alanın anlamı ve mekânla kurduğu ilişki, insan yaşamının her biri kendi iç dinamiklerine sahip parçalara ayrılarak ele alınmasıyla ve bunların birbirine sızmayacağı kabul edilmesiyle mümkün olur.

Arendt'e göre, insanların içinde var oldukları dünyayı, yani "doğayla ilişkilerine aracılık eden, özgürlüklerini kuran ve medenî bir yaşamı imleyen kurumları ve yapıları" (Christodoulidis, 2021, s. 25) bilmeleri bulundukları noktalardan bakabilmeleriyle mümkündür. Bu durum, her insanın dünyayı yalnızca sınırlı bir açıdan görebilmesine neden olur. Bunu aşabilmek, hakikate ulaşabilmek için farklı noktalarda bulunan farklı insanların aynı dünya üzerine görüşlerini diğerleriyle paylaşması, paralel olarak da onların görüşlerine erişmesini gerektirir (Assy, 2005, s. 13). Farklı noktalarda bulunan insanlar düşünme ve konuşma

faaliyetleri neticesinde aynı hakikate birlikte ulaşırlar. Farklı görüşlerin bir araya gelerek gerçekliğin nesnel bilgisine ulaşmayı garantilemesini sağlayan şey ise, içinde yaşadıkları dünyanın aynılığıdır (Arendt, 1990, s. 90). Aynı dünyaya dair farklı görüşler, öteki vatandaşların yargı güçlerinin karşısına çıkar, tartışmaya açılır ve her bir üye bu ortak dünyayı diğerlerinin perspektifinden anlamaya çalışır (Assy, 2005, s. 19). Dolayısıyla, Arendt'in bilgiye yaklaşımı özneler-arasılığa dayanır, yani hakikati farklı perspektiflerin bir araya getirilmesi neticesinde elde edebileceğini savunur. Hakikat bir kez böyle kavrandığında, kamusal alanın varlık sebebi de ortaya çıkar.

Kamusal alan, "aynı şeyin farklı özelliklerinin pek çok kişi tarafından farklı şekilde" (Arendt, 1998, s. 57) algılanmasıyla mümkündür. Bu açıdan denebilir ki Arendt için temel yaklaşım perspektivizmdir: Kamunun her üyesinin kendi fikrine saplanıp kalması ya da herkesin her şeyi tek bir bakış açısıyla değerlendirmeye başlaması, "öznelliğe hapsedilmek", farklı boyutların ve özelliklerin gözden kaçırılması anlamına gelecektir. İlkinde kimse birbirini dinlemediği, ikincisinde ise herkes aynı şekilde düşündüğünden burada fikirleri çarpıştırmak, dolayısıyla da kamusal alan artık mümkün olmaz.

Hakikati ortaya koymak amacıyla düşünme faaliyeti yürütecek, sonrasında da fikirlerini söze ve eyleme dökerek kamusal alanı kuracak vatandaş figürü, Arendt'in gözünde, en iyi örneğini Sokrates'te bulmuştur. Çünkü Sokrates alim ya da uzman olmamasına karşın düşünme faaliyetini hem şahsen gerçekleştirmiş hem de diğer vatandaşları buna dahil etmiştir, onun bu yönü, düşünmenin belirli bir grubun ayrıcalıklı faaliyeti olmadığını kanıtlamaktadır (Assy, 2005, s.10).

İnsanlık Durumu eserinde 'kamu' (*public*) kavramının "birbiriyle ilişkili ama tıpa tıp aynı olmayan iki anlamı" olduğu belirtilir. İlk anlamında kamu, herkesçe görülüp duyulabilen her şeye işaret eder. Duyuları uyarma özelliğine sahip olmak sadece fiziksel ya da fizyolojik bir mesele değildir, daha ziyade, özel alandan ya da mahremiyet alanından kamusal alana çıkabilme hâlini anlatır. Çünkü bu ikisi, 'gerçekliğin' şartlarındandır. Kamunun ikinci anlamı 'dünya'dır. Arendt'in uyardığı üzere, bu kavram gezegeni ya da çevremizi anlatmaz. Heidegger'in 'dünya'

kavrayışına benzer biçimde, insanların ortaklaşa paylaştığı yapay bir "şeyler dünyası"dır (Arendt, 1998, s. 52).

Kamusal alan, insan türünün kendi yapay dünyasını yönetmek üzerine düşünüp, tartışıp fikirleri eyleme döktüğünde gerçekleşir. Bu bağlamda, Arendt'in Antik Yunan dünyasında gördüğünü iddia ettiği kamusal alan, insanın memeli olma niteliğini, biyolojik yapısını aşar, insan türünün uzun zaman boyunca kendi kendine inşa ettiği yapay dünyanın yürütülmesi işine yöneliktir. Haneye ve kölelere indirgenmiş özel alanın yönetimi, bunların sahiplerinin bedeni son buluncaya kadardır. Oysa yapay dünyadaki ilişkiler üzerine, insan türünün şimdiki ve gelecekteki üyelerini, kurumlarını gözetecek biçimde düşünüp eylemde bulunmak tam olarak kamusal alanı mümkün kılan şeylerdir. Arendt kamusal alanı düşünürken yapılandırılmış insan ilişkilerini ve kamusal hafızayı merkeze koyarak adeta insan bedeninin, evlerde (özel alanda) üretilen yemeklerin, kölelerin yerlerden topladığı meyvelerin çürümesini, tapınakların ve çarşı-pazarın yıkılmasını, gümüş işlemenin kararmasını aşmayı amaçlamaktadır (dünyevi ölümsüzlük / earthly immortality): "Dünyada bir kamusal alan bulunacaksa bu, tek bir kuşak için, hâli hazırda hayatta olanlar için tasarlanıp kurulamaz, insanın fani ömrünü aşması gerekir" (Arendt, 1998, s. 55).

Yaşamın 'özel' yanı ya da "tam anlamıyla özel bir hayat sürmek, insana özgü temel şeylerin tümünden mahrum kalmak demektir" (Arendt, 1998, 58). Kişinin yaşamını izole ederek sürdürmesi, düşüncelerinin (sözlerinin) ve eylemlerinin başkalarına etkide bulunmasına engel olur, zira bu kişi ile 'öteki' arasında dolayım sağlayacak ortak bir dünya bulunmaz.

Arendt, özel alanı, ölümlü insan bedeninin bir ömürlük devam ettirilmesine indirgediğinde, aslında ekonomik faaliyetin alanını ciddi derecede daraltmakta, kamusal alana sığmayan sistemik tarafını göz ardı etmektedir: İster kölecisi, ister feodal ya da kapitalist olsun, insan türünün fiziksel çevresini dönüştürmesini, üyeleri arasındaki takası, oradan da iş bölümünü ve sömürü ilişkilerini ve tabii ki artığı üreticiden çekmek için kullanılan baskı ve şiddet aracı olarak devlet örgütlenmesini kapsayan ekonomik faaliyet aslında sistemdir, kurumdur, türün gelecekteki üyelerini etkileyecek, onların kendi tarihlerini yapmasına olanak

sağlayacak malzemeleri şimdiden sunacaktır. Arendt açısından bakarak ekonomi sadece biyolojik varlığın devam ettirilmesi işine indirgendiğinde, herhangi bir hanedeki -diyelim ki şarap üretimi yapan hayalî karakter Markos'un- ekonomik faaliyeti mümkün kılan bütün bir sistemin tikel çıkarlar ağına dayandığını ve köle sahipleri arasında bile çıkar çatışması yaratmadan kamusal alana konu olamayacağı gözden kaçır.

Ekonomik faaliyetleri bağrında taşıyan özel alandan elde edilmiş kişisel zenginlik, kişinin kamusal meselelere zaman ayırmasına imkân tanır ve bu sayede onun üyelerinden biri hâline gelir. "Kamusal yaşam, hayatın daha acil diğer ihtiyaçları karşılandıktan sonra mümkün olacaktır" (Arendt, 1998, s. 65). Bu durum Antik Yunan ekonomisi özelinde düşünüldüğünde, kamusal alana katılma şartının ancak köle sahibi özgür bir insan olmaktan geçtiği görülür. Ne var ki Arendt, köleci ekonominin kent-devletini ve bugün 'demokrasi' olarak adlandırılan aristokratik yönetimi doğurduğunu iddia etmez: Köle ekonomisi Homeros zamanında da vardır ama bu yolla elde edilen mülkiyetin siyasal anlam kazanması ancak kent-devletinin yükselişiyle birlikte mümkün olmuştur (1998, s. 65).

Arendt'in haneye, kente, özgür ya da köle olmaya dair görüşleri bir arada değerlendirildiğinde mekânı, insana atfettiği özelliklerden hareketle okuduğu anlaşılır: İnsanın hayvanî yanını kabul etmek zorunda kaldığı ya da bu özelliğine indirgendiği yerler, özel alanı ve özel mekânı kurarken, ölümlü bedeni aşmaya imkân sağlayan sözün ve eylemin vücut bulunduğu her yer kamusal alanı ve kamusal mekânı kuracaktır. Bu ikisinin belirli fiziksel sınırları yoktur, tarih içinde farklı toplumlarda farklı şekillerde görüneceklerdir. Arendt için mekân, kişinin hem kendisiyle hem de 'öteki'yle nasıl bir ilişki kurduğuna bağlı olarak belirlenir. Örneği, hayalî karakterimizi tekrar kullanacak olursak, Markos dışı bir ötekine üreme amacıyla yaklaşabiliyorsa özel alan (hatta mahremiyet alanı) meydana gelirken, kent-devletinin bugünü ve geleceği üzerine erkek ötekiyle bir araya gelip konuşabildiği, eyleme geçebildiği her yer kamusal alan olacaktır.

Arendt'in katı ayrımlarının tarihsel gerçekliklerle bağdaşmadığına dair fazlaca iddia bulunmaktadır. İnsanlık Durumu'nu okuyan herhangi biri, Grekçe ya da Latince sözlük üzerinden geçmişe dair mantıksal çıkarımlarda bulunulduğu

hissine kapılacaktır, çünkü antik toplumun gerçeklikleri "diyalektik bir analize imkân tanımayacak biçimde" (Christodoulidis, 2021, s. 21), birbirlerine taban tabana zıt olarak anlatılmaktadır. Buna karşın Arendt kendi dönemini analiz ederken kamusal ile özel arasındaki geçişleri, birbirine sızmaları kabul etmeye daha yatkındır ve zaten katı ayrımların ortadan kalkmaya başlaması modern dönemde kamusallığın gerilemesinin gerekçesi olarak sunulur.

Arendt'e dair ikinci bir sorun, fenomenoloji yöntemini benimsemesinden kaynaklanmaktadır. Köleci ekonomiye dayalı Antik Yunan ve Roma devletlerinden bahsederken kullandığı 'insan' kavramı yalnızca efendileri içermekte, medeniyet inşa etmek, demokrat olmak, ortak faydaya yönelik hareket etmek gibi kulağa hoş gelebilecek tüm özellikleri bunlara atfederek genelleştirmektedir. Örneğin Antik Yunan'daki köle isyanları bu grupların seslerinin ve sözlerinin duyulması için bir çaba, kent-devletini demokratikleştirici bir girişim olarak görülmez, çünkü Arendt köle sahiplerinin ağzıyla konuşmakta, örneğin Perikles'ten alıntı yaparak efendilerin kendilerine düzdükleri övgüleri evrensel nitelik olarak sunmaktadır. 'İnsan' tanımı biyoloji biliminin ötesine geçilerek yapılırken efendilerin yaşamı merkeze alınır, çünkü 'insan', Grekçe sözlüklerde tanımlandığı biçimiyle, mahrum olmayandır, efendiler hiçbir şeyden mahrum kalmazlar. Arendt modern zamanı incelerken efendilere, yani kapitalist ekonominin kazananlarına, sermayedara odaklanmaktansa mahrumları, kitleleri, hamur gibi yoğrularak biçim verilen toplumu merkeze alır, 'insan' kavramını bu grupların özellikleriyle bağdaştırır. Böyle yaptığında da kamuyu, kamusalılığı mahrumların hayatında göremez. Oysa bu, kölelerde de bulunamayacak bir şeydir ama Arendt antik dönemi sırf bu nedenle kamusal ya da demokratik olmamakla itham etmez. Fenomenoloji yönteminin benimsenmesi Arendt'i sınıf farklarına, iktidar ilişkilerine, tarihselliğe karşı körleştirmiş (Christodoulidis, 2021, s. 27), kamusal alanı analiz ederken seçmece tavır sergilemeye, belirli dönemleri idealize etmeye, "fenomenolojik özcülüğe" (Benhabib, 1993, s. 104) itmiştir. Kamusalılık bu şekilde kodlandığında Arendt'in düşüncesini kullanarak hanenin (özel alanın) veya fabrikanın (üretim alanının) kamusallıkla ilişkileri ortaya çıkartılamaz.

2.1.2. Habermas – Mekândan Azade Kamusal Alan

Habermas'ın bilimsel sorgusu nereden, hangi sorudan veya tespitten başlamış, nihayetinde nereye varmıştır? Avrupa'da siyasî iktidara ortak olamayan insanlar arasında devlet yönetiminin kendilerini de ilgilendirdiği ve birbirlerinin çıkarlarını gözeterek ona yön vermeye hakları olduğu inancı yaklaşık olarak hangi dönemde ve hangi süreçlerin sonunda görünür hâle gelmiştir? Habermas'ın bu başlangıç sorusu, dinî emirlerin ve/veya toprak mülkiyetinden kaynaklanan feodal düzenin ötesine geçen, kendisine farklı bir kurucu ilke atfetmiş yeni bir siyaset kavrayışının toplumsal temellerini çözmeye yöneliktir. Ardından gelen soru silsilelerine vereceği yanıtlarla Habermas, kiteselleşme ve demokratikleşme ikilisini yeniden mümkün kılmanın yolunu dilin biçimsel kurallarında aramaya yönelmiştir.

Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü'nde (1962/2015), ilk kez burjuva sınıfının toplumda ve siyasette nüfuzunun artmasıyla kamusalılık olgusunun varlık kazandığını, tamamen bu sınıfa özgü bir icat olduğu iddia edilmez: Kamu, kamusalılık ve kamusal alan kavramlarının Orta Çağ'da da görünümüleri mevcuttur ama XVIII. yüzyılda belirginleşen ve farklı dinamiklere dayalı 'liberal' hâli burjuvazinin yaşantısının yansıması olmasından dolayı ona özgüdür.

Geç Orta Çağ Avrupa feodalizminde kamu ile özel ayrılımı bulunmaz, daha ziyade, soyluların tümü, kendisinden daha yüksek bir gücün (Tanrı'nın) temsilini kendi özel bedenlerinde taşıyarak halkın karşısına çıkmışlar, kamuyu temsilî düzeye çekmişlerdir (Habermas, 2015, 66). Söz konusu temsilî kamu, Habermas'ın kapsayıcı olduğunu savunduğu liberal burjuva kamusuna zıt olarak, 'kamu olma' hâlini dışlayıcı pratiklerle gösterir. Ruhbanın Latince kullanması, dinsel ayinlere herkesin katılamaması, soylu ailelerin armalarla temsil edilmesi (Habermas, 2015, s. 67), soy kütüklerinin³ hazırlanması gibi başkalarının dahil olmasını, iletişimi ve birlikteliği engelleyen unsurlar temsilî kamunun kendi kendisini göstermesinde aracı olmuştur. Bu süreçte soylulardan birinin (prens ya

³ Fransız Sarayı'nın nakit karşılığı soyluluk unvanlarını satmaya başlaması, toprak soylularının kendilerini 'kostüm soyluları'ndan ayırt edebilmek, ayrıcalıklarının geçmişteki kahramanlardan geldiğini kanıtlatabilmek için soy kütüğü hazırlanmasına yol açmıştır.

da kralın) askerî, siyasî ve iktisadî olarak güçlenmesi, yönetimin merkezîleşmesine yol açarak özellikle kırsal soyluların zayıflamasına, başkentteki saraya bağımlı hâle gelerek aslında kamusalıktan yoksun kalmasına, 'özel' konumuna düşmesine neden olmuştur (Habermas, 2015, s. 68-70).

XII. yüzyıldan itibaren kaderi egemenle ve siyasî yapıyla (devletle) giderek daha fazla kesişen bir burjuvazi görüntüsü ortaya çıkar. Bu kesişime yol açan şeylerden biri, savaş organizasyonunun devamlılığı için ticaret kapitalizmine bel bağlanması ve dolayısıyla ticaret burjuvazisinin hem yatırımlarını geri alabilmeleri hem de hammadde ve pazarlara erişebilmek için devlet örgütlenmesine bel bağlamasıdır (Habermas, 2015). Yani feodal görünümdeki siyasî zor, ekonomik güç/faktör olarak işlev görmüş, devlet için çalışan ticaret burjuvazisi doğmuştur. Kapitalist ekonominin ve sınıfın gelişimini yalnızca fetih ekonomisine bağlamak hatalı olur: Üretimin devlet sınırları içindeki örgütlenmesinin biçimsel değişime uğraması, feodal zanaatkârlığın çözülmesi, ev içi üretimin bitmesi ve dolayısıyla ev alanında oluşacak boşluğu kapitalist ilişkiler üzerine kurulu kitlesel manifaktürün alması gerekir. Habermas'ın tarihsel analizine göre, Avrupa iktisadî yapısında adım adım tam olarak bu gerçekleşmiş, dolayısıyla da ev/hane üretim birimi olmaktan çıkmıştır. Hatırlanacağı üzere Arendt, 'özel' olanı haneyle ilişkilendirmiş bunu da üretim biriminin ev olmasıyla gerekçelendirmişti, dolayısıyla kamusal meseleler hanenin dışındaydı. Habermas'ın evde dönüşüm yaşandığı ve ekonomik güçlerin burayı terk ettiğine dair tespiti, Arendt'in yolunu takip eder ama tarih içinde farklı bir şeyin yaşandığından da bahseder: 'Ev'i 'özel'le ilişkilendirmeye yol açan şey, yani ekonomik faaliyet artık fabrika organizasyonuna dahildir, farklı yerlere taşınmıştır, ev artık kamusal alana dahil olmak isteyen bireylerin ilk sığınağı hâline gelecek bir potansiyel taşır (Habermas, 2015; Calhoun, 1996).

Kapitalizmin yükselişinin meta üretimi ve dolaşımı konusundaki bir başka etkisi kültür ürünlerinde gerçekleşmiştir. Ekonomik gücün feodal yöneticilerden -bu gruba ruhbanın da dahil olduğunu hatırlayalım- burjuvalara kayması hem halihazırda var olan eserlerin -örneğin dinî metinlerin- feodal toplumsal düzenin

dolayımı olmadan yeniden üretilmesine hem de sanatçı ve zanaatçıların feodal efendinin arzularına uymak zorunda kalmadan üretim yapmasına imkân sağlamıştır. İlki, temsilî kamusalılığı kuran dışlayıcı unsurların kontrolünün kaybedilmesi, örneğin, dinî metinlerin özel eğitim neticesinde edinilebilecek Latince değil de ruhban-olmayanların okuyabileceği yerel dile tercümesinin önünü açmıştır⁴. Bunun kaçınılmaz sonucu, dinî inanışın ruhban-olmayanlar tarafından yorumlanması, üzerine fikir geliştirilmesi ve bazı durumlarda belki de mezhep temsilciliğini üstlenmiş kurumların otoritesinin sorgulanmasıdır. İkincisi ise, sanatçı ve zanaatçıların kendi üslubunu yaratmasına, geleneksel kuralların ya da lonca benzeri yapıların sınırlamalarından özgürleşmeyi⁵ getirmesidir (Hauser'den aktaran Habermas, 2015, s.126).

Habermas'ın Avrupa'da yaklaşık 500-600 yılda gerçekleştiğini söylediği ekonomik değişimler haberleşmenin metalaşmasını ve iletişim araçları ile tarzlarını da etkilemiştir. Başlangıçta yalnızca devletler-arası ticarî faaliyetlerde ortakların birbirlerini haberdar etmek üzere yüksek ücretler karşılığında gerçekleştirdiği mektuplaşmalar, bunların maliyetlerini konuya ilgi duyabilecek başka potansiyel okuyuculara paylaşmak isteyen özel kişilerce erişime açılmıştır. Örneğin, iki Avrupa devletinin Atlas Okyanusu'nda savaşarak deniz-aşırı ticareti sekteye uğratması öncelikle yatırımcıları ilgilendirir ama savaşın doğrudan ya da dolaylı etkilerine maruz kalacak kişiler de bu haberi ilgiyle karşılayacak, gelen mektubun bu kısmı için ödeme yapacaktır. Düşününürün belirttiği üzere, özel mektubun ticarileşmesi öncelikle ticarî gazete biçimini almış, zamanla ayrı bir kitle iletişim aracına evrilmiştir. Bu aracın kuruculuğunu sermayedarın yaptığını söylesek de sahip olduğu gücün devletler tarafından fark edilmesi, hukukî düzenlemelerin tebaaya duyurulmasına, yayımlanan gazetelerin içerik açısından denetlenmesine varacak bir dizi siyasî müdahaleyi kendisine çekmiş, kanaat oluşumu ve yayılmasında egemenlerin kontrolünü gündeme getirmiştir (Habermas, 2015). Yöneticilerin, yönetimin dışında kalan 'özel'

⁴ *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü*'nde (2015) Walter Benjamin'e atıf bulunmaz ama yaklaşım olarak ciddi benzerlikler taşır. Karşılaştırmak için bkz: (Benjamin, 2015).

⁵ Sanatçı ve zanaatçıların gerçekten kendilerine özgü üslup geliştirme imkânına sahip olup olmadıkları tartışmalı bir konudur. Kapitalist piyasanın devreye girmesi/belirleyici hâle gelmesi, bu kişilerin artık zorlama altında olmadığı anlamına gelmez. XVIII. yüzyıl tiyatro yazarlarından Jean-Francoise Marmontel'in anılarında gördüğümüz üzere, dönemin yazarları nazarında, piyasa için üretim yapmak yazarın iki zalim efendiden en düşük olanına el açması olarak görülmektedir.

şahısları iletişim araçlarıyla idarî kararlardan haberdar etmeye başlaması, bu grubun, devlet yönetimi ile kendileri arasında bağ olduğunu fark etmesine neden olmuştur (Habermas, 2015, s. 86–88). Monarşinin yasa ya da fermanlarla seslendiği, böylece muhatap alıp yönetime dolaylı olarak dahil ettiği burjuva kamusu, bu açıdan bakıldığında, aslında devlet yaratımıdır (Habermas, 2015, s. 84).

Habermas'ın kitleselleşme ile demokratikleşmeyi modern zamanlarda yeniden bağdaştırma çabası XIX. yüzyıldaki işçi hareketlerinin siyasete dahil olması fikriyle paralel değildir. Zaten Arendt gibi Habermas da yalnızca burjuvazinin 'kitlesel' siyasetinde genel çıkarı gözetmek gibi bir şeyi başarabildiğini, XIX. yüzyılla birlikte, özellikle refah devleti kapitalizmi uygulamalarında işçi kitlelerin özel çıkarları uğruna devletle iş birliği yaptığını, devlet rasyonalitesinin bu grupların düşüncelerini masnetmeye başladığını söyler.

Bütün bu 'değişim' hikâyesinden anlaşılan şey, burjuvazinin sistemle ve kendi üyeleriyle kurduğu etkileşimin siyasî yapıyı, örgütlenmeyi, düşünüşü ve pratikleri dönüştürdüğüdür. Gayrişahsilemiş siyasal yönetime sesini duyurmaya, yalnızca gayrişahsilelik üzerinden hareket etmeye yönelen, 'özel' karakterini bir yana bırakan ama aynı anda da o özel olma durumundan beslenen, yani kişisel deneyimini soyutlayarak evrensel ilkelere ulaşan, ekonomik açıdan da herhangi bir bağımlılığı bulunmayan burjuvazi portresi çizilmekte, bu dinamikler kamusalılık/ öffentlichkeit/açıklık olarak adlandırılmaktadır.

Habermas, siyasal ve iktisadî olanın toplumsalı etkilediğini kabul eder, ancak ilk ikisindeki dönüşümlerin 'toplumsal'a pozisyon açtığını, onların etkisinden kurtularak siyasî olanı dönüştürmeye başladığını, siyasî meselelerin parlamento ya da idarecilerin dışında konumlanan bir kamunun tartışmalarına ve etkilerine bir süreliğine dahi olsa açıldığını savunur. Herhangi bir konu, kabaca XVIII. yüzyılda var olmuş burjuva kamusunda devlet rasyonalitesini ya da kapitalist ekonominin ilkelerini merkeze almadan düşünülmüş, dile getirilip paylaşımına açılmış, siyaseten belirleyici olmuştur.

1960'lı yıllarda kamusalılığın tarihini bir dizi ekonomik ve siyasî değişim üzerinden okuyan Habermas, 1980'lere gelindiğinde, -kendi tabiriyle- Aydınlanma projesini gerçekleştirmek üzere normatif bir teori geliştirme çabasına girer. Yalnızca bir hukuk devletinin verdiği güvencelere dayanarak aklın özgür kullanımının gerçekleştirilmesini beklemektense, toplumsal olanın kendisine bir yol haritası çizerek, özellikle dilsel prosedürlere müdahale edip özgürlüğü alışkanlık ve dolayısıyla kültür hâline getirerek (Habermas'tan alıntıl原因an Özbek, 2015, s. 601) bunu başarmanın gerekli olduğunu düşünen Habermas, ortak kavrayışa ulaşmayı amaçlayan rasyonel tartışmaya odaklanmıştır.

Peki bu dilsel prosedürler ve rasyonel tartışma nedir ve ne anlama gelmektedir? Kamusal alanla nasıl bir ilişkileri vardır? Habermas'a göre, özel çıkar içermeyen rasyonel bir iletişim imkânı, toplumsal olanın bağrında, yani insan yaşayışında zaten mevcuttur. Kültürün, toplumun ve kişilik yapılarının bir araya gelerek oluşturduğu zemin olarak yaşam-dünyası (*Lebenswelt*), içinde ortak deneyimlerden, rutinlerden ve pratiklerden oluşan gündelik tecrübeyi barındırdığından bireyler arası ortaklıkların kurulmasına imkân tanır (Baxter, 1987, s. 45–47), bireyler arası iletişimi mümkün kılan ortaklaşa bilgiye, anlamlara, uygulamalara ve normlara zemin hazırlar. Adını zikrettiğimiz bu yaşam-dünyası, teoriye dayanmayan kavrayışı temsil eder; ortaklaşmanın ve iletişimsel eylemin kaynağı burasıdır. Ek olarak, yaşam dünyası yalnızca olgulara dayanmaz, normatiftir de. Bu normlar, bireylerin eylemleri değerlendireceği, karar vereceği ve iletişimsel süreçlere gireceği zeminin bir parçasıdır. Yaşam deneyimi ortaklaştıkça, buna tekabül eden kavramlar ve iletişim süreçleri de ortaklaşacak, kolaylıkla dolaşıma giren anlamlar farklı bireylerde yankısını bulacaktır, ortaklaşa paylaşılan anlamlar ve normlar kurulacak, iletişimsel eylem de bu bağlamda gerçekleşir.

Başta ekonomi ve siyaset olmak üzere yaşam-dünyasının tam karşısında yer alan sistemler ise yine toplumsal olandan kaynaklanmakla birlikte kurumsallaşmış hâldedirler ve verimlilik ya da bürokratikleşme gibi kendilerine özgü ilkelere göre işlerler (Baxter, 1987). "Bürokratik ve ekonomik rasyonaliteler, verimlilik ve araçsal akıl tarafından yönetildiğinde, gündelik hayatın normatif ve

iletişimsel boyutlarına tecavüz ederler" (Habermas, 2001). Yaşam dünyasına müdahale ederek onu kolonileştiren (*colonization*), kendi akıl yürütme biçimlerini ona zerk eden sistemler rasyonel iletişimi de kesintiye uğrattığından bozulmaya (*distortion*) yol açarak yaşam-dünyasının ortaklık üretme kapasitesinin altını oymakta, kamusal alanın kurulması ihtimalinin önünü kesmektedir. Bu durum, toplumun farklı kesimlerinin bütünlüğe entegre olmasını engellediğinden insanların etraflarındaki yaşamı kavrayış biçimlerini de farklılaştırıp kriz yaratır.

Habermasçı teoriyi benimseyen ya da inceleyen çalışmaların büyük kısmı kamusal alanın nasıl kurulduğuna odaklansa da bu kadarı, yani kuruluş aşaması, aslında hikâyenin yalnızca yarısını teşkil eder: Habermas'a göre, liberal kamusal alan XIX. yüzyılda kitleleşmiş, devletlerin ve şirketlerin gücünün artmasına bağlı olarak gerileyip yok olmuştur. XVIII. yüzyıldaki kamusal mekânların yerini alan 'görüş toplama' (kamuoyu yoklaması) ve iletişim araçları (elektronik medya) herhangi bir fikrî tartışmaya imkân tanımadığından, bunları elinde bulunduran şirketlerin ya da devletlerin endoktrinasyon çabalarına aracılık ettiğinden ortak çıkarı hedefleyen herhangi bir etkileşime meydan vermemektedir. Habermas sözlüğünde bu durumun adı, toplumun yeniden feodalleşmesidir (*re-feudalization*).

Habermas ve Arendt'in normatif teorilerinde mekân unsuru ikincildir. Habermas'ın liberal kamusalılığı feodal siyasal sistem içindeki burjuva tebaanın zihin dünyasını içine alan 'hane' gibi küçük ölçeklerden, posta sistemi gibi uluslararası düzeydeki makro ölçeklere kadar yayılım gösterir. Fikirlerin mekânlar arası geçişi kesintisiz, olağan bir süreçtir. Arendt'te ise ideal kamusalılık rejimi kamusal-özel-toplumsal arasında katı ayrımlar kurduğu ve son ikisinin dışlanmasını gerektirdiğinden 'hane' ile 'meydan' arasındaki geçişlilik kamusalılığın bozulduğu bir çürüme alameti olarak kabul edilir. Bu açıdan etkin bir faktör değil, yalnızca 'belirti'dir.

Normatif kamusal alan teorilerini merkeze alan mekân çalışmaları ise mekân ile kamusalılık rejimi arasında karşılıklı bir etkileşim bulunduğunu kabulüne dayanmaz. Bunlar mekânların ideal düzeye ulaşp ulaşmadığını normatif teorilerin ışığında değerlendirmeye, nelerin eksik kaldığını tespit etmeye dönük birer

modernleşmeci teori örneği sunarlar. Dolayısıyla mekân aktif bir belirleyen değil, pasif bir alıcı konumuna oturtularak değerlendirilir.

2.1. ELEŞTİREL KAMUSAL ALAN VE MEKÂN TEORİLERİ: ÇATIŞMA ANLATILARI

Sosyal bilimler literatüründe kamusal alan (*public sphere*) ve kamusal mekân (*public space*) kavramları, yirminci yüzyılın ortalarına kadar büyük ölçüde birbirine teğet geçen ve sınırları yalıtılmış iki ayrı disipliner hat olarak var olmuştur. Arendt ve Habermas gibi düşünürlerin felsefi temellerini attığı normatif kamusal alan ideali sokağın maddi, fiziksel ve coğrafi zemininden ziyade, öznelerin farklılıklarını paranteze alarak rasyonel argümantasyon etrafında bir araya geldiği söylemsel, zihinsel ve mekânsız bir düzlem olarak kurgulanmıştır (Durmaz, 2021, s. 40-41). Bu dönemde beşerî coğrafyada ve sosyal bilimlerde hâkim olan geleneksel mekân kavrayışı; Newton ve Descartes felsefesine dayanan, Öklitçi geometriyle ifade edilen 'mutlak mekân' anlayışıdır. Kantitatif Devrim ile güçlenen bu pozitivist anlayışta mekân, içinde toplumsal olayların sahnelendiği durağan bir boşluk, pasif bir arka plan veya eylemlerin içine doldurulduğu boş bir 'kap' olarak algılanmış; toplumsal ilişkileri, güç dinamiklerini ve kimlikleri üreten veya şekillendiren aktif bir fail olarak görülmemiştir (Kaya, 2013, s. 2-3). Bu teorik eğilim, farklılıkların paranteze alındığı homojen bir "evrensel kamu" efsanesini yaratmıştır.

1960'larda ivme kazanan mekânsal dönüşüm, kamusal alan kavramını salt söylemsel, bedensiz ve soyut bir ideal iletişim düzlemi olmaktan çıkartarak fiziksel sokağa bağlayan önemli bir teorik kırılma hâline gelmiştir. Bu entegrasyon sayesinde kamusal alan literatürü salt rasyonel fikirlerin tartışıldığı öznelerarası pürüzsüz bir zemin olmaktan çıkmış; eşitsizliklerin, kentsel yoksulluğun, dışlanmaların, özelleştirme politikalarının ve mülkiyet rejimlerinin mekân üzerinden nasıl durmaksızın üretildiğini sorgulayan bir aşamaya geçmiştir.

Bu epistemolojik kırılmanın ortaya çıkışında ve gelişmesinde Michel Foucault, Henri Lefebvre, David Harvey, Edward Soja ve Doreen Massey gibi eleştirel kuramcıların paradigmatik müdahaleleri rol oynamıştır. Foucault, mekânın ölü ve

hareketsiz bir boşluk olmadığını, aksine iktidarın ve disiplin mekanizmalarının yayıldığı bir ağ olduğunu ifşa ederek kamusal mekânı normatif bir denetim şebekesi olarak yeniden tanımlamıştır. Ancak mekânsal dönüşümün kalbini oluşturan ve meseleyi yapısal bir Marksist kent teorisine dönüştüren asıl kurucu kopuş, Henri Lefebvre'in Mekânın Üretimi (1974) adlı başyapıtıyla gerçekleşmiştir. Lefebvre, mekânın doğal bir geometri olmadığını, aksine toplumsal ilişkilerin, üretim süreçlerinin, emek sömürsünün ve ideolojik anlamların doğrudan bir "ürünü" olduğunu ilan etmiştir (Kaya, 2013, s. 7). Geliştirdiği "diyalektik üçlü model" ile mekânı sıradan bedensel eylemlerin oluşturduğu mekânsal pratikler (algılanan/fiziksel mekân), devlet ve teknokratların tahakküm aracı olan mekân temsilleri (tasarlanan/soyut mekân) ve insanların direniş veya anılarla anlamlandırdığı temsil mekânları (yaşanan/toplumsal mekân) olarak üçe ayırmıştır (Durmaz, 2021, s. 14-15; Kaya, 2013, s. 7).

Lefebvre'in açtığı bu çığır, 1980'ler ve 90'larda yapısalcı ve postmodern coğrafyacılar tarafından kamusal alan literatürüne derinlemesine entegre edilmiştir. David Harvey, Lefebvre'in soyut mekân eleştirisini Marksist politik ekonomi perspektifiyle genişleterek, kapitalizmin sermaye birikimi ve dolaşımı için kamusal mekânları nasıl homojenleştirip metalaştırdığını ifşa etmiştir (Kaya, 2013, s. 6). Edward Soja, fiziki ve zihinsel mekân ikiliklerini yıkarak, maddi ve sembolik direnişin iç içe geçtiği çok boyutlu bir "üçüncü mekân" konseptini geliştirmiş, Doreen Massey ise mekânın durağan ve kapalı bir kutu olduğu nosyonunu tümüyle reddederek mekânı eşzamanlı, dışa dönük ve sürekli dönüşen dışlayıcı olmayan bir 'ilişkisel ağ' olarak yeniden tanımlamıştır (Kaya, 2013, s. 8-9)

Eleştirel yaklaşımın temel gerekçesi, mekânın edilgen bir arka plan, statik bir platform ya da eylemlerin içine doldurulduğu boş bir 'kap' değil, aksine toplumsal güç ilişkilerinin, ideolojik çatışmaların ve asimetric kimlik inşalarının doğrudan üretildiği aktif bir fail olmasıdır (Kaya, 2013, s. 4). Normatif kamusal alan anlayışı, bireylerin toplumsal statü ve servet gibi eşitsizlik yaratan farklılıklarını bir kenara bırakarak rasyonel bir iletişim ağı kurabileceğini varsayar. Oysa eleştirel

coğrafyacılar, bizzat mekânın normatif inşasının bu toplumsal eşitsizlikleri perdeleyen ideolojik bir araç olduğunu vurgularlar. Belirli kentsel mekânlarda kimlerin bulunabileceği ve makbul (normal) davranışların neler olduğu, evrensel ve tarafsız yasalarla değil, dönemin hâkim siyasal normları, mülkiyet ilişkileri ve toplumsal sağduyu tarafından sınırlandırılır. Bu nedenle normatif mekân inşası doğası gereği dışlayıcıdır; cinsiyet, ırk, yaş, göçmenlik statüsü ve sınıf temelinde toplumun dezavantajlı kesimlerini (örneğin evsizleri, göçmenleri veya alt sınıfları) sistemli bir biçimde meşruiyet alanının ve kamusal görünürlüğüne dışına iter (Kaya, 2013, s. 4-11). Dolayısıyla, herkesi eşitleyen o aydınlanma anlatısı, sokağın somut gerçekliğinde iktidar mekanizmaları tarafından parçalanmaktadır.

2.1.1. Oskar Negt & Alexander Kluge – Mücadele Sahası Olarak Kamusal Alan

Negt ve Kluge'nin kamusal alan teorisi kendilerinden önceki görüşlerin kurucu unsurlarının tamamen reddedilmesine değil de kamusalılık olgusuna dair araştırmanın derinleştirilip kuruluşunun, işleyişinin, dönüşümünün maddi temeller üzerine oturtulmasıyla ilgilidir. Bu nedenle, Negt ve Kluge'yi özellikle Habermas'ınki olmak üzere genel olarak liberal kamusal alan teorilerini akılda tutarak okumak/anlamlandırmak gerekir.

Düşünürler için 'kamusal alan', toplumun örgütlenmesine dair görüşlerin yarıştığı, baskın çıkmaya çalıştığı bir yerdir (Negt ve Kluge, 1993, s. 17, 601). Buradaki 'yer' ifadesini fiziksel anlamda kullanmadıklarını, Habermas'ta olduğu gibi bir ilişki kümesini kastettiklerini hemen belirtmelidir. Kamusal alanda dolaşıma girecek söylemleri ve fikirleri paylaşan, bunları dile getirmek üzere birlikte hareket eden kişiler kendi aralarında 'kamu'ları oluştururlar. Buradaki 'birliktelik' hâli yalnızca dernek, vakıf, siyasî parti, platform, inisiyatif gibi ağırlıklı olarak muhalif tınıları olan biçimlerle sınırlı değildir, geçimlerini sağlamak üzere fabrikanın iş sahasına girerek iletişim ve etkileşim kuran işçiler ya da herhangi bir fabrika yönetim kurulu da birer kamu oluşturur (1993, s. 29–30). Hemen anlaşılacağı üzere, Negt ve Kluge'nin gözünde 'kamu', Habermas'ın veya diğer düşünürlerin savunduklarının aksine, bireylerin birlikte düşünmeye ve tartışmaya yönelik kasıtlı eylemlerini gerektirmez, yalnızca ekonomik sebeplerle bir araya gelmiş insanlar arasında da

toplumsal ilişkiler gelişebileceği ve iletişim kurulabileceği için aslında bu tür süreçlerin ya da imkânların da kamusal alan analizine dahil edilmesi gerekir. 'Kamusal' ise, kamuların topluma dair görüşlerinden ve bu görüşlerini dolaşıma sokmaya dönük strateji ve araçlarından oluşmaktadır (1993, s. 185).

Peki yazarlar kamu, kamusal ve kamusal alan tanımlarını nereden hareketle yapmakta, önceki yazarlardan ayrıştıkları noktaları nasıl gerekçelendirmektedirler? Arendt ve Habermas'ta gerek kültürel gerekse iktisadi koşullar nedeniyle olsun, toplumun kendi kendisini düzenlemeye/örgütlemeye yönelik araç, süreç ve çabalarının (yani kamusal alanın) tarihin bir noktasında tamamen ortadan kalktığı iddia edilmektedir. Eserlerini kaleme aldıkları dönemdeki şartların devletin ve ekonominin belirleyiciliğini mutlaklaştırdığını, adına toplum denebilecek bir aktörün ortaya çıkmasının artık neden mümkün olmadığını anlatırlar. Negt ve Kluge'nin bakış açısı ise tam tersi yöndedir: Diyalektik materyalizmin her ekonomik üretim biçiminin kendinden önceki üretim biçiminin içinden çıktığına dair görüşünü (Marx, 2013, s. 30; Marx, 2016, s. 19) kamusal alan konusuna taşıyarak şunu sorarlar: Mevcut koşullar altında başka tür bir kamusal alanın ortaya çıkışını nerelerde görülebilir? (Negt & Kluge, 1993, xliii). Sermaye çıkarlarının sızamadığı veya belirleyici olamadığı nereler var? Negt ve Kluge'nin farklı bir kamusal alanın ihtimal dahilinde olup olmadığını değil de 'nasıl' mümkün kılınabileceğine dair emin biçimde hareket edebilmelerini sağlayan şey, ister toplumda isterse ekonomide olsun, her 'özel'leştirme hareketinin, her gaspın, kendisinden önce bir 'kamusal' durumu gerektirmesi, kendine bu kamusal nitelikteki toplumsal unsurları ham madde yapması zorunluluğudur (Negt & Kluge, 1993, s. 3–4): Dil, kişiler arası etkileşim, fikir, dilek, fantezi gibi ancak insanlar arası ilişkiler neticesinde ortaklaşa kurulabilecek şeyler var olmalı ki sermaye çıkarlarına uygun olarak kullanılabilirsin. Bu biçimsel durum, yani 'kamusal'ın 'özel'i örnekleme, farklı bir kamusal alan inşa etmek üzere kullanılabilir görünür ama Arendt ve Habermas'ın tespit ettiği sorunlara tamamen çözüm sunmaz. Alternatif bir kamusal alan yalnızca 'mülkiyet' meselesi değildir, aynı zamanda dil, etkileşim, fikir, fantezi gibi unsurların içeriğinin de sermaye çıkarlarından kurtarılması gerekir, aksi hâlde her seferinde mevcut düzen yeniden üretilmiş olur.

Kamusal alan olgusunun yok olmadığını, varlığını biçim değiştirerek sürdürdüğünü söylemiştik. Bu biçimlerin ilki, Habermas'ın bahsettiği anlamda, burjuva yaşamından kaynaklanan değer ve ilkelere (fikir yürütmeye akılcılık, kamusal alana katılımıda eşitlik, genel çıkarı gözetme) evrensellik atfeden ve bu evrensellik nedeniyle de kapsayıcı olmaktan uzaklaşan (Negt & Kluge, 1993, s. 11–12) klasik burjuva kamusalıdır. Diğer, klasik burjuva kamusalının kamusal-özel ayrımını sürdürmektense direkt olarak özel alana özgülenmiş - mahrem yaşam, kişiler arası ilişkiler, hayaller, umutlar, dilekler vb.- unsurları kendisine malzeme etmiş (Negt & Kluge, 1993, s. 18) ve bunların üretimine odaklanmış üretimin yeni kamusal alanıdır (new public sphere of production). Negt ve Kluge'ye göre bunlar kendilerini ağırlıklı olarak bilinç endüstrisi denebilecek formlarda, şirket halkla ilişkiler çalışması, reklam veya televizyon programı olarak ortaya koyarlar ve bu büründükleri bu biçimler nedeniyle klasik burjuva kamusalını pek andırmazlar (Negt & Kluge, 1993, s. 13–14). Bu kamusal alanının çalışma prensibi klasik burjuva kamusal alanınıninkinden farklıdır, zira ikincisi, özümseyemediği, rasyonellik kalıbına oturtmadığı her şeyi (mesela duyguların akılcı/rasyonel kabul edilmemesini ya da argo kelimelere ve jargona dayalı konuşmanın herkes tarafından anlaşılamayacağını düşünün) dışlama eğilimindedir. Bu, tek meşru düşüncenin ve ifadenin burjuva yaşantısına uyanlar olduğu, dolayısıyla 'rasyonel olma' evrenselliğini kazanamamış argümanların dışlanması, burjuva argümanlarının ise evrenselliği yakaladığı için genel çıkarı yansıtmaya yetkinliği kazandığı fikrini -aslında yanılgısını- yaratır. Yani rakip anlatıların ve argümanların, halihazırda burjuva yaşantısının bir yansıması olan hakemin (rasyonalite vb.) gözüyle değerlendirilip egale edilmesi klasik burjuva kamusal alanının standart işleyişidir. Burada, Arendt'in, işçi hareketlerinin taleplerinin gerçek özgürlüğü getirmeyeceği, tüm siyaseti "yaşamsal ihtiyaçları karşılama seviyesine indirdiği" ithamını ve aslında bu nedenle de kamusal alana dahil edilmemesi gerektiğine dair görüşlerini aklımıza getirelim (1998, s. 126). Üretimin yeni kamusal alanı ise, tabiri caizse, kaleyi içten fethetmekle, kamusal hâle gelecek unsurların tümünü daha en başta sermaye çıkarlarıyla uyumlu hâle getirmekle ilgilenir. Bu durum üretimin kamusal alanlarının dışlayıcı olmadığı anlamına gelmez, sermayenin çıkarlarına

uyarlanamayan her şey dışlanır ama asıl işleyişi kapsayıcılığa, kapsanan şeylerin dönüştürülmesine dayalıdır.

Kamusal alanın tarihselliği, türlerden birinin yok olup yerini diğerinin aldığı anlamına gelmez, daha ziyade, üretimin kamusal alanının egemen hâle geldiğini ve klasik burjuva kamusallığını -onun ilke ve değerlerini- kendini meşrulaştırmak üzere kullanması söz konusudur. Yani kamusal alanlar birbirleriyle iç içe geçmiş şekilde var olurlar. Yazarların verdiği örneği kullanacak olursak, 1946'da kurulan Springer Yayıncılık'ın parçası olduğu endüstriyel-ticarî kamusal alan, klasik burjuva kamusal alanında tarihsel süreç içinde ortaya çıkmış "basın özgürlüğü" ilkesini demokratik hakların güvencesi ve ifade özgürlüğünün bir görünümü olarak değil de medya endüstrisinin çıkarlarıyla kesişecek şekilde konumlandırmaktadır (Negt & Kluge, 1993, s. 16, dipnot 28). Mesela Türkiye'ye baktığımızda, kamu mallarının özelleştirilmesinde sözleşme şartlarının ticarî sır iddiasıyla kamudan gizlendiğini (Toker, 2024), mülkiyet hakkından türetilen bu hakkın, evrensel haklar arasında hukukî olarak gerçekleştirilen bir tür yarışmada her zaman galip geldiğini, böylece de devlet örgütlenmesinin hesap verebilirliğini ve vatandaşların bilgilenmesini önlemek üzere kullanıldığını (Karahanoğulları, 2011, s. 213; Tekinsoy ve Mısır, 2022, s. 1676) görüyoruz. Yani burjuva kamusallığının dili artık endüstriyel-ticarî kamusallığın etkisi altındadır.

Konuyu ilerletmek için bağlantılı bir soru soralım: Kamusal alanın farklı işleyiş ve içeriklere sahip farklı görünümünün olmasının herhangi bir anlamı ve önemi var mıdır? Var ise, bu anlam ve önem nedir, nasıl ortaya çıkar? Kamusal alan, siyasete, sivil toplum formunda etkide bulunmak için kullanılan bir araç olmakla birlikte, insanların mevcut düzeni kavramak için yararlandığı referans noktası olarak da işlev görür. Tekil bireyin, bulunduğu noktadan yaşamın her köşesini kavrama imkânı bulunmadığından, kamusal alanın unsurlarından gelen bilgileri kullanarak fikir, tutum ve davranış geliştirebilir. Bu nedenle kamusal alanın türü, tekil bireyin anlamlandırma yeteneğine etki edecektir. 20. Yüzyıl Alman felsefesi, tekil bireyin kişisel yaşantısı ile tüm düzen arasında ilişki kurma yetisine *Erfahrung* (tecrübe) demektedir (Hansen, 1993, s. xvii–xix). *Erfahrung*'un İngilizceye ve Türkçeye tercümesi, Almandaki anlamından dolayı sorunludur:

İnsanın kişisel yaşantısındaki duyu bilgisine *Erlebnis* (deneyim), bu duyu bilgisini toplumsal düzenin geçmişi, bugünü ve muhtemel geleceğiyle ilişkisi içinde anlamlandırabilme kapasitesine de *Erfahrung* adı verilmektedir (Eugenia, 2022, s. 2; Roth & Jornet, 2014, s. 2). Kamusal alanın türü, insanların tecrübe kapasitesini etkiler, zira dile, insanlar arası etkileşim tarzına, iletişim araçlarına müdahale ettiğinden, öznel deneyimin anlamlandırılması sürecini de belirleyecektir. Örneğin, 'iş' ya da 'çalışma' kelimelerinin, kapitalist üretim tarzının ve kitle iletişim araçlarının klasik burjuva kamusalığında ya da üretimin kamusalıklarında büründüğü karşılıklar, işçinin kendi yoksulluğunu 'özel' bir deneyim olarak kodlamasına, dolayısıyla işçi ücretinin işçi-işveren arasındaki özel bir konu olduğuna ve genel çıkarı ilgilendirmeyeceği fikrine ulaşmasına yol açabilir, dolayısıyla eylemler de buna göre belirlenecektir. Negt ve Kluge'nin tecrübe kavramını devreye sokması, iktisadi düzen ile kültürel yapı arasındaki bağı öne çıkarttıklarını, düzenin kendisini yalnızca işsizlik, açlık, zenginlik gibi iktisadî zorlayıcılar veya teşviklerle yetinmeyip anlamları, ilişkilene biçimlerini, araçları kullanma tarzlarını da -yani kültürel bir yönü bulunduğunu- (Özbek, 2015, s. 608.) üreterek meşrulaştırdığını göstermektedir. Bu iddianın benzerlerinin Arendt ve Habermas'ta da bulunduğunu belirtmiştik: Arendt, direkt olarak ekonomik dönüşüme, işçi hareketlerinin yükselişe geçerek siyaseti hayvanî ihtiyaçları merkeze alacak şekilde tasarlamasına; Habermas ise, tekelci kapitalizmde iletişim araçlarının sermaye ve devlet arasında ortaklık kurarak kitleleri tek taraflı bilgi bombardımanına tutabilmesine işaret eder. Negt ve Kluge'nin duruşundaki farklılık, 'üretim' kavramını meta üretiliyle sınırlandırmamalarında (Arendt'in aksine) ve sorunun, iletişim araçlarının mülkiyetinden veya yapısından değil (Habermas'ın aksine), kullanım tarzından kaynaklandığını göstermelerinde saklıdır. Tekil bireylerin mevcut düzeni kavrayışı sınırlı olduğundan, gerçekliğe dair bilgiyi yine kendileri gibi sınırlı bilgiye sahip olan toplumun diğer üyeleriyle bir araya gelerek, klasik burjuva veya üretimin kamusal alanında yer edinememiş anlatıları paylaşarak oluşturabilirler. Bir araya gelme ve gerçekliğin öznel-arasılıkla kurulması üçüncü bir kamusal alanın -proleter kamusal alan- inşasında ilk adımdır. İkinci adım, bir araya

gelenlerin farklı bir toplumsal düzen hayal edip buna uygun dil, davranış, duygulanım vb. kalıplarını üretmesidir (karşı-üretim) (Negt & Kluge, 1993, s. 266).

Buradaki 'proleter' kelimesinin yalnızca işçilere işaret etmediğini belirtilmelidir. Negt ve Kluge ekonomik düzen ile kültür arasında bağlantı kurmaya özen gösterdiğinden, kapitalizmin de yalnızca işçilere zarar vermekle sınırlı kalmayacağını bilmektedirler. Proleter ifadesi daha ziyade 'madun'a (Hansen, 1993, s. xxx, dipnot 36) tekabül eder.

Madunların kendi aralarında oluşturdukları kamular kendiliğinden özgürlükçü potansiyel taşımazlar. Bunların karşıt-kamu (*counterpublic*) niteliğine bürünüp proleter kamusal alanı kurmak üzere harekete geçmesi, tamamen duruşlarıyla, ilişkileriyle, eylemleriyle belirlenir. Burjuva kamusal alanının ve mevcut düzenin araçlarını bunların amaçlarına uygun olarak kullanıp toplumun bazı üyelerini dışlama yoluna gidiyorlarsa bunlar "kısmî kamu" (partial public) (Hansen, 1993, s. xxxviii) olarak adlandırılır. Tam tersine, içinde bulundukları zamanın ve toplumun malzemelerini kullanarak karşı-tecrübe, yani "hakiki bir tecrübe" (Özbek, 2015, s. 640–641) oluşturmaya yöneldiklerinde karşıt-kamu niteliğindedirler. Bu, karşıt kamuların dışlayıcı olmadığı, tıpkı Habermas'ın klasik burjuva kamusalılığına atfettiği evrensellik gibi herkesi ve her şeyi kapsamaya çalıştığı anlamına gelmez. Karşıt kamular dışlayıcıdır ama diğer kamularla ittifak kurup toplumsal tecrübeyi alternatif biçimde organize etmeye çalıştıkları müddetçe 'karşıt' olurlar. Aksi durumda, tikel yapının (grubun, kamunun) özel çıkarlarını korumanın peşine düşmekten öteye gidemeyecektir.

2.1.2. Henri Lefebvre – Üst Üste Binen Mekânlar

Lefebvre'i mekân teorisinin kamusalılık düşüncesine yedirilebilmesi için halihazırda iç içe geçmiş dört temel çalışmasını bir arada ele almak gerekir: 1) *Diyalektik Materyalizm* (1940/2006), 2) *Mekânın Üretimi* (1974/2019), 3) *Gündelik Hayatın Eleştirisi* (1947/2015a, 1961/2015b, 1981/2015c), 4) *Ritimanaliz* (1992/2017).

Diyalektik Materyalizm, kategori ile eylem arasındaki birliği görmeye ve gerçekliğe tekabül etmeyen kategorileri bir kenara bırakmayı, makro ile mikro arasındaki ilişkinin/devamlılığın nasıl kurulduğunu; *Gündelik Hayatın Eleştirisi*, toplumsal gerçekliğin bilgisini elde etmek için gündelik olana, sıradanlığa odaklanmak gerektiğini, daha sonra da bu kapsamı genişleterek 'mikro'nun dolayımmlarla makroyu ortaya çıkardığına şahitlik etmeyi, bu dolayımın araçlarını ve sürecini; *Mekânın Üretimi*, toplumsal yaşamda nesneler ve insanlar arasındaki ilişkiler bütünü olarak 'toplumsal mekân' kategorisinin nasıl ortaya çıktığını, üçlü mekân kategorisinin buradaki işlevini; *Ritimanaliz*, sürekli değişim hâlindeki gerçekliğin üretimini mümkün kılan tekrarları ve sapmaları ritim ve zaman üzerinden, bunları zamansallaştırarak (Lefebvre, 2017, s.112) görmeyi sağlayacaktır. Bunu gerçekleştirmek için zaman ile mekân, kamusal ile özel, devletsel-siyasal ile mahrem ikililerini (Lefebvre, 2017, s.125) kullanır. Bu ikililer, Henri Lefebvre ve Catherine Régulier'nin şu paradigmasını açığa çıkarma işlevini üstlenmişlerdir: "Biraradalık oluşturan karşıtlıklar" (Lefebvre, 2017, s.126).

Lefebvre'in mekâna yönelik başlangıç sorusu şöyle ifade edilebilir: Mekân kavramının, matematikçilerin veya filozofların benimsediğinden farklı, bu fiziksel dünyada temelleri olan, yani gerçekliğe sahip, dayanaksız bir zihinsel tasarım olmanın ötesine geçmiş bir tanımı var mıdır? (Lefebvre, 2019, s.?). Böyle bir tanımı toplumsal yaşamda bulur: Mekân hem 'yapıt' hem de 'ürün' özelliklerini gösteren bir kavram olarak aslında toplum içinde kurulur ve düşünülebilir hâle gelir. Lefebvre'in Venedik ve Toskana'ya dair analizleri bir arada incelendiğinde, mekânı yapıt ile ürün arasında bir yere, belki 'sanat yapıtı' denebilecek bir yere konumlandığı görülür. Sanat yapıtı, -resim alanını örnek verecek olursak- bir yandan boya, tuval, fırça gibi 'ürün'leri ve sanatçı denen insanın amaçlı zihinsel tasarısını gerektirir ama öte yandan, ürünlerin ve zihinsel tasarımın tarihselliği içinde biricik bir ilişkinin biricik bir sonucudur. Dolayısıyla mekân, yapıt ile ürünün, kendiliğindenlik ile amaçlılığın sonucudur. Ne yalnızca biridir ne de diğeri. Bunlar arasındaki 'ilişki kümesi'dir. Yapıt gibi doğaya, rastlantısala benzemez; ürün gibi de amaçlanan bir sonucun elde edilmesi değildir. Mekânın hem yapıt hem de ürün özelliklerini bir arada barındırmasını sağlayan şey, onun farklı tarzdaki 'üretim'lerinin (temsil mekânı, mekân temsili, mekânsal pratik) üst üste

binmesidir. Buradaki 'üretim', kendisinin de ifade ettiği üzere, Marx ve Engels'in geniş anlamda kullandığı üretimdir. Üretim, tekrarlanabilir eylemler neticesinde yinelenebilir ürünler ortaya koyar ve aynı zamanda bu eylemler 'amaçlı'dır. Bu amaçlılık 'teleolojik' değildir, eylemin içkin sonuçları bulunmaz. Dolayısıyla, Lefebvre'de mekân, "şeylerin ve ürünlerin ortak varlıkları ve eş zamanlılıkları içindeki" ilişkileriyle ortaya çıkar (Lefebvre, 2019, s. 99). Buna felsefî ve matematiksel tanımların kendisi de dahildir, zira bunların temellerindeki rasyonel düşünce de aslında içinde bulundukları tarihsel koşullar altında şekillenmiş ve zamanla felsefe veya bilim formu almış, geniş anlamda ideolojilerdir -yani gerçek hayattan bağlarını koparmış, öznesi bu dünyada bulunmayan özne-nesne ilişkilerine dair açıklamalarıdır (Lefebvre, 2019, s. 37; Lefebvre, 2006, s. 49). Dolayısıyla, insanların ister içi boş bir kap isterse matematikteki küme benzeri şekilde tasavvur ettiği mekânlar olsun, tümü, insanlar, şeyler ve bunlar arasındaki ilişkinin bütünlüklü şekilde kavranmasıyla, toplumsal yaşamdan hareketle mümkün olmaktadır. Mekânın spekülâtif biçimde tanımlanması, Lefebvre'e göre, zihinsel tasarı ile gerçeklik arasındaki bağın kopartılmasına dayanır. Bu da aslında Marx ve Engels'in kapitalizmde tespit ettiği fetişleşmenin bir benzeridir. Nasıl ki meta fetişizmi üretimin unsurlarının, üretim ilişkilerinin ve üretici güçlerin temsil ettiği toplumsal ilişkilerin görünmez hâle gelmesiye, felsefe ve matematikteki zihinsel mekânın fetişleştirilmesi de sanki farklı bir varlık düzlemi tarif ediliyormuşçasına gerçeklikle bağ kurmadan konuşmaktır (Lefebvre, 2019, s.37–39).

Lefebvre'de üç farklı üretim neticesinde üç farklı mekân ortaya çıkar: Bunlardan ilki, mekân temsilidir; Lefebvre'in sıklıkla başvurduğu 'dolayımılama' hareketiyle ortaya çıkar: Burada dolayımılama, insanlar ve nesneler arasındaki ilişkiler ve bunların birbirlerine göre konumlarıdır. 'Dolayımılama' ise bilimsel bilgidir. Lefebvre'in mekân temsili kavramı "bilginlerin, planlamacıların, şehircilerin, 'parçalayan' ve 'düzenleyen' teknokratların, yaşananı ve algılananı tasarlananla özdeşleştiren, bilimselliğe yakın kimi sanatçıların mekânı"nı ifade eder (Lefebvre, 2019, s. 68). Bu mekân henüz betonla, ahşapla, cıvata ya da mermerle fiziksel varlık kazanmamıştır, matematiksel hesaplarla, doğru parçalarıyla, ölçümlerle, kâğıt üzerinde veya bilgisayar destekli tasarımlarda (CAD) görünür olacaktır.

Mekân temsilini yalnızca mimarlık ya da kent plancılığının hesaplamalarına indirgemek Lefebvre'in 'temsil' ifadesiyle anlatmak istediği şeyin ıskalanmasına, 'planlama'nın yalnızca çizimden ibaret kalmasına neden olacaktır. Mekân temsili, ilişkiler kümesini belirleme kudretine sahip grupların düşünce dünyasını insanlara ve nesnelere dayatmak için yapılan hazırlıklardır. Bu nedenle ressamın, mimarın, kent plancısının çizimlerini önceleyen idarî eylem ve işlemlerde de görünür hâle gelir; bunların oluşturduğu zincir neticesinde tam tamına bir 'temsil'den bahsedilebilir. Demek ki Kızılay Meydanı ve çevresindeki ilişkileri düzenlemeye yönelik her yazılı ve görsel araç, mekân temsilinin bir parçasıdır, biri, diğerini harekete geçirmek ya da ona yön vermek için çalışır, bunlar bir araya getirildiğinde 'mekân temsili'nin tam olarak neye benzediği ve neyi amaçladığı kavranabilir.

İkincisi, temsil mekânıdır (Lefebvre, 2019, s. 70–71). Olası bir kafa karışıklığını önlemek için bu kavramın 'mekân temsili'nden farkı hemen vurgulanmalıdır: Mekân temsili, ilişkilerin kuruluşuna dair amaçlarla yüklüdür; temsil mekânı ise, geçmişte var olmuş ilişkiler kümesine farklı anlamlar yüklenmesiyle, hafızada yer etmesiyle ortaya çıkar. Sonraki bölümlerde ele alınacağı üzere, Kızılay Meydanı ve çevresi, 1923'ten bugüne farklı idarî planlar altında farklı fiziksel şekillere bürünmüştür ama Olgunlar Sokak'taki Madenci Anıtı, Yüksel Caddesi'ndeki İnsan Hakları Heykeli, TMMOB, KESK, DİSK ve TTB'nin buralarda gerçekleştirdiği eylemler, Ethem Sarısülük'ün Güvenpark'ta vurulması ya da Deja-Vu, Çilekeş, Seksendört, Pilli Bebek, maNga, Zakkum (bahsedilen dönemdeki ismi Raindog'tur) gibi müzik gruplarının SSK İş Hanı'ndaki ya da Sakarya Caddesi'ndeki Nihayet ve Gölge gibi rock barlarda sahnesi alması, farklı grupların (sendikalar, sol hareketler, rock grupları ve dinleyicileri vb.) nazarında bu fiziksel mekânların özel anlamlarla yüklenmesini, anılarla doldurulmasını sağlar. Bu nedenle de temsil mekânları her grubun kendine özgüdür. Örneğin, İslâmcı dergilerdeki bazı yazarlar Yüksel Caddesi'ni uyuşturucu kullanımıyla, apolitiklikle, tüketim çılgınlığıyla, "Sev-Genç"li olmakla, çevredeki kitapçılarda Marksist eserlerin öne çıkmasını bir tür yozlaşmışlıkla eşleştirmektedir. Bu kişilerin nazarında burası İslâm âlemine katılması, kurtarılması gereken bir mekândır -ve

hatta benzer bir şeyi İstanbul'daki Taksim Meydanı için de söylemektedirler (Gülmez, 1996, s. 2; Genç Öncüler, Ocak 2008, s. 22–24).

Üçüncü, mekânsal pratik (Lefebvre, 2019, s. 67; Fuchs, 2019, s. 137, 145) ise, insanların mekândan elde ettikleri duyular ile mekândaki eylemlerinin bir aradallığını ifade eder. Ankara'da, Kızılay-Cebeci hattında yaya olarak yeteri kadar süre geçirmiş kişilerin bileceği üzere, İbrahim Melih GÖKÇEK'in Ankara Büyük Şehir Belediyesi Başkanlığı yaptığı dönemde (1994–2017) Karanfil Metro Durağı'ndan çıkıp Ziya Gökalp Caddesi'nden Cebeci Mahallesi'ne doğru yağmurdan sonra yürüyenler bazı bordürlere basmamak için fazladan özen göstermek zorunda kalmışlardır, zira taşlar gevşediğinden -ya da gevşek döşendiğinden- bunların altı suyla dolmuş, üzerine basıldığında da çoğunlukla etraftan geçenlerin, az da olsa bordüre basanın ıslanmasına neden olmuşlardır. Verilen bu örneğin pek çok kişiye tanıdık gelmesi, pek çok kişinin yürürken özen göstermek zorunda kalması, fiziksel mekânın düzeninden gelen duyu verileri ile bu verilere bağlı olarak gerçekleştirilen eylemler arasındaki bağa işaret eder. Hafta içi 16:00-18:00 arasında arabasıyla işten dönerken yoğun trafik nedeniyle Kızılay'dan (Atatürk Bulvarı'ndan) uzak durmaya çalışan, rotasını buna göre belirleyen sürücüler ve 10 Kasım anması için Anıtkabir'e gittiğinde vakur duruş sergilemeye çalışan vatandaşlar için de geçerlidir bu. Mekânsal pratikler düzene uyduğumuz ya da ondan kaçındığımız eylemler bütününden ibaret değildir, fiziksel mekânın farklı kullanımlarını da içerebilir: Belediyeler tarafından yaya trafiğini araç trafiğinden ayırmak için tasarlanıp inşa edilmiş Kızılay civarındaki üst geçitler, 2000'lerin başında, aşağılayıcı bir dille 'apaçi' adı verilen alt sınıftan genç grupların dans edip video çektiği yerler hâline gelmiş (Tıgılı, 2012, s. 43–44), yani resmî kurumların amaçladığından, trafik konusunda üstlendiği işlevlerden farklı bir kültürel pratiğin yeri olmuştur.

Bahsedilen üçlünün (temsil mekânları, mekân temsilleri, mekânsal pratikler) verilen örneklerde her daim üst üste binmiş hâlde bulunduğu dikkat edilmelidir: UKOME (trafik), TSK (Anıtkabir), ABB (üst geçitler ve kaldırımlar), sürücüler, yayalar, törene katılan vatandaşlar, ağır başlılık, dans, kaçınma, yıkım, inşa, kaldırımlarda bordür kullanılması kararı, alana girerken ve çıkarken üst araması

yapılması, yani kurumlar, tasarılar, insanlar, eylemler, tutumlar, kararlar. Lefebvre'in üçlü kategorisi, farklı unsurların etkileşimi neticesinde mekânın kurulduğunu gösterir. Bu nedenle mekân bir yandan 'toplumsal'dır, insanın üretim ve yeniden üretim faaliyetlerinde, bunların ilişkilerinde ortaya çıkar, bir yandan da dinamiktir, zira her üretim eylemi her seferinde aynı şeyi imal etmez, değişime yol açar.

Lefebvre'e göre, 'toplumsal'ın, gerçekliğin, bütünlüğün bilgisine ulaşmak ve üretim olgusunun farklı veçhelerini açığa çıkarmak için gündelik hayatı incelemek gerekir. Toplumsal gerçekliğin tümünü bilinemesi bile, bütünlüklü biçimde açıklamayı sağlayacak bilgi, bu düzeyden başlayarak -ama asla bununla sınırlı kalmayarak- elde edilebilir (Lefebvre, 2015b, s. 137–139): "Toprakta, çevremizde yüzyıllarca sürmüş çalışmanın yavaşça şekillendirdiği ulusumuzun çehresindeki sabırlı ve mütevazı hareketleri fark edebiliriz. Buradaki büyüklüğü ortaya çıkaran şey, bu hareketlerin sonucu, toplamıdır" (2015b, s.139). Gerçeklik ve gerçekliğin değişimi, tıpkı "en modern fizikçi[nin]... iki cismin 'sıradan' çarpışması[nı]" (2015b, s. 138) gözleyerek ulaştığı gibi, bu bayağılıktan geçer (2015b, s.142). Ne var ki gündelik yaşamdaki sıradan şeyleri tek tek tespit etmenin kendi başına bir anlamı olmaz, çünkü bu dışarıdan çıplak gözle görülebilen sıradan şeyler kendilerine özgü bir 'iç gerçekliğe' sahip değildir, "şeyin içinde kendisinden fazlası" (2015b, s.139) vardır ve bunların bilgisine ancak toplumsal bütün içinde analiz edilerek ulaşılır (Lefebvre, 2006)

Lefebvre'in diyalektik yöntemi kullanması, tekil insanın yaşamı içinde karşımıza çıkan tüm nesne, insan ve ilişkilerin kapitalizmin dolaysız yansıması olduğu şeklindeki kaba materyalist yaklaşıma dayanmaz. Bunu engelleyen şey, Lefebvre'in -ve tabii ki Marx'ın- 'üretim' kavramını tıpkı Negt ve Kluge'de olduğu gibi, yalnızca meta üretime ve üretim ilişkilerine indirgememesi, hem insan faaliyeti olan üretimin farklı türlerinin olması hem de toplumsal ilişkilerin üretim ilişkileriyle örtüşmediğini tespit etmesidir (Lefebvre, 2015b, s. 250). Peki bu görüş, ekonomik faaliyetin reddi midir? Hayır. Ekonomik faaliyet, yaşamın "en basit bir ilişkileri", yani "karmaşık ilişkilerin uğrağı" (Lefebvre, 2006, s.57) ve bu anlamda da zeminidir. Bu nedenle de ne göz ardı edilmeli ne de iktisadı

fetişleştirecek düzeye getirilmelidir. Toplumun maddi-olmayan üretimleri "toplumsal ilişkilerin, üretim ve mülkiyet ilişkilerinin örgüsüne dahil olup onları karmaşıktırır" (Lefebvre, 2015b, s.250) ve "mikro düzeydeki dolaysız ilişkiler (kan bağları, komşuluk ilişkileri ve toplumsal yakınlıklar) varlıklarını sürdürürler, bir yandan da toplumsal yaşamın bütünlüğüne dil, para gibi dolayimlardan geçerek makro düzeyi oluştururlar. Bu dolayımleme hareketi, makro'nun mikro'yu belirlediği anlamına gelmez, daha ziyade "tutum ve davranışlar, modeller, roller vb." düzenlemelere maruz bırakarak etkilediğini ifade eder (Lefebvre, 2015b, 152).

Mikro ve makro düzeyler arasındaki ilişkiler kaba materyalizmin, mekanistik görüşün hatalarına düşülmeden kurulduğunda toplumsal gerçeklik eksiksiz biçimde açıklanabilir mi? Hayır. Bunun temel sebebi, toplumsal gerçekliğin hareketli/dinamik olmasıdır. Gerçekliğin 'gerçek' (var olan) ve 'olasılık' (potansiyel) ikilisinden oluşması (Lefebvre, 2015b, s.206), onu sabitlikten kurtarır. Bu nedenle de gerçekliği açıklamak üzere kurgulanan her kavram bir süre sonra açıklama yetkinliğinden uzaklaşacaktır. Ancak bu, gerçekliğin asla kavranamaz olduğu anlamına gelmez (Uslu, 2022). Lefebvre'in gündelik hayata odaklanması, bunun için uygun yöntem olarak da diyalektik materyalizmi tercih etmesinin sebebi, gerçekliğin bu 'canlı' kısmıdır. Toplumu hareketsiz, ölü bir 'yapı' gibi kavramaya çalışmak, "çoktan ölmüş, belki de parçalara ayrılmaya başlamış" kısma odaklanma hatasına neden olacaktır (Lefebvre, 2015b, s. 170-173).

Kesintisiz bir değişim sürecinin etkisindeki gerçekliği gözlemenin yollarından biri mekânı, diğeri de zamanı incelemektir. Lefebvre için zaman ve mekân kavramları birbirlerini dışlamaz, birbirlerine indirgenemez ya da aynı olguya işaret eden iki farklı şey değildir. Biri diğeriyle var olur ve karşılıklı etkileşim içindedirler. Bu diyalektik ilişki, kentsel mekânları inceleyebilmek için 'zaman'ı yönteme dahil etmeyi gerektirir.

Toplumsal gerçeklik üretim ve yeniden-üretim üzerine kuruluysa, bu üretimi mümkün kılan hareketlerin tamamında 'tekrar' ve 'fark' olguları bir aradadır. Ritim de bu "tekrar eden devinimler ile farklılıklar" bütünüdür (Lefebvre, 2017, s.114). Tekrar unsurunun iki türü bulunur: Döngüsel ve çizgisel tekrar. Bunlardan ilki

“genelde kozmik” hareketlerde görülür, Dünya Güneş’in etrafında döner, belirli bir sürenin sonunda yine aynı noktadan dönmeye başladığını gözlemleriz; Dünya kendi etrafında döner ve yine aynı noktadan itibaren Güneş’in doğduğuna şahitlik ederek 24 saatin tamamlandığını, baştan başladığını söyleriz. Döngüsel tekrarın bulunduğu ritimlerde insanlar bir şeylerin yeniden başladığı hissine kapılır, “şafak daima yenidir” (Lefebvre, 2017, s.115). Çizgisel/doğrusal tekrarlar ise ağırlıklı olarak insan faaliyetlerinde tespit edilir. Örneğin, Osmanlı’da yaşamış bir müstensih -yazılı bir şeyin suretini çıkaran, kopyacı- (Nişanyan Sözlük, 2014) sabahdan akşama dek aynı metni yazdığı hayal edilsin. Bütün bu süre boyunca yazma işlemini kelimesi kelimesine tekrar ettiği söylenebilir ama gün doğumunun aksine, yeniden görünür olan bir nesne yoktur, nüshalar giderek artar, birikir, dolayısıyla tekrar çizgiseldir. İster döngüsel isterse çizgisel olsun, hiçbir tekrar bir öncekinden farksız değildir: Dünya uzayda hep aynı noktada kalarak dönüş hareketi yapmaz, Güneş’in çekim kuvvetinin etkisi altındayken onunla sürekli uzayda hareket eder, hareket tekrarını (çizgisel tekrarı) sürdürür, bu nedenle de yaptığı tekrar aslında farklı bir tekrardır. Benzer şekilde müstensih kopyalarındaki hiçbir harf kusursuz biçimde bir öncekinin aynısı değildir, fark ortaya çıkar ve dahası, yaptığı iş ne kadar çizgisel tekrar içerse de müstensih sonraki gün doğumunda yeniden işin başına geçerek döngüsel tekrar altında çizgisel tekrarını icra edecektir. Dolayısıyla çizgisel ve döngüsel tekrarlar gerçekte iç içe geçmiş hâldedirler.

Lefebvre’in ritimanaliz adını verdiği ve nihayete erdirmeye ömrü yetmeyen yöntemine göre, her mekân birden fazla ritimle var olur: Soyut ve somut mübadelelerin (Lefebvre, 2017, s. 71), eylemlerin, gürültülerin (Lefebvre, 2017, s.112), kokuların (Lefebvre, 2017, s. 47) ritimleri. Lefebvre’e göre, ritim kavramının kentsel mekânları incelemek üzere araştırmaya dahil edilmesiyle “yerelleşmiş bir zamanı ya da zamansallaşmış bir mekânı”nın bilgisine erişilir (Lefebvre, 2017, s.113). Ancak bu, tespit edilen ritimlerin yalnızca belirli bir mekânın sınırları içinde kalarak çözümlenebileceği anlamına gelmez. Ritimler hep görelidir, her biri bir diğeriyle ilişkilidir ve bu nedenle de izole edilerek incelenemezler (Lefebvre, 2017, s.114).

Ritimanalizi kamusal alanla doğrudan ilişkilendirmeyi, toplumsal gerçekliğin siyasal yanını anlamayı sağlayacak şey, “kendinin ritimleri” ile “ötekinin ritimleri” arasındaki ayrımdır. Kendinin ritimleri, bireylerin ya da grupların kendi iç yapılarında görünür olan, “özel hayata dönük”, bunların tekil varlıklarından kaynaklanan zamansal düzenlemelerdir. Kendinin ritimleri, tahmin edileceği gibi; dışkılama, beslenme, uyku gibi biyolojik olanlar başta olmak üzere ‘mahrem’ kavramıyla nitelenebilecek zamansal döngüleri kapsar (Lefebvre, 2017, s. 120–121). Lefebvre’in bir sosyolog, hem de Marksist bir sosyolog olduğunu göz önünde tutulduğunda ‘kendinin ritimleri’ni açıklarken yalnızca bireyi merkeze almakla yetinmeyeceği tahmin edilebilir; bunlara gruplar ya da kurumlar da dahildir (Lefebvre, 2107, s. 124), her birinin kendi ritimleri vardır. “Ötekinin ritmi” ise, birey ya da grupların birbirleriyle karşılaşmasını içeren faaliyetlerin ritmidir, “temsil ritmi” de denebilir (Lefebvre, 2107, s. 120) ve aslında ritimleri (dolayısıyla eylemleri) eş hâle getirmekle mümkün olur. İşte ritimler arasındaki bu eş hâle gelme durumu, homojenleşme, siyasetin görünümüdür (Lefebvre, 2017, s. 124–125). Ötekinin ritmi, uzlaşya ya da ittifaka dayanmadan ne kadar yaygınlaşırsa, kendinin ritmi imkânsızlaşmaya başlar. Amazon şirketinin ücret ile verimlilik arasındaki sıkı bağı korumak adına çalışanlarına tuvalet ihtiyaçlarını gidermeleri için oldukça sınırlı bir zaman aralığı bıraktığı ve bu nedenle şoförlerin 14 saatlik vardiya süresince kameralarla gözetlenmedik tek yer olan araç içinde pet şişelere işemek zorunda kaldığı durumda (Sainato, 11 Mart 2021; Jordan & Conway, 25 Ocak 2023) kapitalist üretimin ve dolaşımın ritimleri, işçilerin biyolojik ritimlerini homojenleşmeye zorlamıştır.

Toplumsal zaman, “insan gruplarının kendilerine verdikleri ittifak biçimleri tarafından belirlenir” (Lefebvre, 2017, s. 119). Direniş de zaman kullanımında görünür olur, “kamusal alan, yani temsilin mekânı ... kendisini sahneye koyar” (Lefebvre, 2017, s.121–122).

Ritimlere odaklanmanın kendi başına bir önemi yoktur. Bunların önemi, 'tekrar' kavramından ve tekrar meselesinin de 'üretim' olgusuyla ilişkisinden gelir. Lefebvre'in ritimleri bulmaya özen göstermesinin sebebi, gündelik hayatın içinde yeniden ve yeniden var olduklarını görülen, zamanı kaplayan, insanlarla

etkileşime giren şeylerin nereden kaynaklandığını ortaya koymaya çalışmasıdır (Elden, 2017, s. 15).

3. BÖLÜM

GEÇMİŞTEN DEVRALINAN

Kızılay ve çevresinin tarihi, kapitalizmin Türkiye'deki gelişimi ve bu gelişimin toplumsal ve siyasal etkilerinin zaman içinde açılıp görünür olmasının tarihidir. Bu tarihi bütünlüklü şekilde, kamusal meselesini de dahil ederek açıklanabilmesi için 1923'ten günümüze üç temel döneme ayırarak ele alınması gerekir: 1) 1923-1950, 2) 1950-1980, 3) 1980-2002.

Bu üç dönem, Türkiye'de ekonomi ile siyaset arasındaki etkileşim ve bu etkileşimin ortaya çıkardığı sonuçlar göz önünde bulundurularak, süreci kavramayı kolaylaştırmak üzere oluşturulmuştur. İlerleyen sayfalarda görüleceği üzere, her bir dönem bir öncekinin bıraktıklarının işlenmesiyle var olan, aralarında süreklilik bulunan yapay ayrımlardır. Ek olarak, dönemler kendi içlerinde kusursuz bir homojenlik taşımaz, inişli çıkışlı yapıdadır.

Literatür taraması ve kavramsal çerçeve bölümünde dile getirildiği üzere, toplumsal yaşamın her bir köşesi kamuların oluşumuna ve söylemlerin dolaşımına sahne olabildiğinden tüm kamuları ve kamusal rejimlerini eksiksiz biçimde tespit etmek imkânsızdır. Bu engeli aşmak için, tarihsel süreçte kitleselleşerek örgüt formuna kavuşup siyasî meselelerde görünür hâle gelen kamular odağa alınmıştır. Benimsenen bu yolun neticesinde, devlet örgütlenmesinde pay sahibi olan siyasal partiler ile kentsel mekânlarda devasa kalabalıklar hâline gelen toplumsal hareketler analizin ağırlığını oluşturacaktır.

3.1. RESMİGEÇİT KAMUSALLIĞI (1923-1950)

Negt ve Kluge, var olan kamusal rejimlerinin içeriğinin o dönemdeki egemen kamusalılardan etkilendiğini savunur. Buna göre, baskın sermaye gruplarının tespit edilmesi ve bunların söylemlerinin analiz edilmesi başta muhalifler olmak üzere diğer pek çok kamusal rejiminin söylemsel içeriğini anlamlandırma ve bunları konumlandırma imkânı sunacaktır. Bu bakımdan, 1923-1950 döneminde kurumsal kamusalılıkta (siyasî partilerde ve devlet örgütlenmesinde) toplum-

sermaye-devlet arasında uyumlu birlik kurulması gözetildiğinden devletçilik ve milliyetçilik üzerinden söylem geliştirilmiş, Ankara’da gerçekleşen tören ve eylemler de buna paralel olarak gerçekleşmiştir.

Bu dönemde hem ülke ekonomisinin gelişim düzeyi hem de uluslararası konjonktür sebebiyle hegemonya birden fazla kez sermaye grupları arasında el değiştirmiştir. Dönemin başında, farklı sektörlerin ekonomik kalkınmayı sağlayabilmek için bir arada hareket ederek birbirlerini desteklemeleri gerektiğinden devlet örgütünün kontrolü altında bir ortaklık ve uyum sağlanmıştır. 1929 krizi ve İkinci Dünya Savaşı nedeniyle sektörler arası denge bozulmuş, Türkiye’nin ekonomik bağımlılığına uygun kayırmalar devreye alınmış, sermaye gruplarının yapısı farklılaşmaya başlamıştır. Ortaya çıkan bu farklılık 1950’ye yaklaşılrken siyasî yansımasını artık CHP içinde yürütülen bir güç mücadelesinde değil, partiler arası rekabette bulmuştur. Devlet örgütlenmesinde, sermaye gruplarında ve siyasî partilerde görülen bu egemen kamusal rejiminin söylemlerinin yavaş yavaş toplumsal yaşamda, işçi ve kadın örgütlerinde, törenler ve eylemlerde de yansımaları olmaya başlamıştır. Birlik, uyum, millet gibi kavramlar üzerine kurulmuş söylemler işçi-sermayedar ilişkilerinde, Ankara kent planlamasında ve dönemin eylem ve törenlerinde yer edinmeye başlamıştır.

3.1.1. Ekonomik Altyapı ve Makroekonomi Politikaları (1923-1950)

Cumhuriyet, siyasî iktidarın el değiştirmesi bakımından Osmanlı’dan kopuş anlamına gelse de iktisadî bağlamda süreklilik söz konusudur (Boratav, 2005, s. 39). Osmanlı’dan devralınan Millî İktisat ekolü, “korumacı uygulamalarla sanayileşme” ve “devlet desteğiyle yerli burjuva yetiştirme” fikirlerine dayanır. Bu amaçla, Cumhuriyet’in erken dönemlerinde siyasî kadrolar ile sermaye çevrelerinin iç içe geçmesine neden olacak şekilde devletten kaynak aktarımı gerçekleştirilmiş, devletin sahip olduğu tekeller “üst düzey siyasî kadrolardan ve devlet katından önemli kişilerin de ortak ve hissedar olduğu şirketlere” devredilmiş veya başlangıç sermayesi Hazine’den karşılanan şirketlere tekel alanlarında faaliyet yürütmesi için imtiyaz tanınmıştır (Boratav, 2005, s. 40).

1923-1950 döneminin ilk yarısında ülke ekonomisinin genel durumu, Millî İktisat modelinin dış kaynak olmadan uygulanmasına imkân tanımaz. Bunun en önemli sonucu, yabancı sermayedara kapitülasyon düzeyine varmayan ekonomik ayrıcalıkların sağlanması, yabancılara ortak yapılan yerliler eliyle kaynak aktarılmasıdır. Türkiye'nin kapitalist ekonomiye entegrasyonu meselesinde muhakkak değinilen İzmir İktisat Kongresi, ülkenin uluslararası pazarda pozisyon alması kadar, yabancılarla ortaklık kuran yerli sermaye gruplarının bir araya getirilerek hem birbirleriyle hem de siyasî iktidarla uyumlu hareket etmesini sağlaması açısından da önemlidir. Kongre, siyaset ve ekonomi çevrelerinin amaç ve söylemlerini uzlaştırıp ortaklaştırmıştır (Boratav, 2005, s. 45). Söylemdeki bu ortaklaşma, devlet örgütünün, yerli (Türk ve Sünnî) unsurları korurken yerli ve yabancı sermayeyi piyasaya üretim yapmaya özendirici koruyuculuk rolü üstlenmesi fikri üzerine kuruludur. Burada, sermaye grupları arasında rekabetten veya çıkar çatışmasından ziyade, dış kaynağı ülkeye çekmenin herkesin çıkarına uygun olduğuna dair bir görüş ve bu görüşte temellenen siyasî anlayış söz konusudur.

Sermaye grupları arasında uzlaşi kurulması gözetilmişse de bu denge zaman zaman stratejik olarak bozulmuştur. Bu bakımdan, 1930'lara yaklaştıkça ekonomi politikalarının bölüşüm meselesini tarım kesiminin lehine -diğer sektörlerin aleyhine- kurguladığı görülür. Dolayısıyla ekonominin yükü kentteki tüketiciler ile sanayi ve ticaret sektörlerine kaydırılmıştır (Boratav, 2005, s. 54-56). Ancak bir yandan dış kaynağı çekmek üzere serbestleşmeye gidildiği bir yandan da üretim ve dağıtım araçlarının millîleştirildiği bu ekonomi politikalarında 1929'daki Büyük Buhran'la birlikte korumacılık dozu arttırılmıştır (Boratav, 2005, s. 48-49). Türkiye sermaye gruplarının, kapitalizme geç entegre olmaktan kaynaklanan döviz/sermaye çekme sorunu 1930 yılında derinleşmiş (Yılmaz, 2011, s. 97-98), bu da tarımın baskılanıp sanayinin desteklendiği yeni bir doğrultuya yönelmeye yol açmıştır (Boratav, 2005, s. 49). Yine de bu, siyaset ile sermaye arasındaki ilişkilerde gruplardan birinin baskın hâle gelip kendi tikel çıkarlarını genelin çıkarı olarak sunduğu bir ortamın var olduğu anlamına gelmez. Tarım ile sanayi veya ticaret, kır ile kent arasındaki çıkar çatışmaları makro ekonomik ortamın ve uluslararası siyasetin sonuçlarıdır, yoksa devlet örgütlenmesinde tüccar, sanayici

ve toprak sahibini eş zamanlı kalkındıracak şekilde hareket etmeye özen gösterilmiştir (Boratav, 2005, s. 57).

Geniş kapsamlı ve uzun soluklu bir savaştan yakın zamanda çıkmış, sermayedarın kazancını arttırmış, bu kazancın bir kısmını reel ücretlere artış olarak yansıtabilmiş, yani hem siyasî hem de iktisadî açıdan başat aktör konumuna gelmiş devlet örgütü kaçınılmaz olarak farklı grupların düşünce dünyasını yatay kesen, hepsinde sarsılmaz meşruiyete sahip bir unsur ve nirengi noktası hâlini almıştır. Devletin bu ayrıcalıklı konumu inişli çıkışlı hâlleriyle günümüze dek varlığını devam ettirmekteyse de 1929'a doğru meydana gelen özgün durum devletin anlam, önem ve işlevinin sorgulanmasına yol açmıştır. Bu sorgulama anlarından ilki, 1929 iktisadî bunalımının Türkiye'de sanayi ve tarım çevrelerinin içinde bulunduğu rahatsızlığın Serbest Cumhuriyet Fırkası'nda somutlaşmasıdır (Boratav, 2005, s. 67-69).

1930'dan 1950'ye yaklaştıkça ülke ekonomisinin yüz yüze kaldığı krizler tarım, ticaret ve sanayi sektörleri tarafından farklı şekillerde hissedilse de bu üçlünün varlıklarının yalnızca ortak bir bütün içinde sürdürebileceklerine dair farkındalık, devlet politikalarında sermaye gruplarından birinin diğerleri aleyhine olacak şekilde gözetilmesine engel olmuştur, zira bunlardan biri döviz çekemez hâle gelirse diğerleri de olumsuz etkilenecektir (Yılmaz, 2011, s. 98).

Devlet, sermaye ve toplum arasında bahsedilen bu düşünsel ortaklık ve uyum arayışı kurumsal kamusal alanına, yani siyasi parti programlarına da yansımıştır. Bu programlar partinin hangi konulara nasıl baktığını hem kendi üyelerine hem de parti dışında kalanlara anlattığı, neleri merkeze aldıklarını dile getirdikleri, parti merkezi ile şubeler arasında görüş birliği sağlamayı amaçlayan, söylem dolaşımının bir parçası ve aracısı olduğundan bunların incelenmesi sermaye gruplarının nasıl düşündüğünü ve kamusal rejimini anlamada önemli bir dayanak oluşturacaktır.

3.1.2. Kurumsal Kamusalılık ve Vatandaş Kamuları (1923-1950)

Türkiye'deki kurumsal kamusalılığın ilk örneklerini oluşturan Cumhuriyet Halk Partisi (1923), Demokrat Parti (1946) ve Millet Partisi (1948) devlet-sermaye-toplum ilişkileri konusunda neredeyse aynı söylemin taşıyıcılığını üstlenmiş, devletçi-milliyetçi düşünceye uygun olarak ahenk/uyum teması altında bir karşılıklılık fikrini kamusal alanda dolaşıma sokmuştur.

Üretimin nasıl yapılacağı, zenginliğin nasıl bölüşüleceği, bu süreçte devlet örgütlenmesinin ve sermayedarın hangi pozisyonlarda bulunacağı meselesinde üç parti de özel girişimin başat unsur olacağını, genel çıkarın ancak bu şekilde gerçeklik kazanacağını ifade eder (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s. 7; Cumhuriyet Halk Partisi, 1943, s. 5; Demokrat Parti, 1946, s. 11; Millet Partisi, 1948, s. 6-7). Partiler arasındaki fark, kapitalizme giden yolu sağlamlaştırmak üzere devletin hangi durumlarda ve ne derecede müdahil olacağıyla alakalıdır. Ekonomi politikalarındaki farklılık, programların kaleme alındığı tarihte uluslararası ekonominin genel şartlarından kaynaklanmış olabilir. Yine de ortak kabul, devletin sermayedara destek sunması, ülke nüfusunu korumak için gerekli alanlarda üretimi ve genel olarak da düzenleme işini üstlenmesidir -nüfusun ciddi bir kısmının yoksul olduğu düşünülürse bu üretim alanlarının aslında kâr getirmediği için zararın kamuya yüklenmesi amacıyla devlete seve seve bırakıldığı iddia edilebilir.

Ekonominin üretim boyutunu aşan kısımlarında, yani işçi-işveren ilişkilerine ve emeğin yeniden üretimi meselelerinde ise, üç partinin önerdiği sigorta sistemlerinde nüfusu ve özel olarak da işgücünü korumak, emeğin yeniden üretimini garantilemek amacıyla devlete özgülemesi şeklinde formülleştirilmiştir. Bu eğilim partilerin sendikalaşmaya ve greve yönelik tutumlarıyla bir arada düşünüldüğünde söz konusu partilerin çalışma hayatından kaynaklanacak, emeğin yeniden üretimini sekteye uğratacak ve/veya bölüşüm sürecinde dengesizlik yaratarak nüfusu yoksulluğa sürükleyecek piyasa kaynaklı risklere karşı işçilerin örgütlenmesini değil, devletin aracılığını çözüm olarak gördüğü söylenebilir. CHP'nin sendikacılık, grev ve lokavt konularına yönelik tutumu 1939 ve 1943 programlarında farklılaşmaz, söylemin merkezi her daim 'toplumsal

düzen ve dayanışma' fikrindedir. Demokrat Parti ise, sendika hakkını savunmakla beraber işçi örgütlenmesini, CHP gibi, bir uyum arayışının aracı olarak nitelirmektedir. Yani sendikalar farklı meslek grupları arasında “ahenkli” hareketi mümkün kılmak için kurulmalıdır (Demokrat Parti, 1946, s. 2). Benzer biçimde, Millet Partisi de sendikalaşmayı destekler, hatta grev hakkını savunur, ancak grevin işçi ile işveren arasındaki sözleşmeye aykırılık getirmemesi, üretimi sekteye uğratmaması gerektiğini belirterek aslında bu hakkın kullanımını anlamsız kılacak bir sınır çizmiştir (1948, s.20). Böylece, işçilerin bir araya gelerek ortak hareket etmesini gereksizleştiren bir ortam, “ahenk” (Demokrat Parti, 1946, s.1), “tenasüt” (dayanışma) (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s.7) ve en önemlisi de “menfaatlerin kabiliyet ve çalışma derecesiyle orantılı olması” şeklinde (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s.7) ifade edilen ‘hak etme’ kavramlarıyla tanımlanmış, kontrol sorumluluğu da devlete verilmiştir. O zamana değin işçi ile işveren arasındaki özel bir mesele olduğu kabul edilen ve bu nedenle de üretim alanının dışına çıkartılarak diğer işçilerle paylaşılması uygun görülmeyen sorunlar, bireysel işçi haklarına dönük düzenlemelerle mümkün olduğunca özel alanda tutulmaya çalışılmış, devletin yalnızca arabulucu konumda kalması amaçlanmıştır. Buna karşın, ekonomik düzenin yakıcı gerçekliği Osmanlı’dan bu yana işçi örgütlenmesini bir gereklilik hâline getirdiğinden çalışma ilişkileri özel alandan kamusal alana taşmaya çok önceden başlamış, dönemin partileri bu taşma hareketini fark etmiştir. Ne var ki kamusal alana çıkış, işçi-işveren-devlet üçlüsü arasında genel fayda bulunduğu, bu nedenle de söylenecek her sözün, atılacak her adımın genel faydayı gözetmesi gerektiği fikrine dayalı bir devletçi-milliyetçi düşünceye uğradıktan sonra gerçekleşebilecektir.

Parti programlarında görülen bu söz konusu eğilimler dönemin işçi örgütlenmelerinde de baskındır. Örneğin Zonguldak İşçi Sendikası’ndan Nizamettin Olgun’un 1950 yılındaki toplantıda sarf ettiği “biz çalıştıkça, samimi kaldıkça dün ve bugün bizi düşünerek bu kanunları çıkaranlar yarın da bizi yine düşünecekler ve bizim için çok daha faydalı ve lehimizde kararlar alacaklardır” (Çelik, 2010, s. 141) sözleri, üç partinin hak ile yararlılık arasında devlet dolayımıyla kurduğu mantığın emekçilerdeki yansımasıdır: Devlet, paydaşları eşit

olmasa da bir tür ortaklıktır, bu nedenle de işçiler kendi paylarına düşen sorumluluğu yerine getirdikçe haklara erişirler. Bu düşünce tarzının erişeceği mantıksal sonuç, grev gibi uygulamaların ülke çapında inşa edilmiş hayali ortaklığı olumsuz etkilemesi, bu nedenle de grev fiilinin işçilerin hak talepleriyle uyumsuz olması, hatta, işçilerin çıkarlarına da zarar vermesidir. Grev gibi ekonomik tehdit içeren araçlar bir yana, sendikalaşmanın ta kendisi, hiçbir sosyalist amaç gütmese bile, devlette cisimleşmiş toplumsal ortaklığı bozmaya dönük bir çaba olarak görülmüştür, bozgunculuğun adı da komünistliktir: “1947 Sendikacılarının 1946 sendikacılarını komünist olarak gördüğü” veya işçilerin komünist damgası yememek için sendikalaşmaktan kaçtığı ortamda (Çelik, 2010, s. 122-124) sendikal faaliyetlerin meşruiyeti milleyetçi ve devletçi söylemleri kuşanabilmesine, bunların toplumun nazarındaki meşruiyetinden faydalanabilmesine bağlıdır. Burada söz konusu olan şey işçilerin yalnızca komünist damgası yemekten çekinmesi değil, kendilerinin de komünizmden nefret etmesi ve sendikal faaliyete girmeleri durumunda hiç farkında olmadan dış düşmanın emellerine alet olacaklarından korkmalarıdır. İşçilerin sendikalaşarak neler kazandırabileceğini bilmeleri ile bu korku el ele gittiğinden sendikaların anti-komünist mücadelede iş verenler tarafından sahiplenilmesi gerektiği her fırsatta dile getirilmiştir (Çelik, 2010, s.136-137). Sendika, muhafazakâr düşüncedeki aile kurumu gibi, işçinin kapitalizmden kaynaklanan zararlara karşı duyduğu tepkinin büyümesini engelleyerek onu dış düşmanın oyununa kapılmaktan koruyacak, böylece işçi öznesinin siyasal içeriği ve anlam ufku sendika tedrisatı ve gözetiminde belirlenecektir (Çelik, 2010, s.140). Devletçi-milleyetçi söylemde sendika, işçiye yönelmiş bir disiplin aracıdır. Sendikanın işçiler için attığı her adım onu devlette somutlaşan sermaye çıkarına götürmelidir.

Üç partinin diğer siyasî özneleşme potansiyellerine dönük fikirlerine bakıldığında, kadınlığa, dinî inançlara ve etnik kimliklere dair görüşlerinin işçiliğe dönük söylemleriyle paralel olduğu görülmektedir. Burada iki eğilim eş zamanlı olarak etkilidir. Bu eğilimlerden ilki, Türklüğün kan bağı, doğum vb. dışlayıcılığı yüksek kriterler üzerinden değil de kültür gibi, yayılımı görece daha kolay olan ortaklıklar üzerinden tanımlanarak (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s.1; Demokrat Parti, 1946, s.3; Millet Partisi, 1949, s.4) kapsayıcılığının neredeyse ‘vatandaşlık’

düzeyine çekilmesidir. İkincisi ise, ‘Türklük’ ve ‘vatandaşlık’ dışında kapsayıcı olma ihtimali bulunan tüm niteliklerin (cinsiyet, dinî inanç, kimlik, üretim sürecindeki konum gibi) bireysel farklılık düzeyine indirilip, yani özel ilişkilerde ortaya çıkan ayrımlarmış gibi sunularak bunların siyasî düzende anlamlı sonuçlar yaratmayacağını belirtmesidir. CHP, DP ve MP’nin bu iki tavrı bir arada kullanarak herkese hitap etmeye çalıştığı, ayrımcılığın önüne geçmeyi, farklı grupları uyumlu hâle getirmeyi amaçladığı iddia edilebilirse de ‘ayırım gözetmeme’ vaadi veya tavrı herkese eşit vatandaş olarak muamele edileceği anlamına kendiliğinden gelmez. Aksine, mesela kadın meselesinde görüleceği üzere, ülke nüfusunun yarısını oluşturan bu grubun ‘farklı’lıklarından ileri gelen ve bu nedenle ihtiyaç duyduğu/duyacağı, vatandaşlık tanımında içermeyen siyasî düzenlemeleri kamusallaştırıp siyasetin alanına sokamayacağı (“cins... fikrini koruma ve yayma... maksatlarıyla cemiyet kurulmayacaktır”) (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s.26) ya açıktan ilan edilmiş (Cumhuriyet Halk Partisi, 1939, s. 4, 26) ya da ‘kapsayıcılık’ (Demokrat Parti, 1946, s. 3; Millet Partisi, 1948, s. 4) düşüncesiyle üzerinden atlanmıştır. Partilerin söz konusu dönemdeki stratejileri ne olursa olsun, ortaya çıkan sonuç, her türden siyasî mücadelenin Türklük ve vatandaşlık (kimlik ve hukukî bağ; milliyetçilik ve devletçilik) kavramlarına uğramak suretiyle kamusallaşabileceği kabulüdür.

Erken dönem kurumsal kamusalığın alternatif siyasî özneleşme eğilimlerine karşı bu tutumu vatandaş kamularıyla ilişkilerine, mesela kadın kamusalığına bakıldığında rahatlıkla anlaşılmaktadır.

Kadınlığın erken Cumhuriyet dönemi literatüründe doğumuna tanıklık edilen ve sonraki 100 yılda varlığını sürdürecektir olan siyasî özneleşmesi dönemin siyasal konjonktürü ve devletin sivil alana yönelik politikaları ekseninde iki farklı dönemin izini taşıyan iki ayrı örgütlenme modeli üzerinden şekillenmiştir. Kadınların kamusal alandaki söylem dolaşımına dahil olma çabaları bir yandan bağımsız siyasal özne olma taleplerini, diğer yandan ise ‘makbul kadın’ kimliğinin yansımalarını barındırmaktadır (Kadioğlu, 1998, s. 89-100). Dönemin kadın hakları hareketinin söylemlerindeki baskın milliyetçi ve devletçi ton (Berktaş,

1998, s. 25; Zihnioğlu, 2003, s.22, 61;) böyle bir ortamda doğmuş, varlığını oldukça uzun bir süre devam ettirmiştir.

Kadın kamusalılığının ilk evresi, Cumhuriyet'in kuruluş dinamikleriyle eş zamanlı ortaya çıkan ve doğrudan siyasal hak talebini merkeze alan oldukça kısa ömürlü bir örgütlenme çabasına tekabül eder. Bu dönemin en somut örneği, Nezihe Muhiddin öncülüğünde 1923 yılında kurulan Kadınlar Halk Fırkası'dır. Ancak Ankara hükümetinin, kendi egemenliğini tam olarak tesis etme sürecinde kendisinden başka hiçbir siyasi güç odağına tahammül edemeyen yapısı nedeniyle bu fırkanın faaliyetine izin verilmemiştir (Dişbudak, 2008, s.10; Toprak, 1988, s. 30-31; Zihnioğlu, 2003, 40). Hükümetin bu dışlayıcı tutumu karşısında kadın hareketi rejimle daha uyumlu hareket etmek üzere 1924 yılında Türk Kadınlar Birliği adıyla dernek statüsünde yeniden örgütlenmiştir (Dişbudak, 2008, s. 11; Zihnioğlu, 2003).

Türk Kadınlar Birliği, kadınların seçme ve seçilme hakkını elde etmesi için yürüttüğü kampanyalarla 1935 yılına kadar siyasal bir kadın kamusalılığı yaratmayı başarmışsa da 1935 yılında kadınların genel seçimlerde seçilme hakkı almasının hemen ardından kadınların yasal eşitliğe ulaştığı ve artık hak mücadelesine gerek kalmadığı yönündeki görüşler etkili olmaya başlamıştır (Zihnioğlu, 2003, s. 145-150). "Devlet feminizmi" olarak da adlandırılabilir bu yaklaşım özerk kadın örgütlülüğüne pozisyon açmamış; derneklerin Halkevleri çatısı altında birleştirilmesi politikasının bir sonucu olarak TKB kendi kendini feshetmek zorunda kalmıştır (Yetkin, 2004, s. 85; Kılıç, 1998, s. 344; Tunçay, 1981, s. 298).

Bu dönemde rejimin tasavvur ettiği kadın kamusalılığı, hak temelli politik bir mücadeleden ziyade rejimin onayladığı hayırseverlik, sosyal yardım ve eğitim faaliyetleriyle, yani aslında devlet örgütlenmesinin üstleneceği, kamu hizmetiyle sınırlıdır. 1928'de kurulan Himaye-i Etfal Kadın Yardım Cemiyeti (sonraki adıyla Yardım Sevenler Derneği) gibi oluşumlar devletin sosyal politikalarının bir uzantısı olarak yoksul kadın ve çocuklara yönelik yardım faaliyetleri yürütmüş, bağımsız siyasal özne olmanın yerini devletin himayesinde ve "sosyal annelik" rolü etrafında şekillenen bir kamusalılık almıştır.

Kadın kamusalının ikinci evresi, İkinci Dünya Savaşı sonrasında çok partili hayata geçiş sancılarının yaşandığı ve 1946 yılında Cemiyetler Kanunu'nda yapılan değişiklikle sınıfa ve cinse dayalı örgütlenme yasağının kaldırıldığı dönemde ortaya çıkmıştır (Yücekök, 1972, s. 11; Ediz, 1994, s. 40). Yeni hukukî düzenlemelerle 'kadınlık' etrafında dernekleşme süreci yeniden başlamış olsa da bu dönemde doğrudan kadınlığı ve kadınlığa özgü sorunları politize etmeyi amaçlayan, radikal denebilecek bir kadın hareketi görülmez. 1940'ların sonlarında kurulan kadın dernekleri Cumhuriyet'in kurucu elitlerinin ve aydınlanmacı devlet politikasının sadık savunucuları olarak sahneye çıkmışlardır. 1948 yılında kurulan Meslek Kadınları Derneği (Soroptimistler), 1949'da faaliyete geçen Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği, Kadınlığı Koruma ve Sosyal Yardım Cemiyeti ile 14 yıl sonra 1949'da yeniden açılan Türk Kadınlar Birliği bu dönemin ana aktörleridir (Kaplan, 1998, s. 167-169).

Söz konusu derneklerin kurumsal söylemleri ve eylem pratikleri incelendiğinde, temel motivasyonlarının yeni haklar talep etmekten ziyade, "erken dönem Cumhuriyet reformlarıyla elde edilen hakları korumak", Atatürk ilkelerine bağlılığı sürdürmek ve kadınların kültürel seviyesini yükseltmek olduğu görülmektedir (Kılıç, 1998, s. 345; Ediz, 1994, s. 68-72). Örneğin, yeniden kurulan TKB'nin tüzüğünde açıkça belirtildiği üzere örgüt, bir dizi siyasal talepte bulunmaktan ziyade Türk kadınının sosyal, yasal ve siyasal haklarını muhafaza etmeye, kadınların demokrasi içindeki vazife ve sorumluluk bilinçlerini artırmaya odaklanmıştır. Benzer şekilde Türkiye Üniversiteli Kadınlar Derneği de üniversite mezunu kadınlar arasında dayanışmayı sağlayarak kadınları kültürel ve mesleki olarak yükseltmeyi amaçlamıştır.

Bu durum, 1946 sonrası kurulan kadın derneklerinin, kadınların kamusal alanda salt kendine özgü sorunları etrafında örgütlendiği bağımsız yapılar olmaktan ziyade rejimle son derece uyumlu bir aydınlanmacı misyonu üstlenen yapılar olduğunu göstermektedir (Ayata, 1998, s. 237-248). 1950'lere gelindiğinde dahi kadın örgütlülüğü büyük ölçüde orta ve üst sınıf, iyi eğitilmiş kentli kadınların öncülüğünde yürütülen, kadınları yeni bir toplumsal yaşama (emek piyasasına girebilecek kapasitede, uygun annelik kalıplarını benimseyerek toplumun yeniden

üretimine katkıda bulunan vb.) uyum sağlayabilecek raddeye getirilmesini hedefleyen bir kamusalılık modeli olarak kalmıştır.

1923-1950 yılları arasında Türkiye'de kadın kamusalılığı Cumhuriyet'in ilk yıllarında bağımsız ve siyasi bir hak mücadelesi olarak filizlenmiş olsa da kurumsal kamusalılığın nüfusu yeniden düzenlemeye dönük topyekûn gelişim hedefleri doğrultusunda sönmüş, 1946 sonrasında ise makbul kadın kimliğiyle barışık, rejimin kazanımlarını muhafaza etmeyi ve kültürel gelişimi önceleyen, sistemle bütünleşmiş bir yapıda yeniden inşa edilmiştir.

Devletçi-milliyetçi düşüncenin bu dönemdeki baskın konumuna karşın, ilerleyen yıllarda kentsel alanlarda görünür hâle gelecek alternatif muhalif düşünce ve siyasî öznelerin erken örnekleri Ankara kentinin binalarında ve yayıncılık alanında filizlenmeye başlamıştır. *Gerçek, Ant Gençlik, Adımlar, Yurt ve Dünya* dergilerinde işçi öznelerinin üretim araçlarının yönetimine dahil olduğu, siyasî özne hâline geldiği bir düzene çağrı yapılmakta, insan hakları, faşizm ve kimlik meseleleri üzerine akıl yürütülmektedir (Boran, 1945, s. 4; İleri, 1946, s. 2).

3.1.3. Hayal Edilen ve Gerçekleşen Ankaralar

Kamusalılık rejimlerinin dönemlere ve düzeylere ayrılarak analiz edilmesinde, kamuların eylemlilikleri sırasında faydalandıkları yapıları çevreye (kentsel alanlara) ve bu çevrenin dönüşümlerine de odaklanmak gerekir. Zira yapıları çevre olarak kentler, toplumsal ilişkiler ağını ve bu ağ içindeki etkileşimleri barındırır, onları etkiler ve eş zamanlı olarak onlardan etkilenirler.

Osmanlı'da topluluklar veya siyasî iktidar, 'meydan' denebilecek bir boş alan tasarlama ihtiyacı duymamıştır. Toplu etkinlikler köylerin oluşumu sırasında evlerin arasında ortaya çıkmış geniş boşluklarda, çeşme, anıtsal ağaç, cami avlusu veya saray bahçelerinde gerçekleştirilmiştir (Bilgihan, 2006, s. 76-80). Törenselleşmiş ağır ulufe dağıtma, bayramlaşma, idam, padişahın namaza gitmesi, kutlama vb. etkinlikler ise şehirlerde muhakkak siyasî iktidarın simgesi olan binaların etrafında gerçekleşmiştir. Yönetimsel binaların merkezîliği Cumhuriyet'te de sürdürülmüş, buralar törenselliğin ötesinde, "halka siyasal bilgi

akışı" (Bilgihan, 2006, s. 80) sağlama işlevi üstlenmiş, daha ilk yıllardan itibaren yönetsel binalara ek olarak meydanlar da kullanılmaya başlamıştır (Tozoğlu vd., 2022, s.210-215). Bu benzerliğe karşın Cumhuriyet döneminde kentsel alanlar daha amaçlı, teknik ve planlı şekilde, devlet öncülüğünde varlık kazanmıştır. Ankara'nın yapılı çevresini de içeren bu kasıtlı müdahale 'otoriter toplumcu' denebilecek bir tavırla hayata geçirilmiş, buna karşın pek çok sorunla karşılaşmıştır. Planların kamusallıkla ilişkilendirilebilecek kısımları 1945-1950 arasında törpülenerek kullanım değeri yerine değişim değerini merkeze alır bir hâle gelmiştir.

3.1.3.1. Lörcher Planında Ankara

Dr. Carl Christoph Lörcher tarafından 1924 yılında Ankara'nın tarihsel merkezi olan Eski Şehir (Ulus/Taşhan bölgesi) için hazırlanan "Bebauungsplan der Türkischen Haupt- und Residenzstadt Angora" (Türkiye Başkenti'ne ait Yapılaşma Planı – Angora), yeni ulus-devletin modernite ve kamusalılık vizyonunu, imparatorluktan devralınan tarihsel kentsel doku üzerinden meşrulaştırma çabasıdır. Bu plan, yalnızca fiziksel bir düzenleme aracı olmaktan ziyade, Cumhuriyetin ideolojik gücünü kentsel mekâna yansıtan bir ütopyayı barındırmaktadır. Planın Taşhan bölgesi için ortaya koyduğu üç temel mekânsal strateji, dönemin kamusalılık anlayışını anlamak açısından oldukça belirleyicidir.

Lörcher Planı'nın kentsel tasarım kurgusundaki en radikal ve simgesel hamle, Ankara Kalesi'ni kentin mutlak topoğrafik ve ideolojik odak noktası olarak konumlandırmasıdır. Lörcher, çanak biçimindeki kentin ortasında yükselen bu tepeyi salt fiziksel bir yükselti olarak değil, kentin geçmişteki bütün kültürel mirasını barındıran ve yeni kurulan Cumhuriyetin erkiyle bütünleşecek olan bir "Şehrin Tacı" (*Stadtkrone*) olarak ele almıştır. Bu yaklaşımla kaleye "Güzel Kale" veya "Zarif Kale" adını veren plancı, onu kentin her yerinden gelen ve her yere bağlanan ışınsal (radyal) kentsel eksenlerin çıkış noktası olarak kurgulamıştır (Cengizkan, 2025, s. 54-55). Lörcher'e göre kale, kentin eski ve yeni kısımlarını anlamsal bir bütünlük içinde birbirine kenetleyen ve iktidarın tarihsel sürekliliğini mekân üzerinden yeni ulus-devlete aktaran en güçlü metafordur.

Kalenin simgesel potansiyelinden azami düzeyde faydalanmayı hedefleyen Lörcher, ulus-devletin yönetim ve eğitim yapılarını kalenin etrafında toplanacak biçimde kurgulamıştır (Cengizkan, 2002, s. 211). 1917 yılındaki büyük yangında harap olan iç sur duvarlarının bulunduğu tepe platosu, bu plan dahilinde yeni (Üçüncü) Meclis binası ve diğer hükümet yapıları için ayrılmıştır. Lörcher, hazırladığı plan raporunda bu kararın ideolojik arka planını şu sözlerle ifade etmektedir: "Her tarafa hâkim vaziyette olan bu yüksek mahalde inşa olunacak mebani-i resmiye şehre büyük bir azamet verecek ve yeni payitahta manidar bir tabiat-ı mahsusa bahş'eyleyecektir" (Cengizkan, 2025, s. 55). İktidarın bu görsel ve konumsal üstünlüğünün yanı sıra, kentin sosyal ve entelektüel yaşamı inşa etmek adına, dönemin Sanayi Mektebi civarında üniversite için geniş bir meydanlık oluşturulması fikri de planda yer almıştır. Böylelikle yönetim, eğitim ve kültür eski kentin zirvesinde Cumhuriyet değerleriyle yeniden örgütlenmek istenmiştir.

Lörcher, Taşhan (Ulus) bölgesinin dar ve organik sokak dokusu içerisinde modern bir tören kamusalığının filizlenebilmesi için kentsel açık alanların (meydanların) zorunlu olduğunun farkındadır. İstasyon-Meclis-Kale eksenini vurgulayacak şekilde Taşhan Meydanı'nı elipsoid bir formda iyileştirerek kentin gelişim aksını karşılayacak ana toplanma noktası olarak kurgulamıştır. Bununla yetinmeyen plan, eski kent dokusunun kalabalıklığını rahatlatmak, modern yaya sirkülasyonunu ve Cumhuriyet törenlerine mekân sağlayacak donatıları kente kazandırmak amacıyla 6 yeni meydan tasarlamıştır. Bunlar; Hükümet Meydanı, İtfaiye Meydanı, Tiyatro Meydanı, Gazi Meydanı, Kale Meydanı ve Yıldız Meydanı'dır. Batılı kent planlama yaklaşımlarını yansıtan bu çoklu meydan dizgesi; ne var ki eski kentin mülkiyet sorunları, yoğun yapısal dokusu ve kamulaştırma maliyetlerinin yarattığı fiziksel ve ekonomik zorluklar nedeniyle hayata geçirilememiş, kâğıt üzerinde kalan bir kurgu olmuştur. Lörcher'in 1924 Ulus (Eski Şehir) planı, sadece bir kentsel barınma ve ulaşım projesi değil; yeni rejimin ideolojisini kaleyi taçlandıran resmî yapılar ve törenlere ev sahipliği yapacak modern meydanlar aracılığıyla kentin kalbine kazımayı amaçlayan radikal bir plandır.

Lörcher'in planı, Cumhuriyet'in yönetsel erki ile modern kentsoylu yaşam pratiklerini fiziki mekânda var etmeyi amaçlayan radikal bir mekânsal kopuş ve yeniden kuruluş projesidir. Planın Eski Şehir'deki yoğunluk, mülkiyet sorunları ve organik dokunun getirdiği kısıtlılıklara karşı kentin güneye (Çankaya yönüne) doğru geliştirilmesi zorunluluğuna dayanan Yenişehir parçası, taslakta belirtilen üç temel kentsel strateji ekseninde şekillenmiştir:

Lörcher'in Yeni Şehir planındaki en özgün amaçlardan biri, Osmanlı ya da önceki Anadolu kent geleneğinde görülmeyen bir biçimde, tüm devlet ve bakanlık yapılarının tek bir alanda toplanmasıdır. Bu idari bölge, geniş ucu Ankara Kalesi'ne (tarihsel iktidar odağına) bakan, daralan ucu (zirvesi) ise yeni inşa edilecek parlamento binasına yönelen kama biçimli bir kentsel tasarıma sahiptir. Lörcher'in "Millet Caddesi" (*Strasse der Nation*) adını verdiği kentsel eksen üzerinden Kale'ye bağlanan bu yönetim omurgası, yeni ulus-devletin gücünü, rasyonelitesini ve bürokratik örgütlenmesini mekân üzerinden meşrulaştırmayı amaçlamıştır. Geçmişin Kale'de somutlaşan iktidarı bu eksen dolayımıyla yeni Cumhuriyet'in yönetim odağına aktarılmaktadır (Cengizkan, 2025, s. 31-33).

Plan, Eski Şehir ile Yeni Şehir'i bağlayan ulaşım koridorunu sadece bir transit yol olarak değil, yeni rejimin kamusal insanına (burjuvaziye) sosyalleşme, "görme ve görülme" alanları yaratacak anıtsal bir omurga olarak kurgulamıştır. Millet Caddesi (bugünkü Atatürk Bulvarı) üzerinde tasarlanan ardışık 4 yeni meydan (Sıhhiye, Zafer, Lozan ve Cumhuriyet) bunun temel taşıdır.

Cumhuriyetin yeni kurumsal yapısını işletecek olan kalabalık memur ve bürokrat sınıfının barınma ihtiyacını Batılı standartlarda, hijyenik ve modern bir mekânsal düzlemde çözmek Lörcher'in önemseydiği konulardan biridir. Lörcher, sanayi devrimi sonrası Avrupa'da eleştirilen çok katlı, yoğun "kira kışlarına" alternatif olarak İngiliz menşeli Ebenezer Howard'ın "Bahçeşehir" ideallerini Ankara'ya taşımayı hedeflemiş, planda bürokratlar için "Memur Mahallesi" adlı bir bölge tasavvur edilmiştir. Bu yerleşimde asıl amaçlanan şey 150-200 m² özel bahçeler içerisinde, doğayla bütünleşik, bol güneş ve hava alan bir veya iki katlı konut tipleridir. Bu yaklaşım sadece fiziksel bir iskân projesi olmanın ötesinde, genç Cumhuriyet yöneticilerinin doğayla barışık, sağlıklı ve rasyonel bir yaşam kültürü

inşa etme iradesinin kentsel mekâna izdüşümüdür (Sargın, 2012, s.157-159; Tunç, 2026, s. 258).

3.1.3.2. Jansen Planında Ankara

Erken Cumhuriyet dönemi Ankara'sının mekânsal kurgusunda ikinci aşama, 1928 yılında açılan yarışmada kabul edilip 1932 yılında resmen onaylanan Prof. Hermann Jansen'in imar planıdır. Lörcher'in tasarımıındaki simgesel ve aksenel vurguları büyük ölçüde altlık olarak kabul eden Jansen, kentin inşasını dönemin çağdaş Avrupa şehircilik kuramlarına (*Städtebau*) uygun biçimde, bilimsel ve işlevsel bir rasyonaliteye oturtmayı amaçlamıştır. Jansen'in planlama felsefesi; iktisat, trafik, sağlık (hıfzıssıhha) ve estetik olmak üzere dört temel unsur üzerine inşa edilmiştir (Sargın, 2012). Bu bağlamda planın en belirgin stratejisi, kentsel alanların birbirlerine zarar vermesini engellemek ve kenti sağlıklı bir organizma olarak işletebilmek adına kesin sınırlarla belirlenmiş bir bölgelendirme (*zoning*) politikasının uygulanmasıdır (Özalp, 2022, s. 30-32)

Jansen'in kentsel mekânı işlevlerine göre ayrıştırdığı bu bölgelendirme pratiği, kentin makroformunu çeşitli ana kullanım alanlarına bölmüştür. Geleneksel dokunun bulunduğu Eski Şehir (Ulus ve çevresi), kentin tarihi çekirdeği olarak ticaret ve finans bölgesi işlevini sürdürecektir. Jansen bu alanın arsa spekülasyonlarından, baskılardan ve yıkımlardan korunabilmesi için tarihsel dokunun üzerine adeta "bir cam levha kapatılarak" muhafaza edilmesini önermiş, kentsel ticari dinamiklerin bu merkezde devam etmesini öngörmüştür (Türkün ve Ulusoy'dan aktaran Altundal-Öncü, 2017, s. 10). Kentin güney aksına doğru ise Lörcher'in başlattığı kurgu devam ettirilerek yeni ulus-devletin tüm bürokratik ve idari aygıtlarının bir arada toplandığı bu bölge, Cumhuriyetin rasyonel ve modern yüzünü temsil eden "Vekaletler Mahallesi" olarak planlanmış ve kentin yeni siyasi-idari odağı haline getirilmiştir (Cengizkan, 2003, s. 39-41).

Planın eğitim, barınma ve üretim işlevlerini mekânsallaştırma biçimi de katı bir işlevsel ayrışmaya dayanmaktadır. Kentin güneydoğusunda, doğal topografyanın sunduğu imkânlarla bütünleşecek biçimde Yüksek Mektepler Mahallesi (Cebeci ve çevresi) kurgulanarak eğitim yapılarının bu sahada toplanması amaçlanmıştır

(Cengizkan, 2025, s. 102-103). Hükümet mahallesinin daha güneyi ve batısındaki alanlar (Çankaya, Kavaklıdere ve Bahçelievler) ise ikâmet ve sayfiye bölgeleri olarak planlanmıştır.

Lörcher ve Jansen'de görülen planlama ekolleri bireyi ezen, yalnızca devleti veya sermayenin mutlak gücünü temsil eden devasa ve kütleli anıtsal yapılardan ziyade, yaya ölçeğinde tasarlanmış, kentliye aidiyet hissi veren alanların inşasını savunur. Camillo Sitte'ci bu yaklaşım kentsel mekânların katı geometrik çizgilerle değil, insan psikolojisini, estetik algısını ve toplumsal iletişimi destekleyecek şekilde tasarlanmasını öngörür. Meydanların salt birer görsel boşluk olarak değil, yürünebilir ve yaşanabilir donatılar olarak tasarlanması gerektiğini vurgulayan Jansen, konutların yanı başında, "Almanların 'çocuk arabası mesafesi' dedikleri nihayet 500-600 metre mesafede genç ve ihtiyarlara mahsus meydanlar" (Cengizkan, 2025, s. 117) ihdas edilmesini savunmuştur.

Lörcher ve Jansen'in paylaştığı bu ekolün en politik itirazlarından biri de arsa spekülasyonuna ve rant odaklı yapılaşmaya karşı kentsel mekânın katı bir kamu otoritesiyle denetlenmesi zorunluluğudur. Planlı bir kentin başarısı, özel mülkiyetin sınırlarının toplumsal fayda ve kamu sağlığı lehine sınırlandırılabilmesine bağlıdır. Jansen, kâr maksimizasyonu güdüsüyle kent toprağının sömürülmesine karşı taviz vermeme taraftarıdır, zira "Şehir kendi halkının sıhhatini ve rahatını, arsası üzerinde mümkün olduğu kadar çok katlı yapılar kurarak, mümkün olduğu kadar çok para kazanmak isteyen emlak muhtekirlerinin keyfine bırakamaz" (Cengizkan, 2025, s. 98). Bu tutum, mekânın salt bir değişim/rant değeri olarak görülmesine karşı çıkarken, kent toprakları üzerinde emrivakilere ve serbest piyasa tahribatına göz yummayan, vatandaşların haklarını teknokratik bir iradeyle gözetten toplumcu bir planlama felsefesine işaret etmektedir. Burada dikkat edilmesi gereken nokta şudur: Erken Cumhuriyet dönemi Ankara'sını planlayan bu ekolün toplumcu eğilimi vatandaşları başat aktör olarak konumlandırıp planlama aşamasına dahil etmez. Daha ziyade, toplumun dahil olmadığı ama ayrıcalıklı yöneticilerin toplum yararını gözettiği bir görüş söz konusudur. Çoğulcu veya radikal planlama değil, teknokratik planlama devrededir.

Erken Cumhuriyet dönemi Ankara'sının inşasında belirleyici olan Lörcher ve Jansen planlarının öngördüğü amaçların kentsel mekânda ne ölçüde gerçekleştirilebildiği, dönemin siyasi iradesi, iktisadi koşulları ve kent toprakları üzerinde yükselen rant beklentileri ekseninde şekillenen ikili bir tablo sunmaktadır. Nüfusun sağlığına ve halkın kenti kullanabilmesine bu kadar takıntılı bir ekolün tasarım ve uygulamaları, kullanım değerinin arka plana atılmasıyla Ankara'nın yüzeyinden ve Ankara halkının gündelik hayat deneyimlerinden silinmeye başlamıştır.

Bir yandan ulus-devletin ideolojik temsiliyetini mekânsallaştıran makroform ve bürokratik omurga başarıyla hayata geçirilmiş; diğer yandan ise planların temelini oluşturan düşük yoğunluklu "Bahçeşehir" ideali, sosyal konut hedefleri ve tarihsel dokuyu estetik bir odak olarak koruma vizyonu yapısal çelişkiler altında ezilerek büyük ölçüde gerçekleştirilememiştir.

Planların en belirgin başarısı, kentin güneye doğru büyüme yönünün kalıcı olarak belirlenmesi ve yeni rejimin törensel kamusallığını üretecek açık alanlar dizgesinin kente kazandırılmış olmasıdır. Lörcher'in "Millet Caddesi" olarak kurguladığı; İstasyon, Ulus, Sıhhiye, Zafer ve Cumhuriyet (Kızılay) meydanlarını birbirine bağlayan kentsel koridor, Jansen planıyla da benimsenerek Cumhuriyet Ankara'sının kentsel omurgasını oluşturmuştur. Erken dönem planlarının en radikal ve eşine az rastlanır hedeflerinden biri olan tüm devlet kurumlarının tek bir bölgede toplanması fikri de "Vekaletler Mahallesi"nin inşasıyla önemli ölçüde pratiğe dökülmüştür. Holzmeister gibi mimarların yapılarıyla sınırları çizilen bu idari bölge, Gençlik Parkı, Güvenpark ve Kocatepe gibi kentlilerin kullanımına sunulan yeşil alanlarla desteklenerek 1950'lere gelindiğinde modern, rasyonel ve tasarlanmış bir başkent imgesinin üretilmesini sağlamıştır (Cengizkan, 2025, s. xii).

Buna karşılık, planların Eski Şehir (Ulus) ve Ankara Kalesi bağlamında ortaya koyduğu vizyoner hedeflerin büyük bir kısmı kâğıt üzerinde kalmıştır. Lörcher'in Eski Şehir dokusundaki organik ve sıkışık yapıyı rahatlatmak amacıyla tasarladığı Hükümet, İtfaiye, Tiyatro, Gazi, Kale ve Yıldız meydanları; bölgenin mülkiyet sorunları, yoğun yapısal dokusu ve kamulaştırma zorlukları nedeniyle

uygulanamamıştır. Daha da çarpıcı olanı, her iki plancının da kentin estetik ve simgesel doruk noktası olarak belirlediği Ankara Kalesi'nin konumu ve "Şehrin Tacı" kurgusunun zamanla maruz kaldığı tahribattır. Kale'yi merkeze alarak kurgulanan anıtsallık hedefi gerçekleşmediği gibi, Jansen'in eski kentin silüetini korumak ve kalenin görünümünü kesmemek adına getirdiği kat yükseklik sınırları da ilerleyen yıllarda rant baskılarına yenik düşmüş, 2-3 katlı yapı nizamının yerini 9 kata varan binaların almasıyla kale, kenti taçlandıran ve her yerden algılanan heybetini kaybederek görünmez bir figüre dönüşmüştür (Cengizkan, 2025, s. 64).

Lörcher ve Jansen'in planlama mantığının omurgasını oluşturan, halkın hava ve güneşten azami ölçüde faydalandığı düşük yoğunluklu konut dokusu ve sınıfsal entegrasyon hedefleri ise arsa spekülasyonları ve hızlı nüfus baskısı altında tamamen çökmüştür. Jansen'in 50 yıl için öngördüğü 300.000 kişilik nüfus projeksiyonuna kırdan kente göç ivmesiyle çok erken ulaşılmış olması kentin dengesini sarsmıştır. Yeni kurulan bir başkentte kentsel topraklar üzerinden artı-değer elde etme arzusu planların uygulanabilirliğini adeta felce uğratmıştır. "Jansen planının kalbini oluşturan Bakanlıklar Sitesinin arsa değerleri o kadar artmıştı ki hükümet bütçe olanakları içinde site alanının istimlakini gerçekleştiremez duruma düşmüştür" (Tekeli, 2006, s. 10-12). Üst ve orta sınıfların merkezi lokasyonlardaki barınma ve rant talepleri doğrultusunda, 1952 yılından itibaren Yenişehir'de kat yüksekliklerinin sürekli artırılması ve 1965 Kat Mülkiyeti Kanunu'nun yürürlüğe girmesiyle, planların öngördüğü bahçeli, iki-üç katlı konut nizamı tasfiye edilerek yerini yüksek yoğunluklu "yap-sat"çı apartmanlaşmaya bırakmıştır (Yolalan & Çelen-Öztürk, 2021)

1923-1950 dönemini kapsayan planlama girişimleri Ankara'yı yönetsel ve anıtsal bir merkez olarak başarıyla kurgulayıp Batılı normlarda bir törensel kamusal mekânı yaratmış olsa da bu planların toplumsal eşitliği, sağlıklı barınmayı ve estetiği önceleyen asli felsefesi, arsa spekülasyonlarının, rant politikalarının ve plansız göçün yarattığı dinamikler karşısında uygulanamamış ve kent 1950'lerden itibaren bu hedeflerden tamamen sapmıştır. Atatürk Bulvarı omurgası üzerinde yer alan Ulus (Eskişehir) ve Kızılay (Yenişehir), 1950'ye gelindiğinde farklılaşan işlevleriyle kentin birbiriyle rekabet halindeki iki ana odağı

haline gelmiştir. "1930 sonrası 1950'lere dek, Cumhuriyetin kurumsal ve mekânsal olarak inşa sürecini kapsayan bu dönemde, bürokratik ve politik merkez özelliklerini koruyan Ulus, kültürel donatıları ile kültürel bir merkez, banka binalarının yapımı ile finansal bir merkez, yeni yapılan dükkânlar ile ticari bir merkez olarak ön plana çıkmıştır" (Bayraktar, 2013, s. 31). Buna karşılık Kızılay bölgesi, art arda inşa edilen bakanlık binaları, Güvenpark ve Kızılay binası ile birlikte bürokratik ve politik bir merkeze dönüşmüş, özellikle "Yeni Ankaralılar" olarak adlandırılan bürokrat kesim için sivil kullanımlı bir kamusal mekân kimliği kazanmıştır (Nalbantoğlu, 1984; Tanrıkulu, 1985)

3.1.4. Ankara Kent Kamusalılığının Ritimleri (1923-1950)

1923-1950 döneminde egemen olan makro ekonomik duruma, uygulanan politikalara, kurumsal kamusalılığın siyasî özneleşme konusundaki tercihlerine, bu zaman aralığında ülke genelinde görülmeye başlayan vatandaş kamularının eğilimlerine ve nihayetinde Ankara'nın yapılı çevresinin mekân temsiline ve uygulama sonuçlarına bakarak ilerleyen analizde son nokta, Ankara kentinin kamusalılık ritimlerinin gazete arşivlerinden hareketle ortaya çıkartılmasıdır. Törenlerin ve eylemlerin tespit edilerek yıllara ve kentsel alanlardaki dağılımlarına göre gruplandırılmasıyla gerçekleştirilecek bu analiz sermayedar ile devlet ilişkilerinin ve ülke genelindeki vatandaş kamularındaki eğilimlerin Ankara'da bir benzerinin görülüp görülmediğini, görülüyorsa hangi dönemde, hangi aktörler eliyle, nasıl bir mekânsal ağın içinde dolaşıma girerek anlam kazandığını anlamaya imkân tanıyacaktır.

Dönemin Ankarası'nın gündelik yaşamı gazete arşivleri üzerinden takip edildiğinde, kente ritmini veren faaliyetlerin önemli bir kısmını sivil ve resmî törenlerin oluşturduğu görülmektedir (Grafik 3.1). Bahsedilen törenler kendi aralarında gruplandırıldığında üç ayrı tema ortaya çıkmaktadır: 1. Kutlamaya ve hatırlamaya değecek şeylerin zamanı (ulusal bayramlar ve yıl dönümleri), 2. Yas tutmanın zamanı (Cenaze ve anma törenleri), 3. İttifaklar zamanı (Resmî karşılama törenleri).

Kutlamaya değer şeylerin zamanını imleyen ulusal bayramlar (30 Ağustos Zafer ve Tayyare Bayramı, Cumhuriyet Bayramı, Ulusal Egemenlik Bayramı vb.), egemenlik temsillerinin ve resmî ideolojinin kentsel mekândaki en güçlü ve kitlesel yansımalarıdır. Devlet örgütlenmesi ile toplumun bir aradalığını sembolize eden bu ritim, iradesi devlette cisimleşen toplumun kendi kendini kutlaması formülüne dayandırıldığından, kapsayıcı bir kitlesellik yaratmak adına Lörcher ve Jansen planlarıyla inşa edilmiş açık ve geniş alanlarda, çoğunlukla alt sınıf vatandaşların da katılımına olanak tanıyan kuzey-kuzeybatı yönündeki kentsel alanlarda icra edilmiştir.

Hatırlamaya değer şeylerin zamanı olan yıl dönümleri ise İkinci İnönü ve Çanakkale gibi askerî zaferleri; Lozan ve Montrö gibi uluslararası tanınırlık anlarını ve Köy Enstitüleri ile Halkevleri gibi devlet örgütlenmesinin nüfus üzerinde etkin olmasını sağlayan kurumsallaşma hamlelerini kapsar. Bu olayların anımsanması ulusal bayramlar gibi tüm kenti ve açık alanları seferber eden boyutlara her zaman ulaşmasa da törensellik ağırlıklı olarak Ulus'taki Halkevi binasında mekânsallaşmıştır. Öte yandan, 27 Aralık 1919'da Atatürk'ün Ankara'ya gelişi, bağımsızlık yolundaki diğer tüm zaferleri mümkün kılan bir milat olarak görüldüğünden, anımsama ritimleri arasında en ayrıcalıklı konumu elde etmiştir.

İttifakların zamanı olarak adlandırılabilir ritimler ise çoğunlukla diplomatik tanınmayı pekiştiren resmî karşılama törenleriyle vücut bulmuştur. Dönemin ulaşım teknolojilerinin bir yansıması olarak bu devlet törenlerinin ve uluslararası ortaklığa kabul işlemlerinin ilk adımı kentsel bir eşik olan Ankara Garı'nda atılmıştır. Gar yalnızca yabancı devlet misafirlerinin değil, aynı zamanda Mülkiye ve Harbiye'nin kente taşınan öğrencilerinin, yurt içi gezilere çıkan yöneticilerin halkın katılımıyla ağırlandığı/uğurlandığı, kurumsallaşmanın hiyerarşik doğasını sokağa yansıtan bir sahne işlevi görmüştür. Bu karşılama ritimleri ağırlıklı olarak 1930'larda yaşanmış, İkinci Dünya Savaşı'nın da etkisiyle 1940'larda durma noktasına gelmiştir.

Yas tutmanın zamanlarına bakıldığında ise, ölüm ritüellerinde dahi devletin kamusalığa ve makbul vatandaş tahayyülüne müdahalesi izlenebilmektedir. Yası

kitlesel olarak tutulan kişiler milliyetçilik ve devlet rasyonalitesiyle uyumlu figürlerdir. Kubilay veya hava şehitleri gibi asker kökenliler kentin açık alanlarında anılırken, Ziya Gökalp veya Mehmet Akif gibi isimlerin anma etkinlikleri Halkevi'nde gerçekleştirilmiştir. Dahası, sıradan ölüm ritüellerinin yürütüldüğü Asrî Mezarlık ile yası toplum için ders niteliği taşıyan fedakârlıklara adanmış Şehitlik ve Etnografya Müzesi gibi anıt-mekânların ayrımı, sosyo-mekânsal bir hiyerarşinin ölüm üzerinden bile yeniden üretildiğini göstermektedir.

Sivil ya da resmî içerikteki törenlerin bu baskın yapısıyla dönemin Ankara'sı, vatandaşların devlet örgütünün yönlendirmesi olmadan siyasî görüşlerini kurumsal kamusalığın araçları (siyasî parti vb.) dışında dile getirdiği bir sahne olmanın uzağında kalmıştır. Bu açıdan, 1923-1950 dönemi Ankara'sı ilk sessizlik dönemidir.

Kentsel alanlarda gerçekleştirildiği tespit edilen az sayıdaki eylemin (Grafik 3.2) önemli bir kısmı, kurumsal kamusalılıkta dolaşıma sokulan ve ülke çapındaki vatandaş kamularınca benimsenmiş devletçi-milliyetçi söylemlerle bezeli anti-Komünizm ve Türk dış politikası konularına yöneliktir.

Tespit edilen eylem içerikleri ve ritimleri açısından dönemin ritmini görülmedik biçimde bozan en büyük eylemlerin başında 1937'deki Hatay mitingleri gelmektedir. Başta Hatay olmak üzere bu dönemde Türk dış politikasına yönelik bütün eylemler (Montrö vb.) dönemin temsilî kamusalılık niteliğini yine temsilî kamusalılık sınırları içinde kalarak bozan, nüfusu devlet eliyle politize etmenin örnekleridir. Bu eylemlerde, törenselliğin baskın konumu kontrollü şekilde biçim değiştirmiş veya başka bir ifadeyle, tören ile eylem aynı hegemonik çatı altında birleştirilerek araçsallaştırılmıştır. Bu bakımdan, 31 Ocak 1937'de ülke çapında Millî Hatay Mitingleri düzenlenmesini gerektiren ortam, Fransa'nın 1936'da Suriye'ye bağımsızlık tanıma kararı alıp İskenderun Sancağı üzerindeki yetkilerini de bu yeni devlete devretme girişiminden doğmuştur (Şahin, 2008, s.609). Türkiye de buna karşılık olarak devletler arası bu meseleyi kamuoyuna yansıtma stratejisine başvurmuştur. Diplomatik bir konunun sokağa taşınarak karar sürecine yönetici-olmayan kitlelerin dahil edilmesi, yani kamuoyu aracılığıyla meşruiyetinin artırılması amaçlanmıştır.

İçişleri Bakanlığı'nın 28 Ocak 1937'de bütün vilayetlere ve müfettişliklere gönderdiği talimatla 31 Ocak günü ülke çapında miting düzenlenmesi istenmiştir (Yavuz, 2018, s. 24). Devlet ile vatandaşların uyumlu şekilde hareket etmesi için sıradan bir tören yapısı yerine Halkevleri ve belediyelerin de dahil edildiği bir eylem organizasyonu tasarlanmış; memurlar, öğrenciler ve sıradan vatandaşların katılımı teşvik edilmiştir (Tekinsoy, 2024, s. 462). Ankara'da Ulus Meydanı'nda yapılan mitinge on binlerce kişi katılmıştır (Ulus, 1937a, s. 1, 6; Ulus, 1937b, s. 1,6), Türkiye genelinde de ik-üç milyon katılım olmuştur (Yavuz, 2018, s.25). Türkiye genelinde ve İskenderun Sancağı'nda halk eylemleri aracılığıyla uluslararası hukuka uygun oluşan bu kamuoyu Avrupa'da yakın zamanda savaş çıkartabilecek devletler arası gerilimle birleşerek Haziran 1939'a giden yolu açmış, temelini törenlerin oluşturduğu temsilî kamusalığa ilk kez bu büyüklükteki bir eylem dahil edilmiştir.

1923-1950 dönemi Ankara'sında kamusalılık ve mekân ilişkisi eski kentin kalbi olan Ulus bölgesi ve bu bölgenin anıtsal yapıları üzerinden kurulmuştur. Cumhuriyet'in kuruluş felsefesinin mekânsal temsili olan Birinci ve İkinci Meclis binaları, Hakimiyet-i Milliye (Ulus) Meydanı, Zafer Anıtı ve Ankara Halkevi, kentin en yoğun kamusal odakları olarak işlev görmüştür. Siyasî iktidar, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı geçitlerini, 23 Nisan Çocuk Bayramı kutlamalarını ve büyük resmi cenaze merasimlerini Ulus Meydanı ve TBMM önünde gerçekleştirerek rejimin gücünü kitlelere bu meydanlardan sergilemiştir. Vatandaş hareketlilikleri de devletin açtığı mekânsal izleği harfiyen takip etmiştir. Örneğin; 1935 yılında Atatürk'e yönelik Çerkez Ethem suikastı girişimini lanetlemek üzere toplanan 50 bin kişilik devasa halk kitlesinin adresi yine Ulus Meydanı ve Atatürk Anıtı çevresi olmuştur (Cumhuriyet, 1935). Aynı şekilde, Menemen'de katledilen Şehit Kubilay'ı anmak ve irticayı protesto etmek için düzenlenen kitle eylemleri ile yürüyüşler Ulus ve Ankara Halkevi merkezli olarak icra edilmiştir. Bu durum, dönemin sivil kamusalığının devlete karşıt bir itirazdan ziyade, devletin kurucu ideolojisini koruma refleksine sahip olduğunu ve bu refleksi doğrudan devletin sembolik mekânlarında var ettiğini kanıtlamaktadır.

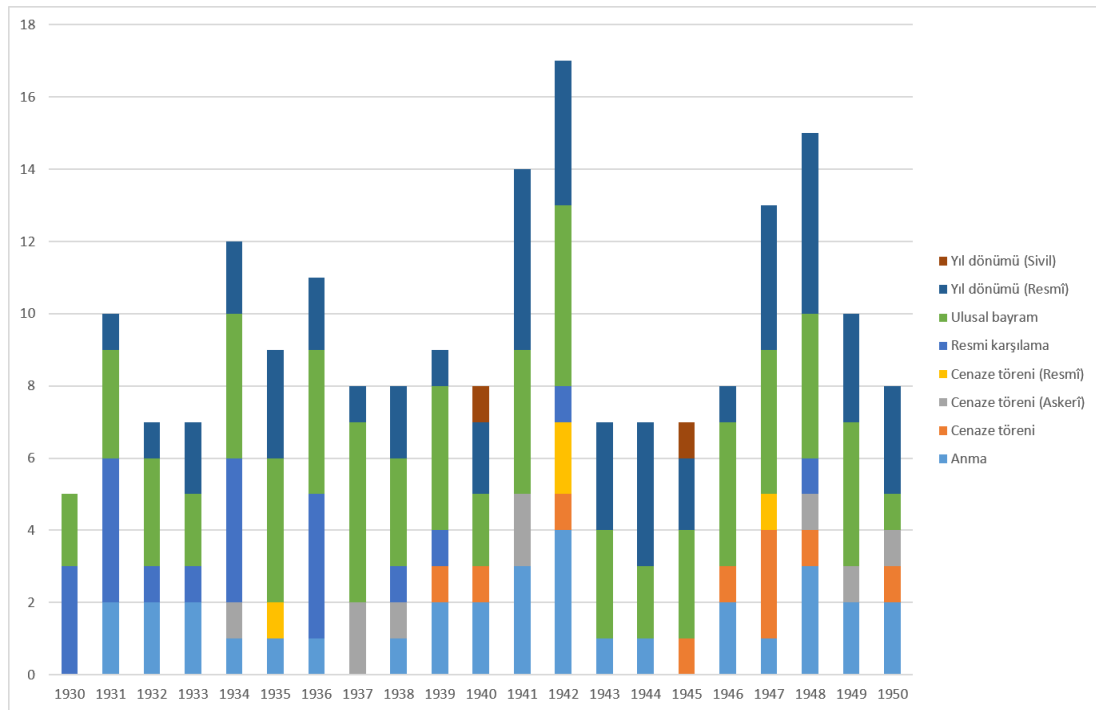
Bu dönemde Ankara Halkevi, kurumsal kamusal alan ve vatandaş kamularının kesiştiği en özgün melez kentsel mekân olarak öne çıkmaktadır. Halkevi, bir yandan her yıl Başbakanların ve vekillerin katılımıyla kendi kuruluş yıldönümlerinin, Dil Devrimi toplantılarının ve Namık Kemal gibi şahsiyetleri anma programlarının icra edildiği resmi bir devlet sahnesi işlevi görmüştür. Diğer yandan, on binlerce Ankaralı'nın Hatay davasındaki siyasi başarıyı kutlamak için bir araya geldiği devasa Hatay Mitingi (Cumhuriyet, 1937, s. 1) gibi sivil ve diplomatik destek organizasyonlarına da ev sahipliği yaparak kitlelerin rejimle bütünleştiği ana istasyon olmuştur.

Devletin beden terbiyesi ve disiplin vizyonunun kentsel mekândaki tezahürü ise Ankara Garı, 19 Mayıs Stadyumu ve Ankara Hipodromu üzerinden okunmaktadır. Dönemin diplomatik işlerinin tek giriş kapısı olan Ankara Garı (İstasyon); Sovyet, Yunan, İngiliz, Irak ve İran devlet başkanları ile elçilerinin resmi devlet protokolü ve askeri kıtalar eşliğinde karşılanıp uğurlandığı yegâne kentsel vitrindir. Öte yandan Hipodrom ve 19 Mayıs Stadyumu, 30 Ağustos Zafer Bayramı, 19 Mayıs İdman Bayramı ve 23 Nisan'lardaki senkronize jimnastik hareketleri, yavrukurt geçitleri ve askerî gövde gösterileri için on binleri bir araya getiren devasa mekânlar olmuşlardır. Buralar vatandaşların gerçekleştirdikleri eylemlerde neredeyse hiç kullanılmamıştır.

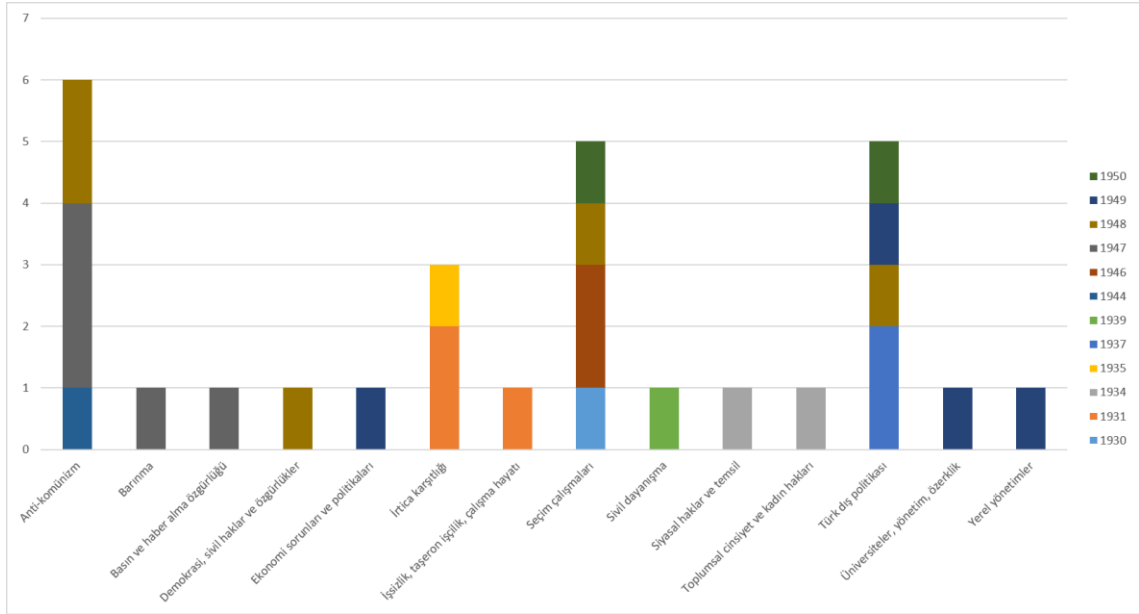
1923-1950 yılları arasında Ankara'nın kamusal alanı, Ulus Meydanı ve Halkevi ekseninde şekillenen, devletin kuruluş ilkelerine derinden bağlı, homojen ve disiplinli bir ritme sahiptir. Üniversite kampüslerinin kentsel denkleme dahil olması ve çok partili hayata geçiş süreciyle birlikte (1945 sonrası), sokaklardaki sivil hareketlilik artmış olsa da bu mobilizasyon ağırlıklı olarak devletin komünizm karşıtı dış politikasıyla ve milliyetçi refleksleriyle senkronize ilerlemiş; kentsel mekân henüz sivil toplum ile devlet arasında yıkıcı bir çatışma alanına dönüşmemiştir.

Tüm bu ritimlerin Ankara kenti üzerindeki fiziksel iz düşümleri dikkate alındığında, mekânsal pratiklerin geleneksel boşluklardan tasarlanmış yapıllı çevreye doğru kesin bir evrim geçirdiği saptanmaktadır. Bu dönem zarfında törenler Stadyum, Hipodrom, TBMM (Ulus), Ulus Meydanı, Halkevi ve Ankara Garı gibi mekânlarda

defalarca tezahür etmiştir. Arşiv belgelerinden anlaşıldığı üzere dönemin ana odağı mutlak bir biçimde Ulus bölgesidir. Lörcher ve Jansen planlarının sivil bir merkez olarak kurguladığı Kızılay ve Güvenpark çevreleri (Yenişehir), dönemin arşiv kayıtlarında hiçbir zaman doğrudan bir başlangıç veya bitiş noktası olarak anılmamış; tören rotalarında yalnızca içinden geçilen, ara durak niteliği taşıyan bir transit bölge olarak kalmıştır. Kentsel ağırlığın Yenişehir bölgesine kayması ve buranın asıl toplanma noktası hâline gelmesi için 1960'ları beklemek gerekecektir.

Grafik 3.1. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1930-1950)

Grafik 3.2. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1930-1950)

3.2. KAMUOYUNDAN KAMUYA (1950-1980)

Türkiye’de kamusal meselesini açıklamak üzere gerçekleştirilen dönemlemenin ikinci parçası 1950 yılından başlar. Bunun sebebi siyasî iktidarın Demokrat Parti’ye geçmesi ya da CHP’nin muhalefete düşmesi değil, ‘siyasî rekabet’ olgusunun siyaset-iktisat ilişkilerine çok partili rejimle dahil olmasıdır. Burada önemli olan, sıradan vatandaşların şu ya da bu partiye üye olması, şu ya da bu parti programına destek verebilmesi imkânı değildir. Zaten bu demokratikleşme imkânları arzu edildiği takdirde parti iç tüzükleriyle kolayca engellenir, mevcut güç ilişkilerini tehlikeye atabilecek aktörlerin partiye yön vermesinin önü kesilebilir. Dahası, CHP ile DP arasında politika bakımından anlamlı farklar bulunmadığından (Kaynar, 2019, s. 673) ikisi arasında tercihte bulunmak köklü değişiklikler yaratmayacaktır. Hâl böyleyken, çok partili rejimin kamusal alana bu açılardan etkide bulunduğu söylenemez. Siyasî rekabet, egemen grubun farklı blokları arasında kendi kendilerine yarışma başlatmaları ve bu yarışmanın sonuca ermesi için üçüncü bir unsura -seçmene- fikrini sorma gereksinimi doğurmuş olması açısından önemlidir. Egemen grubun herhangi bir bölünmeye gitmeden sadece tek bir parti (CHP) içinde mücadele ederek iktidarı

daha ne kadar elinde tutabileceği veya parti bazlı bölünmenin kaçınılmaz olup olmadığı önemli sorular olmakla birlikte, 1950’de ortaya çıkan şey kesindir: Siyasî rekabet; devletin işleyişine ve toplumun geneline dair fikirlerin meclis, seçim, siyasi parti gibi resmî yapıların dışında oluşturulması ihtimalini doğurmuştur.

1950, rahatsızlıkları dile getirmenin ya da iktidar sahiplerinden ricacı olmanın ötesine geçebilecek bir siyasallaşma yolunda ilk adımların atılması açısından önemlidir. İthal ikameci ekonomi politikalarının ilk adımları -her ne kadar semeresini ilerleyen 10 yılda verecek olsa da- 50’lerin ikinci yarısında atılmıştır. 1960’larda planlama fikriyle birleşecek olan ithal ikamecilik politikası amaçları bakımından önceki dönemde görülen topraklandırma çalışmalarına benzemez, çünkü gözetilen şey ekonominin ve siyasetin kontrolünü kademe kademe halkla paylaşmak değil, tabiri caizse, sağılacak ineği besili hâle getirmek, sermayedarın büyümesini bu yolla garanti altına almaktır.

1950’de başlayan siyasî rekabet sonraki yıllarda iç talebe dönük sanayi üretimi politikalarıyla birleştiğinde, o zamana kadar genel gidişata dair fikirlerini yalnızca verdikleri oylarla açık edebilen vatandaşların ‘kamuoyu’ olmaktan çıkıp ‘kamu’ hâline geleceği bir ortamı doğurmuştur. Kamu hâline gelme sürecinde en çok kitleselleşen grup da dolayısıyla işçilerdir. Bunlara kent yoksulluğu ve uluslararası düzeydeki toplumsal hareketlerin etkileriyle dinî azınlıklar ve kadınlar da dahil olacaktır. Siyasî rekabetin özellikle hükümet ortakları arasında çıkar çatışması yaratması ve ithal ikameciliğin 1970’lerden itibaren dış açığa neden olması hem mevcut siyasî düzenin hem de ekonomi politikalarının sermaye gruplarının çıkarına olacak biçimde devam ettirilemeyeceği anlamına geldiğinde o zamana kadarki kamuların ve kamusal rejimlerinin ortadan kaldırılarak yerine yenilerinin konması için devreye şiddet sokulmuştur. ‘Kamuoyu’ fikrinden şiddete uzanan bu süreci kamusal alan ekseninde anlayabilmek için öncelikle Türkiye ekonomisinin bu dönemdeki seyrini incelemek gerekir.

3.2.1. Görelî Açık Pazardan İthal İkameciliğine (1950-1960)

İkinci Dünya Savaşı sonrası “görelî açık pazar koşullarında tarıma dayalı büyüme” (Boratav, 2005, s. 117) modelindeki Türkiye ekonomisi 1950’li yılların

ilk yarısına kadar, siyasî iktidar ile büyük toprak sahiplerinin çıkar ortaklığı kurduğu, küçük çiftçiliğin bu uğurda gözardı edildiği, ücretli ve maaşlı tüketicilerin yoksullaştığı bir dönemden geçmiştir. Dışa bağımlılığın ülke ekonomisi için ne kadar yıkıcı olabileceğini bir önceki dönemde fark edilmişse de bu farkındalık henüz büyük çaplı bir ithal ikamecilik hamlesine dönüşmemiştir. Bu ilk dönemin karakteristiği; devlet eliyle sanayileşmenin terk edilmesinde, özel sermayenin desteklenmesinde, ekonomik kalkınma için Marshall Planı gibi dış kaynaklara bel bağlanan stratejilerin benimsenmesinde (Özcan, 2019, s.39), plansız bir dönem olmasında yatar. İthal ikameci hamlenin ihtiyaç hâline gelebilmesi için 50'lerin ikinci yarısındaki siyasî ve iktisadî ortam gereklidir.

Demokrat Parti'nin başlangıçtaki ekonomi vaatleri serbest piyasa ve özel sermaye merkezli bir düşüncede temellenmişse de birikim süreçleri ile devlet arasındaki ilişkinin derinliğini iktidarda bulundukları sürede deneyimleyerek yeniden keşfetmişlerdir. Bu keşif, sanayileşme için gereken sermaye birikimini sağlamada devlet öncülüğüne dayanmayı getirmiş, ortaya karma bir ekonomi modeli çıkarmıştır (Boratav, 2005, s.109; Koçak, 2019, s.93). İkinci Dünya Savaşı sonrası dönemde kapitalizmin yayılması için sağlanmış hibe ve kredilerin kesilmesi ve ithalatın artıp ihracatın azalması, 1954'te başlayıp 1961'e kadar sürecek bir iktisadî durgunluk yaratmış, buna karşı da dış ticaret sınırlamalarına (1958'den itibaren yeniden serbestleştirilmesine), devalüasyona, fiyat kontrolüne ve ithal ikameci uygulamalara geçilmiştir (Boratav, 2005, s.110). Ekonomik koşullara siyasî iktidarın verdiği bu tepkiler, gelirin 1954-1958 döneminde sanayî, 1958-1959 döneminde ise tarım sektörü aleyhine dağılım göstermesine yol açmıştır (Boratav, 2005, s.114; Özcan, 2019, s. 64-66).

Başlangıcı kabaca 1950-1960 aralığında konumlandırılan bu ekonomi-siyaset ilişkisi, kentlerin gelişerek iç göç için çekici hâle gelmesi sonucunu doğurmuştur. Bu nüfus hareketliliği planlı şekilde gerçekleşmediğinden, kentler, yeni gelenlerin barınma ve çalışma ihtiyaçlarını karşılayacak durumda değildir. Gecekondulaşma ve enformel sektörün genişlemesi (Özcan, 2019, s. 44-51) bahsedilen bu sürecin kaçınılmaz sonucu olarak görülebilirse de çalışanların yüz yüze kaldığı barınma sorununu ücret artışı yapmaya gerek kalmadan, kamu

mallarının yasadışı şekilde dağıtılmasıyla çözüme kavuşturulması, sermayedara dolaylı olarak kaynak aktarılması anlamına gelir. Gecekondulaşma hem üretim maliyetlerinde işçi ücretinden kaynaklacak arttırları hem de “işgücü devrini azalttığından işçilerin iş yerlerinde kalıcı hâle gelmesini” (Koçak, 2019, s. 72) sağlayarak üretimin kesintiye uğramasını engellemiştir. Ekonomi ve siyaset arasındaki koordinasyonun hem sermayedarı korumak hem de siyasî rekabeti devam ettirmek üzerine kurgulandığı bu dönemde kurumsal kamusalılık da benzer çelişkileri ve sınırlılıkları barındırmıştır.

3.2.2. Kurumsal Kamusalılık ve Kamuoyu Sıfatında Vatandaşlık (1950-1960)

Parti merkezli siyasî rekabetin başladığı 1950’den ekonomik ve sosyal hakların değiştiği 1961 Anayasası’na kadarki döneme kamusal alan merceğinden bakıldığında, ülke nüfusunun önemli bir kısmının dar anlamıyla ‘kamuoyu’ seviyesinde kaldığını görülür.

Dar anlamıyla ‘kamuoyu’, siyasetle kurulan ilişkinin fikir oluşturarak ve/veya hak yaratarak/iddia ederek bunu söylem dolaşımına sokarak değil de mevcut seçenekler arasından tercihte bulunarak, bunlara rıza göstererek, adaylardan birine destek sunarak görüş bildirmektir. 1961 Anayasası’na kadarki dönem tüm bir ‘vatandaşlık’ pozisyonunun kamuoyu düzeyinde kalmasını içerir. 1920’lerdeki Kadınlar Halk Fırkası ve Komünist Parti girişimlerine siyasî ve idarî kadroların verdikleri tepkiler iktidarı başkalarıyla paylaşmamaya yönelik baskıcı uygulamaların örnekleri sayılmakla birlikte, söz konusu yalnızca bastırma değil, içerme çabasıdır da. Örneğin, İkinci Dünya Savaşı sonrası ortamda işçi hareketlerinin yaşadığı yükseliş Türkiye’de de yankısını bulduğunda CHP ve DP işçi taleplerini partilerine yakıt olarak kullanmaya çalışmıştır. Bu, basitçe bir siyasî strateji olarak görülse bile, içeriği bakımından kamusalılığın kolonileştirilmesi anlamına gelir: Kapitalizme entegrasyon düzeyi artıp nüfusun görece daha büyük bir kısmı işçileşmeye başladığında, vatandaşların üretim sürecindeki konumlarını siyasetin konusu yapma potansiyelleri artmıştır. Böyle bir potansiyelin dikkat çekecek noktaya ulaştığı iki farklı örnekten anlaşılmaktadır: İlki, sendikal örgütlenmeyle ilişkisi bulunmayan gazete ve dergilerde işçi/sendika haberleri için

özel bölümlerin oluşmaya başlaması, ikincisi, 1947’de başlayan Sosyal Siyaset Konferansları’nın hükümet tarafından komünizmi yayma çabası olarak suçlanıp 1957’de kesintiye uğramasıdır (Koçak, 2019, s. 84-87). Her ikisi de çalışma yaşamının ve bölüşüm meselelerinin sermaye değil de işçi sınıfı merkezli olacak şekilde siyasallaştırılması, DP’nin çizdiği sınırların ötesine kaçınılmaz şekilde geçen bir siyaset kurgusunun dolaşıma girerek seçmenlerce talep edilmesi riskini doğurmuştur.

CHP ve DP’nin çalışma rejiminde, sosyal ve ekonomik haklarda 1950 öncesine nazaran herhangi bir iyileştirme gerçekleştirilmeden (Koçak, 2019, s. 70) işçileri kendilerine dahil etmesi bu kesimin mücadele ufkunu parti söylemleriyle sınırlamıştır. İşçi olmanın, üretim sürecindeki deneyimin, zenginliğin bölüşülmesinin CHP ve DP gibi egemen grupların temsilciliğini yapan partilerce siyasî zemine taşınması ancak popülist politikanın sınırları içinde gerçekleşmiştir. Muhalefet partisi popülist ‘söylemi’, iktidar partisi ise popülist ‘uygulamaları’ devreye sokarak hem siyasî rekabet ortamında birbirlerinden farklılaşmaya (Kaynar, 2019, s.673) hem de emekçi kamusunun enerjisini soğurmaya çalışmışlardır (Koçak, 2019, s. 83). 1961’e kadarki sendikal hareketler gerçekten de bu sınırlılıkla maluldür: ‘Emekçi’, meşruiyetini ve söylemini kendi kendisinden devşiren bir siyasî özne olmak yerine, ‘devlet’, ‘vatandaş’, ‘Türklük’ kavramlarıyla örülü bir akıl yürütmeye, haklar dizgesine ve mücadeleye eklemlenmiştir. Dolayısıyla, sendikalar -ya da daha genel olarak işçi hareketleri- herhangi bir partinin doğrudan kontrolü altına girmemiş olsa bile, bu sınırlı çerçevede hareket ettiklerinden, önceden belirlenmiş sonuçları doğururlar. Sermayedar ile işçiler arasında sömürüye dayalı eşitsiz iktisadî ilişkiler, milliyetçi söylemin mantığı baz alınarak uzlaştırılabilir hâle gelmektedir. Dahası, başlı başına iktisadî temelleri olan bu sorunu kamusallaştırıp siyasallaştırmak dış düşmanın -bu partiler için dış düşmanın adı komünizmindir- ülke içindeki işbirlikçiliğine soyunmak anlamına gelecektir. Bu nedenle emekçiyi siyasal özne hâline getirmeye dönük hiçbir söylem dolaşıma girmemeli, sokak veya sendikalarda değil, direkt olarak fabrikaların işçi ve işveren haricinde herkese kapalı tutulan sınırları içinde, uzlaşıyla çözülmelidir. Demokrat Parti’nin Kıbrıs Türk’tür Cemiyeti gibi yandaş örgütler ve Türk-İş gibi uzlaşıya hazır sendikalar eliyle ‘kol kırılır, yen içinde kalır’

sözöyle özetlenebilecek bir emekçi–sermayedar ilişkisi dizayn etmeye çalışması bu minvaldedir. Sömürü ilişkileri ‘kırık kol’ ise, bunu örtecek kapsayıcı ‘yen’ de Türklüktür: Kolun kırılması, bu sorunun kamusallaşması, adına ‘sınıf’ denen mercekten değil, Türklük denen alternatif mercekten bakılarak kodlanmalı ve ancak bundan sonra söylem dolaşımına girerek kamusallaşmalıdır. Milliyetçi ve devletçi söylemlerce kolonileştirilmiş emek hareketi ise sokak siyasetini kentsel mekânlara, örneğin, 1955’teki 6-7 Eylül olaylarıyla yansıtmıştır (Koçak, 2019, s. 89; Benlisoy, 2019, s. 374).

Muhalf söylemlerin kolonileştirilmesi kadın mücadelesinde de görülmüştür: ‘Kadın hakları’ hareketi, ‘kadın kurtuluşu’ mücadelesi, ‘feminist’ hareket gibi farklı isimlendirmelerin kullanılması rastlantı eseri değildir. Farklı yazarlarca farklı dönemlendirmeler yapılmakla birlikte, geç Osmanlı’dan 1970’lerin ortasına kadar uzanan zaman diliminde ‘kadın’ meselesinin hayırseverlik faaliyetinden uzaklaşarak kamusallaşıp politize olması, içinden geçilen dönemin egemen ideolojisine eklemlenmeyle, baskın rasyonalitenin benimsenmesiyle gerçekleşmiştir. Bu rasyonalite uzun süre İslâm iken, 20. Yüzyılın başında milliyetçilik ağırlık kazanmış, siyasal özne, devletin varlığı ile kadınlık arasında kurulan ilişkiden türetilmiştir. Kadın meselesinin 1950-1960 dönemindeki kamusallaşması ‘kadın hakları’ bağlamıyla sınırlı hâlini sürdürmüştür. “Kadınlar açısından birçok eşitlikçi talep dile getirilmiş ama bunlar hâkim ataerkil söylemlerin dışlayıcı kadınlık tanımları üzerinden yapılmıştır” (Şahin ve Sarıtaş, 2017, s. 728) Bu kamusallık, milliyetçi söylemi merkeze alan ve ağırlıklı olarak siyasî parti çevrelerinden oluşan kentli bir kamu eliyle kurulmuştur.

Cumhuriyetin kuruluşundan 1950’lerin sonuna kadarki süreçte siyaset ve sermaye çevrelerinin nazarında ‘üretici’ ve ‘kamuoyu’ nitelikleriyle önem arz eden vatandaşların tersi bir hareketle tüketici ve kamu olarak görülmeye başlaması, bu geçiş hâli, 1960’ın Nisan-Mayıs aylarındaki protestolarla kente yansımıştır. CHP’ye karşı Tahkikat Komisyonu kurulması kararı 18 Nisan 1960 günü Meclis’te görüşülmüştür (Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı, t.y., s.12). 19 Nisan günü İsmet İnönü para çekmek için o sıralar Ankara nüfusunun %11’ini barındıran Kızılay’a gider. İnönü’nün para çekmek için Ulus’u değil de arabadan

erken inip tam da mesai bitiminde, yani en kalabalık saatte (Batuman, 2017, s. 59-63) Kızılay'da olmayı tercih etmesinin planlı bir hareket olup olmadığını bilmek mümkün değilse bile 19 Nisan günü Kızılay civarındakilerin İsmet İnönü'ye karşı tavrı, CHP'nin siyasî rekabetteki -veya tersinden düşünecek olursak, Tahkikat Komisyonu'nun ve DP'nin diğer uygulamalarının- meşruiyetine dair sokağa yansımış bir kamuoyu yoklaması hâline gelmiştir. Sokak gösterilerinin farklı kamuların doğuşuna evrilebilmesi için daha birkaç yıl gerekse de 555K parolalı gösterilerde atılan sloganlar, kullanılan marşlar, katılan grupların çeşitliliği vatandaşların partiler arasında tercih yapmanın ötesine geçip kamu hâline gelmesinin nüvelerini taşır. Cebeci ve Sıhhiye'deki politik öğrenci kitlesi, Harp Okulu öğrencileri, Kızılay ve civarında çalışanlar, burayı ulaşım noktası olarak kullananlar, yani farklı gruplardan meydana gelen bu kitle farklı sebeplerle duydukları tepkiyi ortaya koymak üzere Kızılay Meydanı'nı seçmiştir. Kamuların oluşmasını ve kamusal taleplerin siyasal alanda etki yaratabilmesini sağlayan 1961 Anayasası ile 274 ve 275 sayılı kanunların hazırlanması sürecine sonraki yıllarda sendika formundaki işçi kamuları dahil olduğunda da (Çelik, 2017, s. 643) 'kamuoyu' sınırı aşılmıştır.

3.2.3. Planlı İthal İkamesinden Krize (1960-1980)

Daha önce belirtildiği üzere, 1950'lerin ortasından itibaren uluslararası piyasalarda yaşanan sorunlar Türkiye'nin çekebildiği döviz miktarını azaltmış, ihracat-ithalat dengesini bozmuştur. Demokrat Parti'nin ithalat kısıtlamalarından ve bahsedilen uluslararası durumdan dolayı ticaret gelirleri düşen kesim, özellikle de ithalatı yapılmayan malların ülke içinde üretilmesine dayalı sanayi alanına kaymıştır (Yılmaz, 2011, s. 97). İç pazara dönük sanayi ürünlerinin anlamlı bir çözüm olarak algılanmasında ülke içindeki tüketicilerin belirli bir ekonomik düzeye ulaşması ve bu malları talep etmesi de belirleyici olmuştur (Boratav, 2005, s. 118-120). Bunun gerçekleşmesi için işçinin üretim faktörü olmanın ötesine geçerek piyasayı tüketici yönelimli hareket etmeye zorlayacak bir eylemliliğe kavuşması, özneleşmesi gerekmiştir. Sermayedar ile emekçiler arasındaki mücadele uluslararası piyasaların da etkisiyle ilkinin kârlılığını düşürmeye başladığında 1970'ler boyunca kriz formunda deneyimlenmeye başlamıştır.

1960'lı yıllarda uygulanan ithal ikameciliğin hem sanayi sektörünü merkeze oturtması hem de planlama fikrine dayanması, 1923-1950 döneminin iktisadî ve siyasî anlayışından ayrılmak anlamına gelmiştir. Planlama, sermaye gruplarından bazılarının sınırlandırılmasına, bazılarının ise kamu kaynaklarına diğerlerine nazaran daha kolay ve fazla erişmesine yol açacağından planın dışında kalan sektörlerde kârlılık düşecektir. Sanayi sektörünü hem rekabet koşullarından hem de girdi maliyetlerinden korumak için Türk lirasına döviz karşısında değer kazandırılması ve ithalat kotası uygulanması, ithalattan kâr sağlayan sermaye grubunun gelirlerinde kasıtlı olarak düşüş yaratır (Özcan, 2017, s. 183-188).

İthal ikameciliği mantığına dayanan bu sermaye birikimi programının uygulamaya dökülebilmesi için iki türlü hukukî düzenleme yapılması gerekmiştir. Bunun bir tarafı, iç pazara yönelik sanayi üretimi yapan yerli burjuvanın kârlılığını garanti altına almak için, onu uluslararası rekabetten koruyacak, kendisine içeride hazır bir tüketici havuzu sunacak ithalat yasakları ve para politikalarıdır (Özcan, 2017, s. 183). İkinci taraf, mal ve hizmet arzının sürekliliğini sağlayacak iç talebin mümkün olabilmesi için emekçi-tüketicilerin siyasî hareket alanını genişletecek haklar tanınmasıdır. İç talebi büyütmeye dayalı bir ithal ikamesi politikasının tercih edilmesinin birden fazla sebebi bulunmakla birlikte (Boratav, 2005, s. 117-122), sanayi ürünlerinin dış pazarda rekabet edememesi bu sektörün gelişebilmesi için birikimin iç pazardan karşılanmasını gerektirmiştir. Emekçi-tüketicilerin grev, toplu sözleşme, sendikalaşma gibi imkânlarla kavuşması bu kesimin zenginleşerek sanayi ürünlerine yönelmesine imkân tanır. “Ücretler bireysel kapitalist için bir maliyet unsuru olmakla birlikte, bir bütün olarak sermaye için yeniden üretim sürecini sürükleyen bir talep unsurudur” (Boratav, 2005, s. 124). Dolayısıyla dönem içinde her grubun sıklıkla zikrettiği ‘kalkınma’, ‘vatandaşlık’, ‘hak’, ‘demokrasi’, ‘adalet’ gibi kavramlar siyasî-iktisadî kombinasyonu sürdürmek için gereken ihtiyaçları karşılamak üzere, özellikle işçilerin kazançlarını arttırma vaadiyle birleştirilerek kullanılmıştır. Hukuk formun kazanarak arkasına devletin zorlayıcılığını almış, emekçi-tüketicilerin kısa erimli çıkarlarını gözetmeyi öngören böyle bir hak nosyonu, ithal ikameci sanayileşme politikasının gereğidir.

Türkiye'de 1960'lı ve 1970'li yıllarda Beş Yıllık Kalkınma Planları çerçevesinde benimsenen ithal ikameci sanayileşme stratejisi, başlangıçta dayanıklı tüketim mallarının yurt içinde üretilerek dışa bağımlılığın azaltılmasını hedeflemiştir. Ancak bu politika, beklentilerin tam aksine ekonominin ithalata olan bağımlılığını yapısal olarak artırmıştır (Özel, 2020, s. 210; Yılmaz, 2011, s. 101). Kurulan yerli sanayi kolları, üretim yapabilmek için yoğun bir biçimde ithal ara malı, ham madde ve makineye ihtiyaç duymuştur. "Tüketim malı değil ama özellikle hammadde ve ara malı ithaline dayandığı için gerçekte döviz harcayıcı bir yapı arz etmiştir" (Yılmaz, 2011, s.100-102). İç pazara dönük olarak kurulan ve aşırı korumacılıkla desteklenen bu sanayinin uluslararası alanda rekabet ederek kendi dövizini kazanma kapasitesi olmadığından, artan ithalat faturası karşılanamaz hale gelmiştir (Boratav, 2005, s. 23). Stratejinin bu temel zayıflığı, "en büyük sorun bu stratejinin ülkenin dövize ve dolayısıyla dış kaynağa bağımlılığını giderek artırması, bu yüzden de genellikle ithal ikamesinin ara malları üretiminin ötesine geçemediği tıkanmasıdır" (Özel, 2020, s. 212).

Ekonominin içsel döviz darboğazı giderek derinleşirken, 1973-1974 yıllarında patlak veren küresel petrol krizi Türkiye ekonomisinde dış şok yaratmıştır. Dünya genelinde katlanarak artan petrol fiyatları, Türkiye'nin ithalat giderlerini büyük boyutlara taşımış, ancak dönemin hükümetleri bu maliyeti tüketiciye yansıtmak veya yapısal reformlara gitmek yerine kısa vadeli finansman yöntemlerine başvurmuştur (Karlık & Küçüksakarya, 2016, s. 268-269). Giderek büyüyen dış ticaret açığı, Avrupa'daki Türk işçilerinin gönderdiği dövizler ve Döviz Çevrilebilir Mevduat (DÇM) adı verilen, yüksek maliyetli ve kısa vadeli dış krediler yoluyla kapatılmaya çalışılmıştır (Özel, 2020, s. 216). Siyasi istikrarsızlıklarla birleşen bu seçim ekonomisi uygulamaları, krizi yalnızca ertelemiş ve ülkenin kısa vadeli dış borç yükünü patlama noktasına getirmiştir.

Böylesi politikalarla ayakta tutulmaya çalışılan bu yapı, 1977 yılında çökmüş ve buhrana dönüşmüştür. Dış kredi kanallarının tamamen tıkanması ve DÇM sisteminin sürdürülemez hale gelmesiyle birlikte, 1977 yılında dış ticaret açığı 4 milyar doları aşmış ve ithalat yapabilmek imkansızlaşmıştır (Boratav, 2005, s. 140). Döviz kıtlığı nedeniyle petrol dahil en temel girdilerin bile ithal edilememesi,

sanayi üretiminin durmasına ve üretim kapasite kullanım oranlarının %50'nin altına düşmesine neden olmuştur (Boratav, Keyder & Pamuk, 1984, s. 15-25).

1978 ve 1979 yılları, ithal ikameci modelin iflasının sıradan vatandaşa karaborsa, kuyruklar ve çok yüksek fiyat artışları olarak yansıdığı, ekonomik krizin zirve yaptığı yıllar olmuştur. Üretimdeki düşüş ve dövizsizlik, yemeklik yağdan benzine kadar birçok temel tüketim maddesinin piyasadan çekilmesine ve ağır yokluk koşullarının doğmasına yol açmıştır. Fiyat kontrolleri ve polisiye önlemlerle bastırılmaya çalışılan ekonomik kriz daha da derinleşmiş, 1978'de %53 olan enflasyon oranı 1979 yılında %64'e fırlamıştır. Bu yüksek enflasyon ortamında reel ücretleri hızla eriyen emekçi-tüketiciler ile sermaye arasındaki bölüşüm mücadelesi keskinleşmiş, artan grevler ve toplumsal gerilimler ekonomik sorunları daha da belirgin kılmıştır. Dış kaynağa ve iç pazara dayalı bu sanayileşme stratejisindeki ekonomik ve politik buhran, en nihayetinde Türkiye'nin içe kapanık modelden vazgeçerek 24 Ocak 1980'de dışa açık piyasa ekonomisine giden yolun taşlarını döşemiştir (Boratav, 2005, s. 141-142).

3.2.4. Kurumsal Kamusalılık: 'Sınıf' değil 'Millet', 'Demokrasi' değil 'Adalet'

Sermayedar ile işçi arasında teorik düzeyde öngörülen uyum fikrinin bağrında taşıdığı çelişkiler, kamusal alana siyasî parti ve toplumsal hareketlerle taşınan söylemler arası mücadelede görünürlük kazanmıştır.

1961, 1965, 1969, 1973 ve 1977 genel seçimleri neticesinde Meclis'e vekil gönderebilen partilerin ekonomi ve işçilik konusundaki görüşleri ülke ekonomisinin içinde bulunduğu durumu nasıl tahlil ettiklerini, buna yönelik çözümü nerede aradıklarını ve nasıl dile döktüklerini gösterir. 17 yılda Meclis'e girebilen 13 partinin 10'u (Adalet Partisi, CHP, Güven Partisi, Millet Partisi, Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi, Milliyetçi Hareket Partisi, Yeni Türkiye Partisi, Demokratik Parti, Millî Selamet Partisi, Cumhuriyetçi Güven Partisi) ekonomiye dair vaatlerinin doğrudan sermaye birikimini kolaylaştırmayı amaçladığını belirtirken yalnızca Türkiye İşçi Partisi, Birlik Partisi ve Türkiye Birlik Partisi sol-sosyalist hedefleri gözetmiş, CHP de 1969'dan itibaren 'sınıf' ile 'millet' arasında

konumlandığı ‘halk’ kavramıyla ağırlıklı olarak yoksullaşan tüketicileri kalkınmanın hedefine oturtmuştur (Aybar, 1988, s. 215-216; TİP, 1964, s. 68-76; TBP, 1972; CHP, 1976, s. 88-92).

Söz konusu 10’lu grubun bu hedefe nasıl varılacağı, planlama faaliyetinin sürece dahil edilip edilmeyeceği vb. konularda fikir birliği içinde olduğu iddia edilemez. Öyle ki GP, anti-enflasyonist sosyal adalet anlayışını benimseyen, bu nedenle de kendisini ortanın solunda gören CHP’nin solla bu ilişkisine tepki olarak partiden ayrılan Turan Feyzioğlu tarafından kurulmuştur (İnan, 2017, s. 472, 476). AP, GP, MP, CKMP, MHP, YTP, Demokratik Parti, MSP ve CGP 60’ların sonundan itibaren milliyetçiliği veya İslâmî değerleri toplumsal bütünlüğü kurmada başat unsurlar olarak nitelerken toplum ile ekonomik düzen arasındaki uyumun devlet eliyle sağlanacağını, bunun “devlet kapitalizmine” yol açmayacak, özel sektörün belirleyiciliğini engellemeyecek düzeyde olması gerektiğini savunmuştur (Tuna, 2020, s. 239; Yalçın, 2021, s. 218; Çeliker, 2021, s. 251; Öz, 2017, s. 593). Bu grubun nazarında, toplumun refahı için devletin varlığı ve müdahalesi zorunludur. Devlet bu görevi yerine getirirken ‘manevî (İslâmî) değerlere uygun, Türk milliyetçiliğini gözetecek şekilde hareket etmelidir. Devletin ekonomiyle ilişkisi ise, işçi ile işveren arasındaki kaçınılmaz gerilimleri büyümeden sonlandırmak, bu ikisini uzlaştırmakla ilgilidir. 10’lu grubun sağ kanadı için devletin ekonomideki konumu onun üretime katılmasını veya bölüşüm sürecine doğrudan müdahalesini içermez. Daha ziyade, sosyal güvenlik vb. alanlarda düzeltici önlemler alıp ikinci bölüşüm sürecini yapılandırması arzulanır (Çeliker, 2021, s. 53-54, 249-252).

10’lu grubun sendika ve grev konularına yönelik tavrı son derece olumludur, hatta milliyetçi CKMP grev hakkını gündeme getiren ilk parti olmasıyla övünmektedir (Çeliker, 2021, s. 254). Bu partilerin sosyal ve ekonomik hakları gerekçelendirme biçimleri, sağ ideolojiye sızmış bir sol hegemonyanın etkisi olmaktan ziyade, işçi hareketlerindeki yükselişe karşı önlem alma, kapitalizmin iç çelişkilerine hukukî düzenlemelerle denge getirme çabasından kaynaklanır. Söz konusu sağ partiler hukukî düzenlemelerin ve sendika gibi araçların tek başına anti-kapitalizm anlamına gelmeyeceğini, hatta düzenin devam ettirilebilmesi için kullanılabileceğini, asıl tehdidin reformist hedeflerden sapmış sendikacılık

olduğunun farkındadır. Reformist sendika, ülke içindeki zenginliğin tek elde toplanıp emekçi-tüketici kitlenin aşırı yoksullaşmasına engel olacak, vatandaşların satın alma gücünü ve dolayısıyla sermayenin geleceğini garantileyecektir. Üretim ve çalışan hakları konularını Türklükle ve İslâmî değerlerle bezeyen sağ partilerin söylemlerinde 'hak', yalnızca insan olmaktan kaynaklanan bir şey değildir. Sağlık veya eğitim gibi, yani işçi-işveren ilişkisiyle doğrudan bağlantısı bulunmayan haklar dahi ekonomi üzerinden meşrulaştırılır. Örneğin CKMP, gelecekteki ekonomik kalkınmayı mümkün kılmak için 7 yaşından itibaren bütün çocuklara son derece detaylı bir sağlık ve eğitim hizmeti planlamasını şimdiden oluşturmak gerektiğini savunur (Çeliker, 2021, s.257).

Dönemin parti programlarının ekonomiye yönelik bakışları, devletin kapitalizmdeki rolü, bu rolün içeriği ve yoğunluğu üzerinden ayrışmakta, bölüşüm ve hak meseleleri de iktisadî düzen kavrayışı üzerinden farklı kavramlarla eşleşmektedir. Sağ partilerin 'adil düzen' argümanı, toplumsal grupların 'ahenkli' birlikteliği ve devletin ikincil bölüşüm müdahaleleriyle herkesin hak ettiği kadarını alabileceği, "meşru kazancın" (AP, 1969, s. 8-9; CKMP, t.y. s. 29; MHP, 1969, s. 8,13) sağlandığı ahlâklı piyasa koşullarını anlatır. CHP, TİP ve TBP ise, 'demokrasi' kavramını siyasal katılım bağlamını aşacak şekilde kullanır. Buna göre, bölüşüm süreçlerine demokrasinin egemen olmasıyla siyasî yapının tamamı kademe kademe demokratikleşecektir (TİP, 1975, s. 12, 55; TBP, 1972, s. 55-56).

Adil ve demokratik ekonomi düzenlerinin anlamlı olacak şekilde gerçeklik kazanabilmesi için birbiriyle benzeşen iki ayrı politika geliştirilmiştir. İlki, sermayedar-olmayan 'millet'in, gelirlerinin bir kısmıyla sermaye ortaklığına girerek yatırımların arttırılmasını sağlamaya, böylece de bölüşüm sorununu farklı ekonomik sınıflar arasında değil, sermayedarlar arasında çözmeye dayanmaktadır. Hatta MSP, işçilerin kendi emekleriyle ürettikleri zenginliğe ortak edilebilmeleri için ücretlerinden bir kısma el konulup şirketlere aktarılmasını önerir (MSP, t.y., s. 11). Ekonominin demokratikleştirilmesi fikri ise, benzer bir yoldan, devlet ya da özel teşebbüs değil, çalışanlar, sendikalar vb. eliyle yönetilen olan, kârı bu bileşenlere dağıtılan kooperatif benzeri ekonomik birimler kurulması,

bunlara devletten kaynak ayrılması fikrine bina edilmiştir (CHP, 1976, s. 88-92; TİP, 1964, s. 65, 92; TBP, 1972, s. 4, 66, 68). Bu ikinci yolun ilkinden farkı, üretim araçlarının sahipliğinin özel sektöre ya da devlete geçmemesidir. Sol-sosyalist örgütlerin bölüşüm sorununa bulduğu çözüm de ilki gibi, ‘halk’ı sermayedar yapmaya dayanır. Bu durum, özellikle sosyalist görüş için sorun yaratmaz, çünkü ekonomi üzerinden başlayıp siyasal alana taşınacak ‘demokrasi’ mücadelesi “emperyalizme ve onun tekelci burjuva ortaklarına” karşı yürütülmelidir. Kamu kaynaklarına erişim imkânı olacak kooperatif benzeri üretim birimlerinin ekonomiye dahil edilmesiyle antidemokratik temellere dayanan sınıf egemenliği aşındırılacak, “ezilen, hor görülen köylü, işçi, dar gelirli esnaf, zanaatkâr ve aydınlar”dan (TBP, 1972, s.54) oluşan mücadele hattı böylece bir araya getirilecektir.

Söz konusu dönemde Meclis’te temsilcisi bulunan partilerin hiçbirinde kadın ve dinî-etnik azınlık konuları kendi başlarına ele alınmamıştır, bunlar her daim ekonomik kalkınma ya da devletin bütünlüğü için bireylerin uyumlu hâle getirilmesi gibi bağlamlar üzerinden değerlendirilmiştir. 1923-1950 arasında herkese vatandaşlık temelinde eşit yaklaşılaacağı vaadinin bir benzeri bu dönemdeki sağ partilerde de görülür. Daha önce de belirtildiği gibi, eşitlik, kapsayıcılık anlamını her koşulda içermez. Sağ partilerin Türklüğü kültürel unsurlar kullanarak mümkün olduğunca genişletip vatandaşlığın kapsayıcılığına yaklaştırması bu dönem için de geçerlidir. Bu bakımdan dönemin özgün yanı, Türklüğü tanımlarken İslâmî referansların “manevî”lik adı altında başat unsur olarak sunulmasıdır: Herkes, kendini Türk ilan ederek ve aynı anda Sünnîliğe uygun yaşayarak Türk olabilir. Belirli bir kimliğe dahil olmanın kolaylaştırılması demokratik bir kapsayıcılık değil, diğer kimliklerin kolaylıkla bırakılması veya Türklük şemsiyesi altına girerek farklılıkları gündeme getirmeme çağrısıdır. Sağ partilerin millet ve milliyetçilik tanımlı yaptığı kısımlarda bu durum açıkça dile getirilir: ‘Millet’, politize olma potansiyeli taşıyan her türden farklılığın uyumlulaştırıldığı bir ortaklıktır. Bu ortaklığın içeriğine o milleti oluşturan bireyler karar veremez, içerik zaten sabitlenmiştir. Sağ partilerin ekonomi politikalarından bahsederken kullandıkları ekonomi-dışı kavramlar; kalkınma hamlelerinin, yatırımların, sermaye gruplarına kamudan aktarılabilecek kredilerin temel hedefinin

yukarıdaki şekliyle tanımlanan Türk milleti ve onun refahı olduğuna işaret eder. Parti programlarının tüm kısımlarında ‘Türk milleti’nin gözetilmesi ondan başka öznelerin zikredilmesine imkân vermez. Öyle ki, kadınların ismi yalnızca ‘anne’ oldukları hâllerıyla ve sadece birkaç kez anılır. Burada hemen belirtmek gerekir ki Türklük vurgusu CHP, TİP ve TBP’nin program ve seçim beyannamelerinde de yer alır, ancak bunlar “Türk işçi sınıfı”ndan ve “millî amaçlar”dan bahsettiklerinde milliyetçiliği sınır çekme aracı olarak kullanmazlar. Daha çok ‘yerlilik’ hâlini vurgulanır: Türk işçisi, Türkiye devletinin egemenlik sahasındaki hukukî ve iktisadî düzenden kaynaklanan sorunlarla boğuştuğu için, kapitalizmin emek sömürü ve rekabet gibi evrensel nitelikli sistemik unsurları ulusal sınırlar içine girdiğinde özgün koşullar altında görünüm kazanır ve deneyimlenir. Bu nedenle verilecek mücadele de millîlik taşıır.

3.2.5. Vatandaş Kamularında İki Eğilim: Muhalifler ve Reaksiyoneler

İşçilerin 1961 Anayasası’nda yer alan ve ilgili kanunlarla düzenlenen grev, toplu sözleşme, sendikalaşma gibi sosyal ve ekonomik haklarının yalnızca çalışma hayatını kapsadığı, bunların kamusallaşmada siyasal haklara nazaran belirleyici olmayacağı düşünülebilirse de 1960-1980 dönemi, sosyal ve ekonomik hakların üretim alanını, dolayısıyla da birikim sürecini etkileme kapasitesinin ister istemez güç mücadelesi, tanınma, hak yaratma gibi siyasal niteliklere sahip olabileceğini, çatışmanın tüm taraflarına göstermiştir. Bu sebeple, tıpkı kurumsal kamusalılıkta olduğu gibi, kamusal alanda dile getirilen her bir hak talebine ve muhalif özneleşme girişimine karşılık olarak bu talepleri ve özneleşmeleri ortadan kaldırmak ya da gereksiz hâle getirmek üzere bir reaksiyoner kamusalılık rejimi kurgulanmıştır.

3.2.5.1. Muhalif Kamular

Sendikalaşmanın anayasal güvence kazanması ve özel sektör grev hakkının yasallık kazanmasıyla birlikte sermaye gruplarına karşı henüz kurumsal siyaset alanında elde edilemeyen galibiyet üretim alanında kısa süreler için elde edilmiş, 1963-1970 arasında toplamda 2,000,000 iş gününe ulaşan grevler (Çelik, 2017, s.659) ekonomik baskı yaratarak ekonomiyi özel bir mesele olmaktan çıkartarak

kamusallaştırmaya, işçiyi de siyasal özne hâline getirmeye başlamıştır. Bu büyüklükteki tehdit potansiyeli zaman içinde İstanbul ve Ankara'daki kentsel alanlara Saraçhane Mitingi (1961), Büyük Eğitim Yürüyüşü (1969) ve 15-16 Haziran Protestoları (1970) olarak yansımıştır.

Siyasal özneleşme yolundaki ilk eğilimler, sol-sosyalist ideolojiyle bağlantılı partilere ek olarak sendika ve derneklerin kurulmasıdır. 13 Şubat 1961'de 12 sendikacı tarafından kurulan TİP o zamana kadarki bağımsızlık ve anti-emperyalizm söylemlerine sınıf mücadelesi fikri üzerinden ekonomik temel katmış olması açısından dönemin diğer gruplarından farklılaşmış (Varel, 2017, s. 401-405), 1967'de Türk-İş'ten ayrılan sendikaların birleşmesiyle kurulan DİSK de TİP'in kurumsal siyaset alanında temsil ettiği bu farklılaşmanın benzerini emek örgütlenmesine taşımıştır.

Muhallif emek örgütleri, 1960-1980 döneminde öncelikle kendi üyelerini eğitmek için yayınladıkları eserlerde verdikleri mücadelenin yalnızca iş yerindeki kazanımlarla sınırlı olmadığını, bunun ötesine geçerek toplumun diğer gruplarını da derinden etkilediğini ya da etkileyeceğini ifade etmiştir (TÖB-DER, 1978, s. 10-11). Tüm özneleri kapsamaya dönük bu niteliğine karşın emek mücadelesi, sahip olduğu ekonomik tehdit gücünden dolayı kendisini 'öncü kuvvet' olarak konumlandırmıştır. Küçük toprak sahibi ve yoksul köylüler, kamu çalışanları, teknik elemanlar, mühendisler, mimarlar, öğrenciler (genel olarak gençler), kadınlar, esnaf ve zanaatkârlar, aydınlar, hukukçular ve sanatçılar kitlesel mücadelenin doğal ortakları olarak görülürler. Düzenle derdi olan herkesin emek hareketi öncülüğünde bir araya gelerek sorunun temeline saldırması öngörülmektedirler. DİSK için tüm unsurları bir araya getirecek bu yapının adı "Ulusal Demokratik Cephe"dir (DİSK, 1977, s. 370-372). Cephenin amacı, görüş ayrılıklarını bir kenara bırakıp somut hedefleri gerçekleştirmek üzere birleşmektir.

Verilecek mücadelenin genel çerçevesi anti-kapitalizm düşüncesiyle çizilmekteyse de muhalif emek örgütleri ortakların birbirleriyle uyumlu olmadıklarını, hatta tüm talep ve ihtiyaçların doğrudan ekonomik terimlerle ifade edilmediğini/edilemediğinin farkındadır. Örneğin, kapitalizmin devamlılığı küçük burjuvanın (kendi hesabına çalışan esnaf ve zanaatkârlar, hukukçular, sanatçılar

vb.) çıkarına olmasına karşın makro-ekonomi politikaları bu grupların müşterisi olan işçileri yoksullaştırdığından, aslında büyük sermaye gruplarıyla aralarında çıkar çatışması bulunduğunu yaşayarak öğrenmişlerdir. Bu, mücadeleye onların da dahil edilmesine imkân tanımaktadır (TÖB-DER, 1978, s. 10-11; DİSK, 1980, s. 35). Her grubun kamusallaştırmaya çalıştığı özgün iktisadî, siyasî veya kültürel meseleler politika alanına taşınmazsa emekçi grupların öncülüğünde yürütülen mücadele kitlesellik kazanamayacak, başarısız olacaktır. Talep ve ihtiyaçların farklı olması bunların uzlaştırılamayacağı anlamına gelmez: Gençleri “egemen sınıf ideolojisiyle şekillendirilmiş eğitim”den (DİSK, 1975, s. 10-13), kadınları da toplumsal yaşama katılmalarına engel olan ataerkil düzenden kurtarmak gerekir (DİSK, 1976, s. 32-33). Gruplar arası söz konusu farklılıkları yatay kesen şey toplumsal hayatın tüm düzeylerinde etkileri bulunan kapitalizmdir.

Muhalif emek örgütlerinin verdikleri mücadeleyi tanımlarken kullandıkları tüm nitelermeleri ve kendilerine doğal müttefik seçerken kullandıkları kriterleri muhalif gençlik ve kadın örgütleri de paylaşmıştır. Özellikle ‘gençlik’in sınıfsal niteliği bulunmadığından işçi sınıfının mücadelede belirleyici olduğu tüm örgütlerce kabul edilmekteyse de Maocu ve anarşist gençlik örgütlerinin zaman zaman önderlik iddiasında bulunması özellikle İGD gibi oluşumlar tarafından kesinlikle reddedilmiştir (DİSK, 1976, s. 32-34; İGD, 1977, s. 4).

Muhalif kamular birbirlerinin farklı meseleleri politize etmeye çalıştığını kabul etseler bile bu her talebin isabetli görüleceği anlamına gelmez. 1960-1980 döneminde kentsel mekânlarda kitlesel görünüm kazanmış muhalif kamular, dinî ve etnik azınlıkların düzen içinde maruz kaldıkları birtakım sorunların olduğunu tespit etmiş, bunların kurtuluşlarının da anti-kapitalist mücadeleyle mümkün olacağını söylemişlerdir. Yine de bu, tüm mağdurlarla dirsek teması kurulacağı, her söylemin kamusallaşıp politize olması için destek verileceği anlamına gelmez; herkesle değil, doğru çizgideki gruplarla ortaklık kurulması en önemli kriterdir.

Müstakbel müttefikler arasında tercihte bulunmanın bir gereklilik olduğuna dair tespitler emek örgütlerinden ziyade gençlik ve kadın örgütlerinde görece daha belirgindir. Bu kamuların söylem düzeninde din, gerici düzenin meşruiyetini

sağlarken, cinsellik ise burjuva sınıfının özgürlük algısıyla imal edilmiş, sınıf temelinden yoksun politizasyon örnekleridir. Ulusal kimliklerin anti-emperyalist mücadelede nasıl kullanılabileceği bu dönemde Vietnam ve Filistin örnekleriyle kanıtlandığından (FKF, 1968, s. 4-6; İGD, 1978, s. 43) bunlar sınıf mücadelesine fikrî bağlamda kolaylıkla eklenilebilmiştir. Ancak kimlik meselesinin diğer unsurları, yani din ve arzular için böyle bir örnek henüz yoktur, hatta bunların egemen sınıf ideolojisiyle ortaklıkları muhalif kadın hareketleri için çok daha açıktır.

1923-1950 döneminde kurulan kadın örgütleri varlıklarını ve söylemlerini 1960'tan sonra da sürdürmelerine, kadın mücadelesi 1960-1980 döneminin büyük bir kısmını sosyalizm, milliyetçilik, İslâmcılık ve Kemalizm içinde devam ettirmesine karşın radikalleşme yine bu dönemde başlamıştır. 1968 hareketinin uluslararası düzeyde gündeme getirdiği radikal talepler kadın hareketi içindeki bazı üyelerce olumlu karşılanıp arzulanır hâle gelmişken dönemin kadın örgütleri bunları benimsemekte zorlanmıştır. Çünkü cinsellikle ilişkilendirilmiş özgürlük tanımı ekonomik ve siyasal boyut içermediğinden oldukça sığ kabul edilmiş, bu sığlığın burjuva kültüründen geldiği iddia edilmiştir. Üyeler ile örgütler arasında oluşan bu kavrayış farkı kadın hareketinin 1980'lere doğru alternatif siyasal kavrayışlara ve örgütlenme modellerine yönelerek 'feminizm' evresine geçmesini sağlamıştır (Şahin ve Sarıtaş, 2017, s. 727-729).

Bu dönemde yayımlanan sol-sosyalist oluşumların dergileri Türkiye'nin azgelişmişlik, yoksulluk ve enflasyon gibi sorunlarını salt teknik ve rakamsal birer iktisadi kriz olarak okumaya karşı çıkmış; ekonomiyi bağımsızlık, sömürü ve sınıfsal tahakküm gibi makro-siyasal kavramlarla iç içe geçirerek yapısal bir temele oturtmuştur. Öne çıkan *Devrimci Yol*, *Kadınların Sesi* ve *Kavga* dergileri ekonomik krizleri doğrudan doğruya emperyalizmin ve ona bağlı olan tekelci/komprador burjuvazinin sömürü mekanizmaları olarak tahlil etmiştir. Bu dergilere göre ekonomik bağımsızlık sağlanmadan, üretim araçlarının mülkiyeti toplumsallaşmadan ve radikal bir devrim gerçekleşmeden halkın "ekmek davası" çözülemez (Devrimci Yol, t.y., s. 3). Yön gazetesi ise bu ortodoks devrimci hattı, Türkiye'nin özgül koşullarına uyarlayarak "Milli Sosyalizm" veya "Sosyalist

Devletçilik" formunda yeniden üretmiş (Yön, 1961a, s. 11-12); iktisadi sorunların ancak Batı emperyalizmine ve feodalizme karşı devletin planlı, rasyonel bir kalkınma modeli uygulamasıyla aşılabileceğini savunmuştur (Yön, 1961b, s. 8).

Ekonomik altyapıya yönelik bu yapısal bakış açıları, dergilerin diğer siyasal ideolojileri nasıl konumlandığını ve kimleri düşman ilan ettiğini de doğrudan belirlemiştir. Sömürü düzenini ayakta tutmaya çalışan tüm ideolojiler, kitlelerin gerçek çıkarlarına aykırı statükocu yapılar olarak nitelenmiştir. Bu bağlamda kapitalizm ve liberalizm, yarattığı serbest piyasa ve fırsat eşitliği yanılgılarıyla sömürüyü maskeleyen, az gelişmiş ülkeleri emperyalizme bağımlı kılan sistemlerdir (Avcıoğlu, 1962, s. 3; Altan, t.y., s. 2). Faşizm, dergilerin tümü tarafından salt milliyetçi bir siyasal rejim olarak değil, tekelci sermayenin kâr oranlarını korumak ve işçi hareketini şiddetle bastırmak için başvurduğu zorunlu bir araç olarak tanımlanmıştır (Devrimci Yol, 1977, s. 2; Kadınların Sesi, 1979, s. 12-13)

Dergilerin ideolojik eleştirileri yalnızca sağ ve faşist bloklara değil, reformist ve "sahte" sol akımlara da yönelmiştir. CHP şahsında somutlaşan sosyal demokrasi ve bürokratik otoriterizm (Altan, t.y., s. 4); *Devrimci Yol*, *Kadınların Sesi* ve *Kavga* dergilerinde işçi sınıfını "parlamenter hayallerle" ve sınıf uzlaşmacılığıyla uyutan, sonuçta yine burjuvazinin ve emperyalizmin çıkarlarına hizmet eden bir burjuva reformizmi olarak eleştirilmiştir (Kadınların Sesi, 1979, s. 20-21). *Yön* gazetesi ise kendi savunduğu demokratik devletçilik modelini korumak adına, hem dini istismar ederek ağalık düzenini meşrulaştıran muhafazakârlığı (Alkan, 1962, s. 34) hem de birey hürriyetlerini ve insan haysiyetini yok eden totaliter bir devlet kapitalizmine dönüşmüş ortodoks komünizmi (Sovyet modelini) reddetmiştir (Yön, 1962, s. 10).

Dergilerin benimsediği bu makro-ekonomik ve ideolojik duruş, siyasal değişimin kurucu öznesi olarak kime başvurduklarını ve hangi toplumsal grupları kendilerine mücadele ortağı ilan ettiklerini belirlemiştir. Bu dönemde tüm dergiler, sendikaları sistemin olağan işleyişindeki basit ücret pazarlıkçıları olmaktan çıkararak siyasi iktidarı hedefleyen veya iktisadi demokrasiyi kuran başat siyasî özneler olarak konumlandırmışlardır. Sendikalar işçilerin sınıf bilincini inşa

ettikleri pedagojik "ilk sınıf okulları", faşist tırmanışa karşı kurulan direniş kaleleri ve sömürü düzenini ortadan kaldıracak devrimci zaferin örgütleyicileri olarak kavramsallaştırılmıştır. *Yön* gazetesi sendikalara planlı kalkınmada devletle birlikte sorumluluk alan, sosyal adaletin teminatı olan yapısal bir görev yüklerken (Aren, 1962, s. 9), *Kadınların Sesi* devrimci sendikaları kadın işçilerin maruz kaldığı çifte sömürüye karşı toplu sözleşme ve grevle durduracak temel aygıtlar olarak görmüştür (1977, s. 2; 1979, s. 28).

Dergilerin tarihsel materyalist ve anti-emperyalist analizleri doğrultusunda oluşturdıkları mücadele ortakları listesinin merkezinde tartışmasız biçimde işçi sınıfı ve feodal sömürü (ağa/tefecî) altındaki yoksul köylüler yer almaktadır. Sistemin krizlerinden etkilenen kamu çalışanları (öğretmenler, memurlar), devrimci gençler, öğrenciler ve ilerici aydınlar da halkın aydınlanması ile anti-faşist öz savunmanın organik, sürükleyici müttefikleri olarak cepheye dahil edilmiştir.

Mücadele ortaklıklarının genişliği, etnik kimlik ve enternasyonalizm bağlamında ayrıışmaktadır. *Devrimci Yol*, Kürt halkını ulusal baskı ve şovenizm altında sömürülen bir grup olarak görmüş, ulusların kendi kaderini tayin hakkı ekseninde Türk emekçileriyle birlikte oligarşîye karşı stratejik bir mücadele ortağı ilan etmiştir. *Yön* gazetesi ise alt kimliklerin (Doğu sorununun) siyasallaşmasını, toprak ağalarının sınıf mücadelesini bölmek için kullandığı gerici bir tuzak sayarak etnik ittifakları dışlamıştır. *Kadınların Sesi*, mücadele ortaklığını ulusal sınırların ötesine taşıyarak proleter enternasyonalizmi şiarıyla Sovyetler Birliğini, Uluslararası Demokratik Kadınlar Federasyonunu ve sömürgeciliğe karşı direnen halkları (apartheid ve Siyonizm karşıtlığı üzerinden) küresel bir müttefik ağı olarak cepheye entegre etmiştir. Bütünüyle bakıldığında, 1961-1980 aralığında yayımlanan bu dergiler, iktisadi sömürüye, emperyalizme ve faşizme karşı, farklı teorik yaklaşımlarla inşa ettikleri devrimci ve demokratik bloklar aracılığıyla topyekûn bir toplumsal dönüşüm amacı gütmüşlerdir.

3.2.5.2. Reaksiyoner Kamular

Türkiye'nin 1960'lı yıllardaki siyasî çeşitlenmesi yalnızca muhalif gruplarda gözlenen bir olgu değildir. O zamana kadar CHP ve DP gibi büyük siyasî partilerde işçi örgütlenmesine yönelik gösterilen reaksiyonerlik, 1960'ların sonundan itibaren alternatif siyasî parti, dernek, sendika ve vakıflarda kitleselleşmeye başlamış, kamu formunu resmî kalıba dökmüştür. Bu bakımdan, Türkiye'de genişleyen kamusal alanın bir parçası da mevcut sisteme alternatif sunmak için değil, alternatif sunan muhaliflere karşı mücadele vermek üzere hareket eden reaksiyoner kamulardan oluşmaktadır. Bunlar, işçilerin iktisadî düzendeki, kadınların toplumsal yaşamdaki, azınlıkların dinî ve etnik konulardaki konumlarını politize etmelerine karşı çıkmış, söylemlerini dışlayıcılık üzerine kurmuştur. Kamusal alanın sendika, dernek, vakıf, parti gibi kurumsal yapıları, bu oluşumların nezdinde, kamusal alanın kapsayıcılığını arttırmak üzere kullanılabilecek imkânlar değil, aksine, kamusal alanı soğurma/pasivize etme araçlarıdır.

Emekçilerin siyasete yön verme kapasitesinin 1960'lı yıllarda yaşadığı artış, siyaset ve sermaye çevrelerinin sırf ithal ikameci program aşkına hızla ve itirazsız kabul ettiği, pürüzsüz bir sürecin yaşandığı anlamına gelmez. 1961 Anayasası'nda birtakım haklar düzenlenmişse de bu hakları anlamlı kılacak ikincil düzenleme ve uygulamalara (kanun, genelge, yönetmelik, idarî eylem ve işlem vb.) somutluk kazandırılması gerekmiştir. 274 ve 275 sayılı kanunlar, koalisyon hükümetinin direnişi nedeniyle ancak 2 yıl sonra, 1963'te kabul edilmiş, memur sendikacılığı için kanunî düzenleme 1965'te yürürlüğe girmiştir. Üstelik bu gecikmeli kanunlarda, hakların Anayasa'da tanımlanmış hâllerıyla uygulamaya dökülmesini engellemek için türlü hükümet müdahaleleri öngörülmüştür (Çelik, 2017, s. 644-646). Benzer şekilde, '61 Anayasası'nda işverene açıkça tanınmamış olan lokavt hakkı da kanunlarda yer almıştır.

Emekçilerin siyasal özne hâline gelme süreci, eylemlerine yönelik doğrudan hükümet veya yasama müdahalesi bulunmadığı durumlarda da aslında sorunlu gelişim göstermiştir. 1952'de kurulan Türk-İş'in ABD'den hibe alması, sendika liderlerinin ABD'de eğitim görmesi, 1960'lara kadar tek ve en büyük

konfederasyon olarak partiler üstü siyaset gözetmesi gibi faktörlerin etkisi inkâr edilemese de sendikaların parti müdahalesi olmadığı durumlarda da iktidar partilerinin güdümünde kalmayı tercih etmesi, sürekli ifade edilen ‘kolonileşme’nin yaygınlık derecesini gösterir. Sendikalar yalnızca ekonomik bağlamlarıyla sınırlı kalmadıkları, kendi içlerinde bir tür alan mücadelesine sahne olduklarından, partiler eliyle gerçekleştirilen kurumsal siyasetin kolayca bir parçası hâline gelebilmektedirler. Öyle ki DP döneminde sendikaların siyasî iktidarla ilişkilerine tepki gösteren muhalifler, “27 Mayıs’tan yararlanarak karşıtlarını tasfiye edip 27 Mayıs’ı öven bir tutum içine [girmiştir]” (Çelik, 2017, s. 637). En güçlü örneği Türk-İş’ta somutlaşan özneleşme, ilk bakışta “doğrudan siyasallaşma yerine baskı grubu ve partiler üstü politika” (Çelik, 2017, s. 647) yürütme gibi görülebilirse de sendikacılığın sınırlarını sermaye gruplarının siyasî temsilcileriyle uyum ve devletin merkezîliği fikirlerinden hareketle çeken bir siyasallaşma anlayışının eseridir. Emek mücadelesi bu değerler merkeze oturtulduktan sonra konumlandırılır. Dolayısıyla örgütlülük tam anlamıyla işçi sınıfının egemenliğini gözetmez ve hedefler her seferinde kısa erimli, parçalı kazanımlar elde etmekle ilgilidir.

Bu dönemdeki bazı kamulara ve kamusal rejimlerine getirilen ‘reaksiyoner’ sıfatı bunların başlangıç anındaki özelliklerini tanımlamaya yeterli olsa da genel işleyişlerini veya kamusal alandaki etkilerini açıklamaya yetmez. 1960-1980 döneminde Meclis’te sandalyesi olan partilerin yanında MİSK, Hak-İş, Ülkü Ocakları, Milli Türk Talebe Birliği, Mücadele Birliği gibi oluşumlar kamusal alana dahil olabilecek konulara sınır çekmek üzere faaliyet göstermişlerdir. En az bunun kadar önemli olan diğer işlevleri, söylem dolaşımına girip kamusal alanın parçası olacak görüşlerin hangi şartlar altında meşruiyet kazanacağını belirlemeleridir. 60’ların sonu-70’lerin başında doğan bu kamular işçiliğin, kadınlığın, daha genel olarak vatandaşlığın siyasal alanda ancak Türk milliyetçiliği ve Sünnî mezheple uyumlu olması şartıyla meşruiyet kazanacağına dair bir mesajı yayarak etkili olmuşlardır.

Muhalifler gibi reaksiyonerler de mücadele verdiklerini iddia ederler. Ancak buradaki ‘mücadele’ düzenin değil, öznelerin eleştirisini içerir ve düzenin

devamlılığını sağlamaya yöneliktir. Savunulan düzeni dile getirirken kimi zaman farklı kavramlar kullansalar, bu düzene farklı isimler verseler de hepsinde ortak olan şey “ahenk” arayışıdır. Marksizmin ekonomik sınıflar ve sınıf çatışması argümanına karşıt olarak geliştirilmiş ahenk fikri reaksiyoner kamuların sermayedar ile işçi, kadın ile erkek, Sünnî ile Alevî arasında uyum yakalamayı amaçlayan bir düzen için mücadele verdiklerini savunurlarken sıklıkla başvurduğu kelimelerdendir. Böyle bir şeyi mümkün kılmak için karşılıklı uzlaş ve rızadan ziyade “tek ve mecburî sendikacılık” (Devlet, 1970, s. 6) gibi Osmanlı dönemi lonca sistemini hatırlatan, seslendiği özneye hareket imkânı tanımamak üzere kurgulanmış mekanizmalar çözüm olarak sunulmaktadır.

Millî kültürün ve neslin devam ettirildiği, millî iş düzenine dayalı bu sistemde reaksiyoner kamuların kendilerine ortak gördükleri gruplar 1980'lere kadar muhalif kamularinkine büyük oranda paralellik göstermiştir: Köylüler, işçiler, esnaf ve sanatkârlar, küçük toprak sahipleri, memurlar, serbest meslek erbapları ve işverenler. Özellikle esnaf ve sanatkârlar, yani küçük burjuvazi yabancı ideolojilere karşı dirençli olduğu farz edildiğinden ‘millî’liğin doğal savunucusu konumuna gelmiştir (Devlet, 1969, s. 8). Benzer şekilde ‘işverenler’ de bu sebeple listede yer almıştır. Tüm işverenler değil, alını secde gören, dolayısıyla ahlâklı iş yapacağı tahmin edilen işverenler doğal mücadele ortağı seçilmiştir. Reaksiyoner kamuların nezdinde küçük burjuvanın ve Sünniliğin ahlâkî değer sistemi ekonomik ilişkileri dizginleyerek kapitalizmi reforme edecek, işçilerin ayaklanmasına neden olan emek-sermaye ilişkilerini kabul edilebilir raddeye çekecektir. İslâmcılık, bu evrede henüz büyük sermaye düzeyine geçmemiş, ismi geçen reaksiyoner kamular da sermaye grupları arasındaki hegemonya mücadelesinde KOBİ’ler lehine pozisyon almışlardır.

Sanayi ve tarım işçileri, küçük toprak sahipleri, küçük esnaflar, memurlar vb. sistem tarafından enflasyon, vergi adaletsizliği, ekonomik kriz gibi faktörler altında ezilmekteyse de reaksiyoner kamular için bu durum çıkarların sınıf çatışmasına ulaştığı bir uyumsuzluk anlamına gelmez. Yoksul bırakılanların çıkarları hâlâ düzenle uyumludur, bu nedenle de sınıf vb. adlar altında politize olmalarındansa ‘baskı grubu’ düzeyinde pasif kalmalı, düzeni reforme etmek için

gereken geri bildirimlerde bulunmakla yetinmelidirler (Türk-İş, 1969, s.1) Bu bakımdan, reaksiyoner kamuların düzenin mağdurları için ön gördükleri siyasal özne pozisyonları aslında “daha iyi” ibaresiyle özetlenebilir: daha iyi işçi, daha iyi milliyetçi, daha iyi Sünnî olmak için kamusalılık ve politizasyon (Türk-İş, 1978, s. 9). Bunların tümü, mevcut düzenin kötülüklerden arınıp ‘daha iyi’ işlemesi için mağdur grupların üstlenmesi gereken sorumluluklardır. Bu ideal tanımlar yoksul grupların politizasyonunun sınırlarını ve anlam ufkunu belirlemektedir.

‘Daha iyi’ olmaya dayalı bu çağrı, reaksiyoner kamuların ekonomik sınıfları ya da işçilerin çektikleri acıları, maruz kaldıkları yoksunlukları vb. yok saydıkları, bunları birer uydurma olarak gördükleri anlamına gelmez. Aksine, sınıflar İslâm dışı sistemlerin, “küfür düzeninin” ürünüdürler (Yazgan, 1979, s. 6). Bu bakımdan, daha iyi Sünnî olma ve İslâm’a boyun eğme çağrısı sınıfların var olmadığına, kitlelerin yanıltıldığına dair bir iddiaya dayanmaz, sınıfları, yani çatışmaya neden olan şeyleri ortadan kaldırmaya yöneliktir. İslâmî düzen ekonomik eşitsizlikleri inanç düzeyindeki müdahalelerle dolaylı yollardan ortadan kaldıracaktır, bu kimi zaman Allah’ın huzurunda eşit olmakla kimi zaman da işçi ve sermayedarın Allah korkusu sayesinde uysallaşmasıyla gerçekleşecektir (Tebliğ, 1979b, s. 2; Yavuz, 1979, s. 13). Din, vicdansız bir dünyanın vicdanı olmaya adaydır.

Reaksiyoner kamuların ekonomik bağlamdaki adalet ve hak tanımları kapitalizmin meşruiyetiyle o kadar sıkı şekilde ilişkilendirilmiştir ki, bunlara göre, işçilerin yoksulluğu veya haklarının gasp edildiği duygusu ekonomik sistemin işleyişinden kaynaklanmaz, tam aksine, ekonominin dışında yer alan ama türlü şekillerde üretimin alanına sızan ahlâksızlıkların sonucudur: Ahlâksız patron, gayri-millî sermayedar, tefeci gibi figürler bunlardandır. Burada özellikle belirtmek gerekir ki reaksiyoner kamular için sorunların kaynağı sistem değil, öznelerdir. Yani sistem içerden, daha en başından kusurlu falan değildir, dış mihraklar, ahlâksız patronlar, dış mihrakların içerdeki işbirlikçileri, iffetsiz kadınlar, iman gereklere uymayan işçiler sorun yaratırlar. Hatta daha doğru ifadeyle, bu özneler bir araya geldiğinde kapitalizm ve komünizm gibi sistemler hayat bulur, yoksa Türkiye’deki ekonomik düzen kapitalizm olarak adlandırılmaz.

Reaksiyoner kamuların nazarında doğal mücadele ortağı olan toplumsal grupların kendilerine özgü sorunlarının ve taleplerinin olması bu kamular için tek başına anlamlı birer faktör değildir. Kadın, genç, Alevî vb. tek başlarına birer siyasî özne olarak kabul edilmez. Bu durumun doğrudan sonucu, bunların sorunlarından dolaysız biçimde bahsedilmemesidir: Kadınların sorunları ele alınıyorsa bunlar Türk milletinin gelecek nesillerinde sorun çıkartma riskine karşı dikkate alınır, kadınların korunması ancak millet dolayısıyla gündeme getirilir. Örneğin, Türk milletini yok etmek için kullanıldığı düşünülen doğum kontrol haplarının kadınlarda kansere neden olduğu iddia edilir. Hiçbir özne Türk milleti dolayımından geçmediği müddetçe dikkate alınmaz. Bu durum muhalif örgütlerin tutumundan farklıdır. Muhaliflerin söyleminde kadınların sorunları tespit edilir ve sınıf mücadelesi çözüm olarak sunulur. Reaksiyoner kamularda ise kadınların (veya diğer öznelerin) doğrudan kendileriyle bağlantılı sorunlar bulunmaz, daha ziyade, ideal düzene ulaşmayı engelleyen, kadınlara yüklenen sorumlulukları aksatan meseleler vardır. Tıpkı işçi-işveren meselesinde olduğu gibi burada da kamusallaşmayı ve politizasyonu önleyen, tüm farklılıkları görünmez kılan şemsiye özne (millet) kullanılır ve her şey onun aşkına yapılır, tüm anlamlar ondan başlayarak kurulur.

Millet veya ümmetin bu merkezî konumu dışardan bakıldığında yanıltıcıdır. Reaksiyoner kamusalılık neredeyse tamamen burjuva kamusalılığından türettiği için hak, adalet veya sömürü gibi temel kavramların anlamları burjuva kamusalılığı tarafından sınırlandırılmıştır. Örneğin işçi hakkı onun üretim sürecindeki pozisyonundan hareketle tanımlanmaz, sermaye birikimine imkân tanıdığı kadarıyla anlam kazanır. Bu sınırı aştığı anda işçinin bir şeyi hak etmesinden değil, özel mülkiyete el uzatmasından, patronun hakkını gasp etmesinden bahsedilir, toplumsal barışı bozmaya, devleti yıkmaya çalıştığı söylenir; 'sömürü', iktisadî düzene içkin bir şey değil, işçiyi yoksulluğa sürükleyecek derecede gösterilen bir duruş, tavır, muamele biçimidir. Dolayısıyla sömürü kapitalizmden kaynaklı sistemik bir sorun olmaktan ziyade ahlâklı hareket etmeyen, açgözlü sermayedarlardan kaynaklanır.

Dinî ve etnik kimlikler üzerine kurulu söylemler seslendikleri grupların hâlihazırda sahip oldukları özelliklerin (Sünnî veya Türk olmak) onları düzenin risklerinden koruyacağı, hatta bazı durumlarda zengin edebileceği veya özgürleştireceği iddiasını da içerir. Bu grupların direnmesine, mücadele vermesine artık gerek yoktur. Yalnızca örgüte katılmaları yeterlidir. Düzenin tüm olumsuzlukları ve riskleri toplumdaki diğer gruplara aktarılacaktır. Bu, işçiler arasında çıkar ortaklığı değil, tam anlamıyla rekabet olduğu, bu rekabet devam ettiği müddetçe kazançlı çıkacakları anlamına gelir.

1960'ların sonundan itibaren çeşitlenen reaksiyoner kamular, ilerleyen dönemlerde kapitalizmin işleyişinden duyulan öfkenin siyasî rekabetten faydalanılarak kimliklere aktarılması işlevini görmüştür. Demokrasi, toplumsal gruplara yönlendirilen öfkenin resmî aracı olmuştur. Demokratik düzen, farklı kesimlerin düzene dair deneyimlerini dile getirip onu düzeltmek için eyleme geçebildiği bir ortaklık olmaktan çıkarak azınlıktaki kesimleri ortadan kaldırmanın neden faydalı olacağını dile getirildiği bir etkileşim alanı olmuştur. Bu alanın ve içerdiği söylemlerin en büyük ortak meşrulaştırıcısı kapitalist rasyonalitedir. Sol-sosyalist hareketlerin sınırı kapitalist rasyonaliteyle çizilen bu düzeyi aşmaya yönelik her eylem ve talebi kaçınılmaz olarak devlet düşmanlığı anlamına gelmiştir (Bora, 2020, s. 141-142).

1950'li yılların sonunda başlayıp asıl biçimine 60'ların ortasında kavuşan iç talebe dönük planlı ekonomi politikası 1977-1980 dönemine kadar önemli dönüşümler geçirmese de siyasal yapıya karşı gelişen reaksiyonerlik giderek büyümüş, devlet aygıtları da 1971 Muhtırası ve 1980 Darbesi'yle buna dahil olmuştur. Mahalle çatışmaları başta olmak üzere, 1 Mayıs 1977'deki Taksim'de kutlanan İşçi Bayramı'na yönelik saldırı, Malatya, Maraş ve Çorum'da azınlıkları hedef alan saldırılar dönemin kaçınılmaz biçimde şiddet olgusuyla anılması sonucunu doğurmuştur. Kamusal alan olgusunu idealize edilmeden, yani genel çıkarı gözetme, akılcılık, açıklık (katılıma açık olma) nitelikleri atfedilmeden; kamulardan, söylem dolaşımından, iletişim araç ve imkânlarından meydana gelen bir fikir ağı ve pazarı olarak görülmeye, bu pazarın toplumsal yaşamda dışlayıcılıkla malul olduğunu kabul edilmeye devam edilecekse şiddeti yalnızca

yok etme potansiyeliyle değil, kurucu yönünü de gözetererek ele almak kamusal alan meselesini düşünürken faydalı olacaktır.

Bölümün başında, Cumhuriyet'in kuruluşundan günümüze kadar olan süre kamusal alan odağından hareketle dört döneme ayrılmıştı. Şiddet; farklı düzey, kaynak ve yoğunluklarda olmakla birlikte, bu dönemlerin tümünde farklı grupların düzene dair alternatif yorumlarına, bu düzendeki deneyimlerini anlamlandırmak üzere benimsedikleri farklı kavramları dolaşıma sokmalarına karşı, yani düzene dair bilgi oluşturma süreçlerinde pay sahibi olmalarını ve bunu politize etmelerini engellemek üzere muhakkak kullanılmıştır: Türkiye Komünist Partisi üyesi Hikmet Kıvılcımlı'nın 1925'ten hayatının sonuna kadar maruz kaldığı tutuklamalar, hapis cezaları; Sabahattin Ali'nin komünist olması şüphesiyle 1947'de öldürülmesi; Behice Boran, Niyazi Berkes ve Pertev Naili Boratav gibi akademisyenlerin benzer suçlamalarla 1948'de üniversiteden atılması; 6-7 Eylül 1955'te İstanbul'daki etnik azınlıklara yönelen saldırılar; Nisan-Mayıs 1960'ta Kızılay Meydanı'nda hükümeti protesto eden vatandaşlara yönelik kolluk saldırısı, 1970'te Bülent Ecevit'e yönelik gerçekleştirilen suikast girişimleri ve benzerleri. 1970-1980 dönemindeki şiddet, öncekilerden farksız olarak, sistemin içinden çıkan siyasal özneleri ortadan kaldırıp yeni özneler kurmaya dönük sıradan bir harekettir. Bu dönemin özgül yanı, şiddeti gerektiren iktisadî koşullar ve yerine kurmaya çalıştığı düzenin ilkeleridir. Yoksa şiddetin çapı, şahit olana ve maruz kalana verdiği dehşet dışında anlam taşımaz.

Şiddet eylemlerinin toplumsal yaşamın cereyan ettiği yerlerde gerçekleştirilmesi veya iletişim araçlarıyla duyurulmasıyla kamusallaşan mesajın önemli bir kısmı, 1971'de kurulan Türkiye Sanayiciler ve İşadamları Derneği'nin (TÜSİAD) 1974-1980 arasındaki açıklamalarında da farklı şekillerde yer almaktadır. TÜSİAD'ın kuruluş tarihi, amacı, niteliği, üye yapısı ve açıklamaları dikkatleri buraya yöneltmeyi gerektirmektedir.

Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB), hukukî zorlayıcılığı arkasına almış, kamu kurumu niteliğinde bir meslek örgütüdür. Bu amaçla, ithalat kotası ve ithal mal listesi hazırlamak gibi yetkileri bir süre üzerinde taşımışsa da 1960-1971 arasında bu yetkileri elinden alınmıştır (Ercan, 2020, s. 246-247). Planlamaya

dayalı ithal ikameciliğe geçildiğinde sermaye gruplarından hangilerinin siyasal iktidar tarafından kayrılacağı ciddi bir mücadele meselesi hâline gelmiştir. TOBB'un yönetim listesi sıklıkla iktidar partileri tarafından belirlendiğinden bazı sermaye grupları devlet kaynaklarına ulaşmada sorun yaşamış ve nihayetinde TÜSİAD'ı kurmuş, dernekleşmiştir (Ercan, 2020, s. 260). TÜSİAD ile TOBB arasındaki farklar üzerine düşünürken göz önünde tutulması gereken önemli noktalardan biri, bu iki örgütü oluşturan üyelerin sermaye büyüklükleri ve dolayısıyla da ülkedeki ekonomik krizlere bulunacak çözümlerin baskın sermaye gruplarının yapılarına uygun olması gerektiğidir. Türkiye'nin uluslararası iktisadî ve siyasî ilişkiler ağındaki konumu, yani ülkeler arası eşitsiz değişim ve üretimde dış enerji kaynaklarına bağımlılık gibi nedenlerle ekonomi politikaları beklenen sonuçları vermeyi bırakmış, ithalat payının düşmesini sağlamak yerine artmasına yol açmıştır (Yılmaz, 2011, s. 100; Boratav, 2005, s. 121-122). Bu sorunlar 1977'ye kadar görünür hâle gelmese de önceki yıllarda belirti vermeye başlamıştır. Büyük sanayicilerin ithal ikamecilikten dolayı yaşadıkları kayıplara karşı çözümü dış talebe dönük üretim yapmakta bulması, başta Türk lirasının yabancı paralar karşısında değersizleştirilmesi olmak üzere ekonomi alanında bir dizi politika değişikliğini gerektirmiştir. TÜSİAD, ülkedeki sanayi mallarını ihracata yönelterek arzı arttırmak üzere dışa açılma arayışına girdiğini daha 1974'te dile getirmiştir (Gölbaşı, 2007, s. 131), ekonomiye dair görüşlerini, seçtiği mücadele ortaklarını ve kamusal alanın diğer öznelere bu yıldan itibaren şekillenen görüşleri etrafında yapılandırmaya başlamıştır.

TÜSİAD, 1970'li yıllardaki söylem stratejisini salt bir işveren örgütü olmanın ötesinde, "hür teşebbüs" ve "serbest piyasa" ideolojisinin toplumsal meşruiyetini sağlamak üzerine kurgulamıştır. Dernek'in diğer toplumsal, kültürel ve ekonomik gruplarla kurduğu ilişki, sınıf temelli bir kutuplaşmadan ziyade "sanayi bilinci"nin tesisi, "ekonomik kalkınma" ve "piyasa rasyonallitesi" kavramsal çerçevelerine dayanmaktaysa da ittifak arayışları ve mücadele ortakları listesi, Türkiye'nin değişen makroekonomik ve politik konjonktürüne paralel olarak 1973-1974 dönemi ile 1980 dönemi arasında belirgin bir değişim geçirmiştir.

Derneğin kuruluşunu takip eden ilk yıllarda temel mücadele alanı, sanayici kimliğinin kamuoyuna tanıtılması ve sanayi bilincinin geniş kitlelere benimsetilmesidir (TÜSİAD, 1973a, s. 7). Bu kavramsal çerçevede en kritik kültürel ve toplumsal mücadele ortağı basın mensupları ve medya olmuştur. Sanayinin sadece bir sermaye birikim aracı değil, toplumsal refahın motoru olduğu mesajını yaymak amacıyla gazeteciler için özel sanayi gezileri düzenlenmiş ve bu süreç "sanayi/basın diyalogunun sıhhatli gelişmesine katkı" olarak nitelendirilmiştir (TÜSİAD, 1973c, s. 4).

İkinci önemli ortak, piyasa ekonomisine bilimsel ve rasyonel bir meşruiyet kazandırmak amacıyla entegre edilen üniversiteler ve akademi dünyasıdır. TÜSİAD, savunduğu ekonomik tezleri bilimsellik zeminine oturtmak üzere akademisyenleri "Ekonomik Danışma Kurulu" çatısı altında bir araya getirmiş ve onlarla "iş aleml-üniversite ilişkileri" adı altında diyalog kurmayı hedeflemiştir (TÜSİAD, 1974a, s. 1).

Ekonomik bağlamda ise, diğer meslek kuruluşları ve odalar (Ticaret ve Sanayi Odaları, İşveren Sendikaları, Odalar Birliği vb.), "hür teşebbüsün ekonomik sorunları" karşısında devlet bürokrasisine karşı birlikte hareket edilecek sınıfsal dayanışma ve güç birliği ortakları olarak ilan edilmiştir (TÜSİAD, 1974c, s.1-3). Ayrıca, bu dönemde dikkat çekici bir diğer sosyo-ekonomik ortak, potansiyel yatırımcı ve sermayedar olarak görülen yurtdışındaki Türk işçileridir. İşçi tasarruflarının yatırıma dönüşmesi ve "işçi şirketleri" aracılığıyla işçilerin sermayeyi paylaşmaları, sosyal hareketliliği sağlayacak yapısal bir kalkınma ortaklığı olarak formüle edilmiştir (TÜSİAD, 1973b, s. 3-5).

1980 yılına gelindiğinde, derinleşen döviz darboğazı, kronik enflasyon ve ithal ikameci modelin tıkanması TÜSİAD'ın mücadele eksenini tanıtım ve meşruiyet arayışından yapısal reform ve kriz yönetimine kaydırmıştır. Bu dönemin kavramsal çerçevesi; enflasyonla tavizsiz mücadele, dışa açık büyüme, fiyatların piyasada belirlenmesi ve devletin ekonomideki ağırlığının küçültülmesidir.

Bu radikal sistemik dönüşüm ihtiyacı, derneğin mücadele ortaklarının da değişmesine yol açmıştır. 1973'lerde kamuoyu inşası için basına ve akademiye

öncelik verilirken, 1980'lerde en önemli stratejik ortaklar uluslararası finans çevreleri, yabancı sermaye ve devleti piyasa kurallarına göre yönetecek teknokratik bürokrasi olmuştur (TÜSİAD, 1980c, s. 4). Merkezi idarenin yeniden düzenlenmesi talep edilirken, yatırım ve ihracat odaklı "koordinasyon", "para ve kredi" ile "yabancı sermaye" kurullarının oluşturulması önerilerek devletin karar alma mekanizmaları piyasa mantığıyla uyumlu hale getirilmeye, yani devlet aygıtı bir reform ortağı zeminine çekilmeye çalışılmıştır (TÜSİAD, 1980a, s. 4-6).

Öte yandan, 1970'lerin ilk yarısında "iş barışı" çerçevesinde sisteme piyasa rasyonalitesine uygun olarak entegre edilmeye çalışılan sendikalar ve işçi hareketleri, 1980 kaynaklarında bir ortak olmaktan ziyade, "aşırı ücret talepleriyle maliyet enflasyonunu körükleyen" ve piyasa dengelerini bozan bir sorun kaynağı olarak yeniden tanımlanmıştır (TÜSİAD, 1980d, s. 14).

1970'lerin başında ve sonunda yaşanan eksen değişiminin bir benzeri bu sermaye örgütünün siyasal ideolojilere dair bakışında da gerçekleşmiştir. TÜSİAD'ın metinlerinde sol veya sosyalist hareketler doğrudan siyasi bir terminolojiyle polemik konusu yapılmamış, bunun yerine sosyalist ekonomik modellerin ve sınıf temelli sendikal hareketlerin piyasa rasyonalitesine aykırılığı üzerinden dolaylı bir eleştiri geliştirilmiştir. 1970'lerin ilk yarısında sosyalist blok ülkelerindeki tarım ve üretim noksanlıkları dünya gıda krizinin nedenleri arasında sayılarak bu modelin verimsizliğine vurgu yapılırken, 1980 yılına gelindiğinde sol ideolojinin beslediği grevler ve ücret talepleri doğrudan maliyet enflasyonunun ve istikrarsızlığın temel kaynağı olarak kodlanmıştır. Bu dönemsel değişimin ortak noktası, sol hareketlerin, "sosyal adalet" veya "siyasal katılım" gibi argümanlarla değil, tamamen "enflasyonist baskı", "kayıp işgünü" ve "verimsizlik" gibi ekonomik maliyet kavramlarıyla değerlendirilmesidir.

TÜSİAD'ın olayları okuma biçimindeki odak noktası katı ekonomik rasyonalite ve faydacı yaklaşımdır. Herhangi bir toplumsal hareket, ancak serbest piyasanın işleyişine, enflasyona veya sermaye birikimine doğrudan etki ediyorsa derneğin ilgi alanına girmiştir. Sol hareketler işçi-işveren ilişkileri, grevler ve üretim modeli üzerinden sermayeyi doğrudan tehdit eden bir nitelikte algılanıp sürekli hedef olarak görülmüş, buna karşın milliyetçi, İslâmcı ve feminist hareketler, dönemin

iş dünyası perspektifinde acil bir ekonomik tehdit veya ana üretim girdisi oluşturmadıkları için derneğin teknokratik söylem alanının tamamen dışında bırakılmıştır.

TÜSİAD 1973-1980 dönemine salt iktisadi rasyonaliteyi savunmakla kalmamış, bu rasyonaliteyi meşrulaştırmak ve ekonomik krizleri açıklamak amacıyla sosyolojik, politik ve psikolojik kavramlara başvurmuştur. Derneğin söyleminde en sık tekrarlanan ekonomi dışı kavramlar "sosyal", "siyaset/politika", "hürriyet", "barış" ve "psikoloji" olduğu görülmektedir. Bu kavramlar, bağımsız birer sözcük tercihi olmaktan ziyade, derneğin piyasa ekonomisini toplumsal ve siyasal zeminle eklemlmek için kullandığı stratejik ve kurucu araçlar olarak işlev görmektedir.

Dernek, sanayileşmeyi ve sermaye birikimini yalnızca teknik bir büyüme süreci olarak değil, toplumsal yapıya entegre edilmesi ve yönetilmesi gereken bir fenomen olarak kodlamıştır. Bu çerçevede "sosyal" kavramı; iş adamlarının salt kâr amacı gütmeyip "sosyal sorumluluk" ve "sosyal adalet" bilinciyle hareket ettiklerini vurgulamak, böylece sanayici kimliğine meşruiyet kazandırmak için kullanılmıştır (TÜSİAD, 1973d, s. 3). Öte yandan, 1980 kriz döneminde artan işçi hareketleri ve enflasyon karşısında "sosyal barış" ve "sosyal çalkantı" gibi kullanımlarla, serbest piyasanın işleyebilmesi için elzem olan toplumsal sükûnetin ve uzlaşının sağlanması gerekliliğine işaret edilmiştir (TÜSİAD, 1980b, s. 14). Ekonomi politığın disiplinlerarası içeriğinin aksine TÜSİAD bu dönem metinlerinde siyaseti ekonominin olağan bir bileşeni olarak değil, kapitalist piyasa işleyişini bozan "dışsal ve irrasyonel bir müdahale" olarak konumlandırmıştır. Hükümetlerin popülist politikaları, seçim ekonomisi uygulamaları ve siyasi otoritelerin KİT zamlarını ertelemesi gibi kararlar, ekonomik istikrarsızlığın ve enflasyonun temel nedeni olarak gösterilmiştir (TÜSİAD, 1980b, s. 7).

Dernek metinlerinde "hürriyet" kavramı, doğrudan ekonomik serbesti ve mülkiyet haklarıyla eşdeğer tutulmuş, derneğin temel mottosu olan "hür teşebbüs" tamlamasının kurucu unsuru olmuştur (TÜSİAD, 1974a, s. 1.; TÜSİAD, 1980a, s. 27-31). Demokratik bir rejimde hak ve hürriyetlerin korunması ile özel sektörün yatırım özgürlüğü arasında doğrusal bir ilişki kurularak, ekonomik özgürlüklerin

kısıtlanmasının -Brezilya'da olduğu gibi- sistemik sorunlara ve sivil hak kayıplarına yol açacağı savunulmuştur (TÜSİAD, 1980a, s. 12).

TÜSİAD'ın rasyonel kapitalist modeli temellendirirken "siyaseti" krizlerin ana kaynağı, "sosyal" alanı istikrar için yönetilmesi gereken bir zemin, "hürriyeti" mülkiyetin ve girişimin güvencesi, "psikolojiyi" ise piyasanın irrasyonel tepkilerini açıklayan bir değişken olarak birbiriyle ilişkilendirdiği ve kendi kalkınma paradigmasının kavramsal meşruiyetini bu sosyo-politik sözcük dağarcığı üzerine inşa ettiği görülmektedir.

Sendikaların metinlerde en net biçimde belgelenen temel işlevi, toplu iş sözleşmeleri aracılığıyla ücret artışlarını realize etmek ve çalışma koşullarını (yan haklar dâhil) düzenlemektir. 1973 yılına ait bir araştırmada, TÜRK-İŞ'e bağlı sendikaların yürüttüğü 101 toplu iş sözleşmesi detaylıca incelenmiş ve sendikaların, kapsadıkları iş yerlerinde çalışanların %90.4'ünü örgütleyerek çok güçlü bir müzakere işlevi üstlendikleri saptanmıştır (TÜSİAD, 1973a, s. 30). Bu sözleşmelerin analizinden çıkarılabileceği üzere sendikalar; sadece çıplak saat ücretlerini artırmakla kalmamış, aynı zamanda ihbar önellerini ve kıdem tazminatlarını kanuni sınırların çok üzerine çıkarmış; ölüm, doğum, evlilik, yemek ve taşıma servisi gibi nakdî ve aynî sosyal yardımları güvence altına alarak işçiler için bir tür "yan refah ve sosyal güvenlik sağlayıcısı" işlevi görmüşlerdir (TÜSİAD, 1973a, s. 31-33).

Öte yandan, sendikaların en rasyonel silahı olan grev hakkının kullanımı, kaynaklarda doğrudan üretim kaybı bağlamında değerlendirilerek sendikalara yönelik algının merkezine oturtulmuştur. Dergilerde periyodik olarak yayınlanan "grev nedeniyle kaybolan işgünü sayısı" istatistikleri, sendikaların bu işlevinin sermaye cephesinde yönetilmesi gereken bir "risk ve maliyet unsuru" olarak kodlandığını göstermektedir (TÜSİAD, 1973a, s. 28). Buna karşılık TÜSİAD, sendikaları sistemin dışına itmek yerine, endüstriyel ilişkiler sistemine (sisteme entegrasyon) ve iş barışına katkı sunması gereken meşru kurumlar olarak görmektedir. 1973 yılında düzenlenen "İşçi-İşveren İlişkileri" seminerinde, toplu pazarlık sisteminin iyi işleyebilmesi için işçi teşekküllerinin güçlü bir biçimde organize olması gerektiği vurgulanmış; sendikaların ve ekonomik sıkıntılar

devam ettikçe istişarî mahiyette de olsa iş birliğine gitmelerinin zorunluluğuna işaret edilmiştir (TÜSİAD, 1973b, ss. 52-53). Aynı çerçevede sendikalara "işçinin eğitimi" ve rasyonel piyasa disiplinine uyumu konusunda kurumsal bir görev de atfedilmektedir (TÜSİAD, 1973b, s. 52). Ekonomik darboğazların arttığı dönemlerde ise sendikaların asli görevinin, çatışmacı bir yaklaşımdan ziyade belirli bir süre "iş barışına" gitmek olduğu açıkça talep edilmiştir (TÜSİAD, 1974, s. 34).

Sendikaların bu kurumsal işlevlerine bakış, 1980 yılındaki yapısal kriz döneminde radikal bir biçimde farklılaşarak "makroekonomik tehdit" boyutuna taşınmıştır. 1970'lerin başında gelirin yeniden dağılımında bir aktör olarak kabul edilen sendikal hareketler, 1980 belgelerinde enflasyonun ve işsizliğin bizatihi sebebi olarak gösterilmiştir. "Bitmeyen Enflasyon Tartışması" başlıklı yazıda "Sendikalar ücretleri arttırmasa fiyatlar da artmaz" şeklinde oldukça düz bir mantık kurularak enflasyonun bir maliyet/ücret enflasyonuna dönüştüğü iddia edilmiştir (TÜSİAD, 1980, s. 6-7). Dahası, uygulanan maliye politikaları eleştirilirken sendikaların yüksek ücret taleplerinde diretmesinin, üreticilerin daha fazla işçi istihdam etmesini (kapasite genişletmesini) engellediği ve dolayısıyla işsizliğe yol açtığı savunulmuştur (TÜSİAD, 1980, s. 14).

TÜSİAD, sendikaları sınıf mücadelesinin ideolojik birer aygıtı olarak değil, piyasa ekonomisi içerisinde pazarlık yürüten, üyelerine sosyal refah sağlayan ve işçiyi sisteme entegre eden fonksiyonel kurumlar olarak algılamaktadır. Ancak sendikaların ücret makasını zorlayan işlevleri, sermaye birikim modelinin tıkandığı kriz dönemlerinde işveren kesimi tarafından rasyonaliteden uzaklaşma ve ekonomik tahribat kaynağı olarak yeniden tanımlanmıştır.

TÜSİAD'ın bu ekonomik düzene, siyasal gidişata ve diğer öznelerle yönelik bakışı 1979'da Ecevit hükümetine ve planlama düşüncesine karşı hazırladığı gazete ilanlarında görünürlük kazanmıştır. Bu sermaye grubunun emekçi-tüketicilere tanınan ekonomik ve siyasal haklarla, özellikle de grev meselesiyle başının hoş olmadığı aşıkarsa da hoşnutsuzluğunun diğer sebebi sağ partilerdir. TÜSİAD, sermaye birikimini kesintiye uğratan parçalı bürokratik yapıdan, devlet örgütlenmesinin tek bir elde toplanmamasından şikayetçidir. Farklı sağ partilerin

elinde bulunan bakanlıklar uyumlu hareket etmediği, aralarında rekabet yaşandığından ekonomi programları ne kadar özenli hazırlanmış olursa olsun beklenen sonucu verememektedir. Bu sebeple, büyük sermaye grupları ile yürütmenin başını (başbakanı) hiçbir aracıya gerek kalmadan sürekli iletişim hâlinde tutacak bir devlet örgütlenmesine gidilmesi gerektiğini savunurlar (Gölbaşı, 2007, s.131-135). Tüm bu süreç ve söylemler bir arada değerlendirildiğinde, TÜSİAD'ın, TOBB'u ve mevcut siyasî sistemi kendi çıkarları için işlevsiz bulmaya başlayan büyük sanayi çevrelerinin kaderlerini iktidar partilerinden ve TOBB'un ağırlıklı kısmını oluşturan küçük ve orta büyüklükteki işletmecilerden koparmaya dönük bir örgütlenme olduğu görülür. Dahası, emekçi-tüketicilerden ve özellikle sağ partilerden meydana gelen siyasî rekabet ortamı artık birikim sürecini desteklememekte, aksine, krize sokmaktadır; emekçi-tüketicilerin üretim sürecindeki konumunu kamusallaştırılıp politize etmesi, sendikaların eylemlerine sosyalist düşünce etki etmemiş olsa bile, ulusal ve uluslararası ekonomik koşullar nedeniyle bu sonucu doğurmaktadır. Siyasî iktidarın pay edilmesine, gerçekten anlamlı olabilecek bir söz hakkının emekçi-tüketicilere tanınmasına, kısacası siyasî rekabete gerek kalmamıştır, son verilmelidir. Son verilmesi istenen şey sendika, dernek, siyasî parti vb. kurumlar değil, bunların eylem ve söylemlerinin merkezine oturan rasyonalitelerdir. Bu açıdan, örneğin, işçi hareketleri hiçbir zaman tam anlamıyla gayrimeşru ya da gayrihukukî ilan edilmemiştir. Sorun, bunların sol-sosyalist versiyonlarında, sermaye birikimini tamamen engellemeye ve kapitalizmin hegemonyasını ortadan kaldırmaya dönük eğilimleridir.

3.2.6. Ankara Kenti (1950-1980)

Türkiye'de 1950-1980 yılları arası dönem, devletin makro-ekonomik politikalarında yaşanan eksen kaymasıyla birlikte kentsel ve kırsal alanlar arasındaki demografik dengenin radikal bir biçimde kırıldığı tarihsel bir evredir. Bu dönüşümün tetikleyici temel unsuru, uluslararası kapitalist sisteme entegrasyon çabaları kapsamında tarım sektöründe yaşanan yapısal çözülmedir. İkinci Dünya Savaşı sonrasında, özellikle Marshall Yardımı'nın etkisiyle tarımda makineleşmenin ivme kazanması, kırsal kesimde geleneksel üretim ilişkilerini

derinden sarsmış ve toprak mülkiyeti ile bağıını yitiren devasa bir ihtiyaç fazlası emek gücünün açığa çıkmasına neden olmuştur (Şengül, 2001, s. 122). Kırsal alanlarda varlığını sürdürme olanağı kalmayan bu mülksüzleşmiş kitleler, 1950'li yıllardan itibaren sanayileşmenin ve kentsel hizmetlerin nispeten yoğunlaştığı büyük kentlere, bilhassa da başkent Ankara'ya yönelerek büyük bir göç dalgası başlatmışlardır (Bayraktar, 2013, s. 27).

Bu devasa nüfus hareketliliği ve demografik yığılma karşısında, devletin barınma ve kentsel altyapı arzına yönelik uyguladığı politikalar bilinçli bir kayıtsızlık barındırmış ve oldukça yetersiz kalmıştır. Dönemin gelişmeci devlet anlayışı, elindeki kısıtlı kaynakları ithal ikameci sanayileşmeye ve makro altyapı yatırımlarına yönlendirirken, kentsel alanlardaki yeniden üretim süreçlerini (sosyal konut ve altyapı hizmetlerini) büyük ölçüde göz ardı etmiştir (Şengül, 2009, s. 123).

Devletin kent mekânındaki bu kasıtlı zafiyeti ve sermaye birikimi öncelikleri, kente gelen göçmen kitlelerin tutunabilmek için kendi enformel çözümlerini (hazine arazilerini işgal ederek gecekondu inşası ve marjinal sektörlerde istihdam) üretmelerini zorunlu kılmıştır (Ataay, 2001, s. 62). Endüstrinin ememediği bu devasa emek arzı, hizmet ve küçük esnaf alanında marjinalleşerek kentin kendine has bir "gündelik hayatta kalma" ekonomisi üretmesine zemin hazırlamıştır.

Emek gücünün kentleşmesi süreci, Ankara özelinde, erken Cumhuriyet'in rasyonel, planlı ve estetik "model başkent" imgesinin çöküşüne zemin hazırlamış, kentin etrafının hızla gecekondu kuşaklarıyla sarılmasına neden olmuş ve kentin ana merkezlerinin (Ulus ve Kızılay'ın) ilerleyen dönemlerde ağır bir işlevsel ve sınıfsal kırılma yaşamasına yol açacak krizin yapısal temelini atmıştır.

Bu göç dalgası, Ankara'nın Jansen Planı ile kurgulanan düşük yoğunluklu, doğayla bütünleşik ve estetik kent makroformunu şiddetli bir demografik baskı altında bırakmıştır. Bu dönemde devletin ve yerel yönetimlerin, artan barınma krizine rasyonel ve halkçı bir konut politikasıyla yanıt vermek yerine, kentsel toprak üzerinden rant yaratımını teşvik eden popülist bir modernite anlayışına

yöneldiği görülmektedir. Sermaye birikim rejiminin kentsel yapılı çevreye kaymaya başladığı bu evrede, kent mekânı kullanım değerinden ziyade bir değişim (rant) değeri olarak yeniden tanımlanmış; erken Cumhuriyet'in planlı başkent ütopyası, yerini arsa spekülasyonlarına ve piyasa dinamiklerinin yönlendirdiği bir yap-satçı apartmanlaşma sürecine bırakmıştır.

Bu mekânsal ve ideolojik kırılmanın en somut göstergesi, Jansen Planı'nın kısıtlayıcı yapı nizamının delinmesi ve 1957 yılında onaylanan (hazırlık aşaması 1950'lere dayanan) Yücel-Uybadin İmar Planı'nın yürürlüğe girmesidir. Yücel-Uybadin Planı, kentin artan nüfus baskısını çeperlerde yeni uydu kentler kurarak çözmek yerine, mevcut kent merkezindeki (özellikle Yenışehir/Kızılay eksenindeki) yapılaşma haklarını (kat yüksekliklerini) olağanüstü biçimde artırarak merkeze yüklenmeyi tercih etmiştir. "Kat artışı Atatürk Bulvarı üzerinde blokların oluşmasına, bulvarın fiziksel yapısının değişmesine neden olmuştur" (Yılmaz-Yıldırım ve Topaloğlu, 2022, s. 103). Bu bağlamda, başlangıçta mütevazı bürokrat evlerinin yer aldığı Yenışehir bölgesi, rantın maksimize edildiği, parsel bazında yükselen bitişik nizamlı bloklara teslim edilmiştir.

Kentsel mekânın rant odaklı üretimini hızlandıran ve kurumsallaştıran asıl hukuki dönüm noktaları ise 1960 tarihli Bölge Kat Nizamı ve nihayetinde mülkiyet ilişkilerini tamamen parçalayan 1965 tarihli Kat Mülkiyeti Kanunu olmuştur. Bu hukuki düzenlemeler, küçük sermayedarın ve arsa sahiplerinin kentsel ranttan pay alabilmesi için kentsel mekânın dikeyde parsellenmesine (apartmanlaşmayı) zemin sağlamıştır. Ankara'nın bulvarları ve sokakları hızla yıkılıp yeniden ve daha yüksek olarak inşa edilen yapıların şantiyesine dönüşmüştür (Şengül, 2001, s. 182). Kat Mülkiyeti Kanunu'yla birlikte yalnızca konut dokusu değil, aynı zamanda kentlinin nefes aldığı kamusal alanlar, bahçeler ve yaya yolları da daraltılmış; kent, artan motorlu taşıt trafiğine ve betonlaşmaya gömülmeye başlamıştır.

1950-1980 döneminin ikinci evresinde, planlama, kenti sağlıklı bir geleceğe taşıyan bir araç olmaktan çıkarak, rantın dağıtımını meşrulaştıran teknik bir kılıfa dönüşmüş ve Ankara, fiziksel çehresiyle birlikte toplumsal bütünlüğünü de kaybederek keskin mekânsal ayrışmaların yaşanacağı sonraki on yılların krizlerini üretmiştir. Kentsel nüfusun olağanüstü artışı ve çeperlerdeki

gecekondulaşma, Ankara'nın mevcut kentsel omurgası (Atatürk Bulvarı) üzerindeki merkezlerin rollerini ve kullanıcı profillerini yeniden tanımlamıştır.

Cumhuriyet'in ilk on yıllarında kentin hem siyasi hem de finansal kalbi olan Ulus, 1950'lerden itibaren bu ayrıcalıklı konumunu bütünüyle yitirmeye başlamıştır. Çevresinin hızla gecekondu kuşaklarıyla (Altındağ, Kale çevresi vb.) sarılması ve devlet yatırımlarının güney aksına kayması, Ulus'u yeni kentsel dinamiklerin dışına itmiştir (Bayraktar, 2013, s. 33). Bu bağlamda Ulus, bürokratik ve politik temsiliyetini kaybederek köhneleşen ve ağırlıklı olarak kentin yeni yoksullarına ve dar gelirliilere hitap eden bir perakende, işhanı ve zanaat merkezine dönüşmüştür, büyük sermaye grupları artık burada değildir.

Ulus'un yaşadığı bu mekânsal çöküş ve işlevsel daralmanın aksine, Kızılay (Yenişehir) kentin mutlak bürokratik, politik ve finansal merkezi olarak egemenliğini ilan etmiştir. Vekaletler Mahallesi'nin gelişimi, 1961 yılında yeni TBMM binasının hizmete girmesiyle yasama organının da Yenişehir'e taşınması ve 1959'da Kızılay Meydanı'nda inşa edilen Emek İşhanı (Gökdelen) gibi modernist yatırımlar, merkezin güneye kayışını yapısal olarak tescillemiştir. Kızılay, Ulus'un aksine, bürokratların, siyasetçilerin ve gelişen burjuva sınıfının tüketim ve sosyalleşme mekânı olarak kodlanmıştır.

1970'lerin ikinci yarısına, bilhassa 1977-1980 arasına gelindiğinde ise o zamana kadar kentsel alanlarda yoğun olarak görülen politik eylemlilik, yerini çok daha sert bir kutuplaşmaya ve silahlı şiddet sarmalına bırakmıştır. Kızılay ve çevresindeki sokaklar (Yüksel, Konur vd.); devrimci öğrenciler, sağcı komandolar ve muhalefeti bastırmakla görevlendirilen Toplum Polisi arasında gündelik çatışmaların yaşandığı tekinsiz bir "savaş alanı"na dönüşmüştür (İlkay, 2010, s. 339) Sokaklarda yürümek dahi kentliler için güvenlik sorunu hâline gelmiş; egemen güç bloku, kamusal mekânı kontrol altında tutma stratejisini açık şiddet yoluyla ve "sosyal mekânın yıkımına yönelerek" uygulamaya başlamıştır (Batuman, 2017, s. 49) Siyasî iktidar, toplumsal muhalefeti görünmez kılmak amacıyla Kızılay ve çevresini yasal düzenlemelerle gösteri ve yürüyüşlere kapatmış, belirli alanları yasak bölge ilan etmiş ve fiziksel yaya bariyerleriyle mekânı disipline ederek yayaları kent merkezinden yalıtmaya çalışmıştır.

1960-1980 yılları arasında Ankara, artan demografik baskıların, gecekondu gerçeğinin ve sınıfsal çelişkilerin radikal bir biçimde politize olduğu; sokakların ve meydanların doğrudan birer "toplumsal sahne" kimliği kazandığı dinamik bir tarihsel eşikten geçmiştir (İlkay, 2010, s. 337). Ancak sokağın ve meydanın taşıdığı bu güç 1980 askerî darbesinin yarattığı ağır depolitizasyon ortamı, mekânın katı güvenlik politikalarıyla zapt edilmesi ve ardından gelen neoliberal "sermayenin kentleşmesi" evresiyle birlikte sistemli bir şekilde çökertilmiş, kentin merkezleri yaya dışlayıcı kavşaklara ve salt ticarî tüketim alanlarına indirgenmiştir.

3.2.7. Ankara'da Kent Kamusalılığının Ritimleri (1950-1980)

Bu dönemde kent hem kapladığı alan hem de nüfus açısından büyümüş, gündelik yaşam karmaşıklaşmış, halkın siyasetle etkileşimi daha da artmıştır. Dönem içinde gerçekleşen eylemler ve törenler içerik ve eğilim olarak iki farklı alt döneme işaret etmektedir. İlki, siyasî rekabetin işlemeye başladığı ve Demokrat Parti'nin iktidara geldiği tarihten siyasî ve ekonomik düzenlerin yeniden biçimlendirilmesi için gerçekleştirilen 27 Mayıs 1960 darbesine; ikinci dönem ise 27 Mayıs 1960'tan yeni ekonomik ve siyasî düzene geçiş için organize şiddetin kullanılmaya başlayacağı 12 Eylül 1980'e kadar geçen süreyi kapsamaktadır.

1950-1960 dönemi Ankara özelinde kentsel kamusalılığın ikinci suskunluk dönemidir. Bunun sebebi, siyasî rekabet faktörüne ve toplumsal taleplerin kurumsal yapıda karşılanmamasının verdiği huzursuzluğa rağmen kentsel eylemlerin içerik ve sayı bakımından zenginlik yaratamamış olmasıdır. Dönemin ikinci yarısında Demokrat Parti hükümeti muhalif söylemlerin kamusal alanda dolaşıma girmesini engellemek için giderek daha fazla kolluk önlemlerine başvurmuş; işçi, kadın ve gençlik örgütleri bu dönemde yükselişe geçmiş olmalarına karşın devletçi-milliyetçi söylemin ötesine geçebilecek bir kamusalılığı kuramamıştır.

1950-1960 döneminin tören kamusalılığında en dikkat çeken kırılma, Anıtkabir'in inşasının tamamlanarak kentin en yeni tören merkezine dönüşmesidir. 1950'li yılların başlarında devlet erkânı ve halk, 10 Kasım anmaları için geçici kabir olan

Etnografya Müzesi'nde toplanmaya devam etmiştir. Ancak 10 Kasım 1953 tarihinde Atatürk'ün naaşının devletin zirvesi ve halkın katılımıyla Etnografya Müzesi'nden alınarak Anıtkabir'e nakledilmesiyle birlikte başkent in mekânsal hiyerarşisi kalıcı olarak değişmiştir. Bu tarihten itibaren Anıtkabir, yalnızca yas ve anma mekânı olmaktan çıkarak 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı ile 23 Nisan ve 19 Mayıs kutlamalarındaki devlet protokolünün mecburi durağı, yeni kurulan veya devredilen devlet makamlarının meşruiyet onayı aldığı bir 'huzura çıkma' mekânı haline gelmiştir (Grafik 3.5 ve 3.6).

Diplomatik ilişkiler söz konusu olduğunda, havacılık teknolojisindeki ilerlemelerin ve Batı Bloğu ile kurulan sıkı ilişkilerin kentsel sahneyi merkezden çepere doğru genişlettiği bir geçiş hâli söz konusudur. Ankara Tren Garı (İstasyon Meydanı) 1950'li yılların ortalarına kadar önemini korumuştur. Yugoslav askeri heyeti, Lübnan Cumhurbaşkanı ve Irak Kralı II. Faysal gibi üst düzey ziyaretçiler Ankara Garı'nda askeri kıtalar ve top atışlarıyla görkemli biçimde karşılanmaya devam etmiştir. Buna karşın, özellikle ABD Başkanı Eisenhower, NATO Başkomutanı Ridgway, Pakistan Başbakanı Muhammed Ali, İtalya Cumhurbaşkanı Gronchi gibi yabancı temsilcilerin başkente gelişleriyle birlikte Esenboğa Havaalanı bir resmî tören mekânı olarak kentsel yaşama dahil olmuş, böylece devletin uluslararası tanınırlığı meselesi İstasyon aksından Havalimanı aksına kaymıştır.

Ankara Hipodromu (Tandoğan), 30 Ağustos Zafer Bayramı ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı'ndaki büyük askeri geçit törenlerinde Türk Silahlı Kuvvetleri'nin zırhlı birlikleri ve askerleriyle devlet örgütlenmesinin gücünü görünür kıldığı ana meydan olmayı sürdürmüştür. 19 Mayıs Stadyumu ise 23 Nisan Çocuk Bayramı ile 19 Mayıs Gençlik ve Spor Bayramlarında binlerce izcinin, öğrencinin ve sporcunun katıldığı yer olarak kent hafızasındaki yerini devam ettirmiştir.

Törenlerin kentsel yaşamdaki baskın karakterine karşın, vatandaşların doğrudan parçası oldukları eylemler Nisan-Mayıs 1960'taki istisnalar hariç nicelik ve içerik açısından cılızdır.

Dönemin ilk yarısında kentsel kamusalılık, bir yandan çok partili hayatın getirdiği kitlesel seçim mitingleriyle canlanırken, diğer yandan rejimin kurucu ideolojisine yönelik saldırıların sivil reflekslerle püskürtüldüğü bir savunma alanına dönüşmüştür. 1950'li yılların başlarında Demokrat Parti, Cumhuriyet Halk Partisi ve Millet Partisi gibi aktörler Samanpazarı'nda ve kentin çeşitli açık alanlarında seçim mitingleri düzenleyerek sokağı artık siyasi rekabetin ana mecrası hâline getirmiştir. Bu dönemde eski kentin merkezi Ulus ve Zafer Anıtı çevresi partiler arası hesaplaşmaların mekânı olmuştur (Grafik 3.6). 1950'de Ticanilerin Atatürk heykellerine yönelik saldırıları ve bu eylemlere karşı TMTF öncülüğünde sivil halkın Zafer Meydanı ile Atatürk Anıtı etrafında geliştirdiği kitlesel koruma ve kınama eylemleri, devlet sembollerinin bizzat vatandaş kamuları tarafından sokaklarda savunulduğu eylemleri ortaya çıkarmıştır. Öte yandan, dokunulmazlığı tartışılan Osman Bölükbaşı için 1957 yılında Ulucanlar Cezaevi önünde toplanan kitle ile TBMM önünde atlı polislerle arbede yaşanmıştır.

1950-1960 döneminin eylem topoğrafyasında dış politika krizleri ve milliyetçi mobilizasyonlar, kentsel alanı en fazla kullanıma açan konular olmuştur. Özellikle Kıbrıs meselesi, başkentin eylem rutininde yoğunluk kazanmış, 1958 yılında İngiliz tezlerini protesto etmek ve Kıbrıs Türklerine destek vermek amacıyla yaklaşık 150 bin kişinin Anıtkabir çevresinde toplanması, Anıtkabir'in salt bir anma/yas mekânı olmaktan çıkıp milliyetçi mobilizasyonun en büyük kentsel alanı haline gelmesini sağlamış, aynı zamanda da dış politikadan ziyade bir iç politika mobilizasyon aygıtı olarak merkezi bir rol oynamıştır.

1950'lerin ilk yarısında DP iktidarının, dönemin Dışişleri Bakanları Necmettin Sadak ve Fuat Köprülü'nün söylemleri üzerinden "Bizim bir Kıbrıs meselemiz yoktur" argümanını savunmasına karşın, mesele Ankara'nın kentsel kamusalılığında tabandan yukarıya doğru mayalanmaya başlamıştır (Albayrak, t.y., s. 250; Özcan, 2019, s. 97). Kentsel alandaki bu ilk milliyetçi reaksiyonlar, 29 Ocak 1952'de Kıbrıs'ta bir Türk öğrenciye yapılan saldırının kınanması ve aynı yılın ocak ayında TMTF ile MTTB İngiltere'ye protesto telgrafları çekmesiyle mekânsal bir görünürlük kazanmıştır. Bu süreçte ulusal basının (özellikle Hürriyet gazetesi gibi mecraların) konuyu ısrarla gündemde tutmasıyla Kıbrıs, iktidarın

resmi politikasındaki yalıtılmış konumundan sıyrılarak Ankara sokaklarında yankı bulan bir "milli dava" hüviyetine bürünmüştür (Sezer-Şanlı, 2019, s. 379, 381)

1954 yılına gelindiğinde, Yunanistan'ın Kıbrıs'ın ilhakı (Enosis) talebiyle Birleşmiş Milletler'e başvurması, Türkiye'deki milliyetçi hezeyanı daha sistemli bir kitle hareketine dönüştürmüştür (Albayrak, t.y., s. 252; Özcan, 2019, s. 116-118). 8 Kasım 1954'te Ankara genelinde vatandaşların katılımıyla gerçekleşen ve Yunanistan'ın ilhak planlarını reddeden eylemler, sokağın nabzının giderek yükseldiğini göstermektedir. DP iktidarı, bu toplumsal enerjiyi bastırmak yerine onu dış politikada bir pazarlık kozu ve iç politikada bir konsolidasyon aracı olarak araçsallaştırmayı tercih etmiştir. Bizzat Başbakan Adnan Menderes'in teşvikiyle öğrenci birlikleri ve sendikaların da dahil olduğu "Kıbrıs Türktür Cemiyeti" kurularak, sivil görünümlü milliyetçi eylemler resmi bir meşruiyet zeminine oturtulmuştur. Bu cemiyetin provokatif faaliyetleri ve basının kışkırtıcı yayınları, Kıbrıs sorunu etrafında biriken milliyetçi enerjinin en yıkıcı patlaması olan 6-7 Eylül 1955 olaylarını hazırlamıştır (Sezer-Şanlı, 2019, s. 379-384).

6 Eylül 1955'te Selanik'te Atatürk'ün evinin bombalandığı yönündeki kurgulanmış haberin *İstanbul Ekspres* gazetesi aracılığıyla yayılması, Kıbrıs konusundaki milliyetçi tahriklerin fitilini ateşlemiştir. Başlangıçta Kıbrıs meselesinde masada eli güçlendirmek için planlanmış "milli bir galeyan" olarak kurgulanan bu hareket, kısa sürede kontrolden çıkarak İstanbul ve İzmir başta olmak üzere Rum, Ermeni ve Yahudi vatandaşların ev, işyeri ve ibadethanelerine yönelik sistematik bir pogroma dönüşmüştür. Ankara'da ise Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencisi bir grubun Kurtuluş'tan Kızılay'a yürümek istemesiyle olaylar baş göstermiş, ancak başkentteki hareketlilik nispeten protesto mitingleriyle sınırlı kalmıştır. Hükümet, olayların ardından sorumluluğu kendi himayesindeki Kıbrıs Türktür Cemiyeti'nden uzaklaştırmak amacıyla faturayı "komünistlerin tertibi" diyerek sol aydınlara kesmeye çalışsa da bu trajedi dönemin milliyetçi eylemselliğinin karanlık yüzü olarak tarihe geçmiştir (Sezer-Şanlı, 2019, s. 385)

6-7 Eylül olaylarının yarattığı sarsıntıya rağmen Kıbrıs meselesi, Demokrat Parti'nin 1956'dan itibaren "Ya Taksim Ya Ölüm" tezine yönelmesiyle Ankara'nın eylem ritmini belirlemeye devam etmiştir (Ulus ve Güngör, 2019, s. 230).

Muhalefet üzerindeki yasakların ve basına yönelik sansürün zirveye çıktığı 1957-1958 yıllarında, Kıbrıs meselesi iktidarın kendi kitlesini sokağa dökemediği ve kentsel alanı tahakküm altına alabildiği yegâne meşru istisna alanı olmuştur. Örneğin, İstanbul'da izin verilmeyen bir Kıbrıs mitingi nedeniyle MTTB, 16 ve 17 Aralık 1957 tarihlerinde Ankara'da kapalı salon toplantıları organize etmiş; 29 Aralık 1957'de ise Kıbrıs şehitleri anısına Ankara'da geniş katılımlı bir mevlit okutulmuştur (Cumhuriyet, 1957, s. 1). Kıbrıs eylemselliğinin Ankara'daki en kitlesel ve devasa dışavurumu ise 12 Haziran 1958'de gerçekleşmiştir. DP hükümetinin doğrudan organizasyonu ile Anıtkabir ve çevresinde toplanan muazzam kalabalık, İngiliz tezlerini protesto etmek amacıyla kentsel alanları ele geçirmiştir (Cumhuriyet, 1958). Üniversitelerden ve gençlik örgütlerinden taşarak sokaklara dökülen bu reaksiyon, başlangıçtaki bağımsız itiraz niteliğini zamanla yitirmiş, hükümetin dış politikayı bir iç siyaset kalkını olarak kullanma stratejisinin kentsel mekândaki büyük bir tezahürüne dönüşmüştür.

1950-1960 döneminin sonlarına doğru DP hükümetine karşı toplumsal huzursuzluk patlama noktasına gelmiş, siyasal düzenin getirdiği bilinç ve örgütlenme imkânları halkın Ankara'da kamuoyu olmaktan çıkarak kamu olmak üzere attığı önemli adımlardan birine, Nisan-Mayıs 1960 olaylarına giden yolu açmıştır.

Türkiye siyasal tarihinde 1950'lerin sonu, DP iktidarının karşılaştığı hegemonik daralmayı ve meşruiyet krizini devletin baskı aygıtlarını devreye sokarak aşmaya çalıştığı bir dönemdir. Siyasal merkezin, sokağa taşan toplumsal muhalefeti anayasal bir hak arayışı olarak görmek yerine kendi varlığına yönelmiş bir tehdit olarak kodlaması, iktidarın söylemsel stratejisinin temelini oluşturur. Bu bağlamda iktidar, muhalif aktörleri siyasî bir özne olmaktan çıkarıp onları suçlu ilan ederek dar anlamıyla 'kamuoyu' statüsünün dahi dışına itme yoluna gitmiştir. Demokrat Parti hükümetinin bu yoldaki çabaları, Nisan-Mayıs 1960'ta kitlesel bir eylem dalgası başlatmıştır.

28 Nisan 1960'ta İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nde öldürülen öğrenciler için 29 Nisan günü saygı duruşunda bulunmak ve hükümeti protesto etmek isteyen Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi öğrencilerine polis saldırmış, bunun

üzerine eylemin çapı giderek büyümüş, Adnan Menderes'in istifasını isteyen sloganlar Cebeci Mahallesi'nde yankılanmaya başlamış, eylemler aynı gün kitleselleşerek Kızılay Meydanı'na kadar yayılmıştır (Yıldırım, 2008, s. 36-37).

DP iktidarı öğrenci ve aydın muhalefetine demokratik taleplerini itibarsızlaştırmak amacıyla, sokağa çıkan kitleyi ilk aşamada apolitik bir güruh, ardından da 'iç düşman' olarak çerçevelemiştir (Ulus ve Güngör, 2019, s. 68). Bu söylemin kurumsal düzeydeki yansıması İçişleri Bakanlığı tebliğlerinde görülür: Kızılay'daki protestolar "pek genç yaşta talebe ile işsiz güçsüz takımının birleştirilmesi suretiyle yapılmak istenilen" bir nümayiş olarak tanımlanmış (Ulus ve Güngör, 2019, s. 137). Başbakan Adnan Menderes'in de sokaktaki kitleleri hak arayan bir kamusal fail olarak değil, "hazırlanmış, tertiplenmiş ve içleri kinle doldurulmuşların teşkil ettiği bir zümrecik" olarak nitelendirmesi bu kriminalize etme çabasının bir görünümüdür (Aydemir, 2016, s. 16).

Muhalefeti adlî bir asayiş vakası olarak sunmak yetersiz kaldığında ise olayları dış komploya bağlama stratejisi devreye girmiştir. Soğuk Savaş ikliminin de etkisiyle öğrenci eylemleri dış mihrakların yönlendirdiği komünist bir kalkışma veya ihtilal hazırlığı olarak sunulmaya çalışılmıştır. Cumhurbaşkanı Celal Bayar'ın, 28 Nisan olaylarında polis kurşunuyla katledilen Turan Emeksiz için "Doğu Almanya'daki gizli kızıl radyo bu gencin gizli Komünist Partisi Üniversite Hücresi'nin sekreteri olduğunu ilan etmişti" ifadelerini kullanması, şiddeti meşrulaştırma çabasıdır (Ulus ve Güngör, 2019, s. 74). Menderes de eylemleri "memleketin huzuruna, asayişine ve selametine karşı girişilmiş ağır ve vahim suikastlar" şeklinde tanımlamış ve asıl tahrikçilerin muhalefet partisi (CHP) olduğunu iddia etmiştir (Ulus ve Güngör, 2019, s. 86).

İktidarın bu söylemsel stratejisi yalnızca sokaktaki gençleri değil, eylemlere entelektüel meşruiyet sağlayan üniversite kurumunu da hedef almıştır. Üniversite, DP iktidarının uygulamalarını hukuki ve normatif açılarından sorgulayan temel alanlardan biri olduğu için akademik otoritenin kırılması öncelikli bir amaç hâline gelmiştir. Tahkikat Komisyonu'nu eleştiren akademisyen, hukukçu ve doktorların 28 Nisan hadiselerinin akabinde cübbelerini Taksim Anıtı'na asarak gerçekleştirdikleri protesto siyasal merkezden sert tepki görmüştür. Adnan

Menderes, protestoya katılan  ğretim üyelerini "kara c bbeliler" ve "kara cübbeli papazlar" olarak nitelemiştir (Akılmak-Topçu ve Ural, 2021, s. 1676). Siyasal iktidar bu yolla, kendi ürettiği hakikatin dışındaki kamusal ve bilimsel itirazları gerici bir elitizmin ürünü gibi sunarak siyasal tekeline korumaya çalışmıştır.

Demokrat Parti iktidarının fiziksel şiddet ve yasal düzenlemeler eliyle eylemleri pasifize etme çabasına karşılık  ğrenci ve aydın kesiminin başını çektiği toplumsal hareket kendi siyasal meşruiyetini kurmak üzere sokakta yeni mücadele alanı inşa etmiştir. Sıkıyönetim ve sansür koşullarında kurumsal siyaset kanallarının tıkanması, muhalif kitleleri sivil itaatsizlik eylemleri etrafında birleştirmiş ve sokağı aktif bir kamusal arenaya dönüştürmüştür. Toplanma yasaklarının sokak eylemliliği imk nını ortadan kaldırdığı bu ortamda muhalifler, kendi iletişim araçlarını kullanma yoluna gitmiştir. 5'inci ayın 5'inde saat 5'te Kızılay'da toplanılacağını işaret eden "555K" parolası, Mülkiyeliler Birliği'nde çekirdek bir grup tarafından üretilmiş ve kulaktan kulağa yayılarak kitleleri mobilize etmiştir (Aktaş, 2020, s. 235; Kaya, 2010, s. 114; Ulus ve Güngör, 2019, s. 111). Devletin gözetim mekanizmalarını aşan bu iletişim ağı, hiyerarşik bir talimat zinciri olmaksızın kentli memurların, sivillerin ve farklı eğilimlerden gençlerin ortak bir mekânda buluşmasını sağlamıştır. Bu bağlamda 555K, anlık bir sokak gösterisi olmanın ötesinde söylem dolaşımının kent düzeyindeki mücadele ve iletişim araçlarıyla geri alınması ve salt 'kamuoyu' pozisyonundaki edilgen vatandaşın aktif politik bir 'kamu' failine dönüşmesi örneğidir.

Sokak eylemleri homojen bir örgüt yapısından ziyade semboller, parolalar ve yeniden üretilen tarihsel metinler aracılığıyla kurulmuştur. Eylemcilerin kendi meşruiyetlerini inşa ederken başvurdukları en belirgin pratiklerden biri, devletin tarihsel anlatılarını güncel politik bağlama uyarlamalarıdır. Plevne savunmasının tarihsel anlatısı olan Gazi Osman Paşa Marşı'nın sözlerinin "Olur mu böyle olur mu / Kardeş kardeşi vurur mu / Kahrolası diktatörler / Bu dünya size kalır mı" (Aydemir, 2016, s. 15) şeklinde değiştirilmesiyle eylemciler kendilerine geçmişten bir meşruiyet noktası seçmiştir.

Öte yandan, 1960 Baharı eylemlerinin sosyo-politik karakteri incelendiğinde, kurulu düzeni kökten değiştirmeyi amaçlayan sınıf temelli bir devrim hedefinden

ziyade hukukî düzene, üniversite özerkliğine ve devletin kurucu değerlerine dönüş arzusunun baskın olduğu görülür. Öğrenciler polis şiddetine maruz kaldıklarında, sokaktaki askere "Ordu gençlik el ele" ve "Ya ya ya, şa şa şa, Türk ordusu çok yaşa" (Aktaş, 2020, s. 232; Aydemir, 2016, s. 16) sloganlarıyla destek çağrısında bulunmuştur. Dolayısıyla, eylemciler kendilerini rejimin düşmanı olarak değil, bilakis anayasayı ihlal eden 'hükümete' karşı devletin kurucu gücüyle aynı hizada, meşru bir zeminde konumlandırmışlardır.

555K eylemleriyle başlayan ve kentsel kamusal alanın ritimlerini devlet-merkezlilikten toplum-odaklılığa geçiren bu süreçte törenlerin (Grafik 3.9 ve 3.10) ve eylemlerin (Grafik 3.11 ve 3.12) yalnızca sayıları değil, içerikleri ve mekânları da dönüşmeye başlamıştır.

Dönemin törensel topoğrafyasında bahsedilmeye değer en radikal inşa süreci, Anıtkabir'in yeni bir anlam daha üstlenerek kurucu lider anıtı olmanın ötesine geçmesi, 27 Mayıs rejiminin mutlak meşruiyet ve siyasi onay merkezine dönüştürülmesidir. 27 Mayıs müdahalesinin hemen ardından, 10 Haziran 1960 tarihinde "Hürriyet Şehitleri"nin naaşlarının Anıtkabir'in yanındaki alana nutuklar eşliğinde defnedilmesi, yeni rejimin kendi meşruiyetini kurucu otoritenin fiziksel mekânına entegre etme çabasının ilk hamlesidir. Bu tarihten itibaren Anıtkabir, kentsel eylem rutininin değiştirilemez başlangıç noktası haline almıştır. TMTF gibi öğrenci birlikleri siyasi mesaj vermek istediklerinde veya devrimlere sadakat andı içeceklerinde eylemlerini Anıtkabir'de gerçekleştirmiş, Cemal Gürsel'in 1966 yılındaki vefatında, cenaze töreninin en ihtişamlı devlet korteji Anıtkabir ekseninde planlanmıştır.

Hipodrom (Tandoğan), 30 Ağustos Zafer Bayramı ve 29 Ekim Cumhuriyet Bayramlarında da zırhlı birliklerin ve askerî personelin kitlelere sergilendiği, Silahlı Kuvvetler'in kudretini görünür kılan temel mekân olma işlevini korumuştur. Kitlelerin sisteme dâhil edildiği diğer büyük alan 19 Mayıs Stadyumu ise, 23 Nisan ve 19 Mayıs bayramlarında beden terbiyesi sahnesi olma rutinini sürdürmüştür.

Kentsel kamusal alanların bu dönemde yası ve çatışmayı bağrında bir arada taşımaya başladığını gösteren olay ise 3 Mayıs 1969'da yaşanmıştır. Yargıtay

Başkanı İmran Öktem'in Maltepe Camii'ndeki cenaze törenine laiklik karşıtı gruplar saldırmış, olaylar İsmet İnönü ve askeri birliklerin fiziksel müdahalesiyle bastırılabilmiştir. Katı devlet protokollerinin uygulandığı dinî-resmî tören alanları dahi dönemin yükselen toplumsal kutuplaşmasından azade değildir.

1950'li yıllarda Ankara Gar'ının yerini devralan Esenboğa Havalimanı yabancı devlet temsilcileri için gerçekleştirilen resmî karşılama törenlerindeki üstünlüğünü devam ettirmiştir. Bu bağlamda 1960-1971 dönemi Ankara'sı, devletin diplomatik yüzünü tamamen havayoluna çevirdiği, ordunun sivil siyaset üzerindeki vesayetini Anıtkabir, TBMM, Hipodrom ve Anayasa Mahkemesi üçgeninde kurulan törensel rutinlerle kentsel hafızaya kazımaya çalıştığı bir dönem olarak belirginleşmektedir.

Ulusal bayramların içerdiği devletçi-milliyetçi söylemler varlıklarını kesintisiz biçimde devam ettirmekle birlikte, 1950-1980 dönemi tören kamusalılığının rengini değiştirecek müdahale Hürriyet ve Anayasa Bayramı'nın 1962'de resmen kabul edilmesiyle gelmiştir. 1960 askerî müdahalesinin ardından inşa edilen ve ithal ikameci sanayileşme modelinin siyasî-hukukî altyapısını oluşturan 1961 Anayasası'nın getirdiği yeni güç dağılımının kitleler nazarında meşrulaştırılması ihtiyacını karşılamak üzere yeni bir ulusal bayram ilan edilmiştir.

Bu meşruiyet arayışı kentsel mekânın sembolik kullanımında yaşanan dönüşümle doğrudan ilişkilidir. Lörcher ve Jansen planlarının yapıları çevredeki görünür sonuçları olan Hipodrom, 19 Mayıs Stadyumu ve Meclisler bayram kutlamalarında kitleselliğe imkân tanıma açısından hâlâ önemlidir. Buna karşın, Hürriyet ve Anayasa Bayramı kutlama mekânlarına Anıtkabir'i ve Anayasa Mahkemesi Binası'nı dahil ederken söylemi iç düşmanlara yöneltmiştir. Törenlerin muhakkak Anıtkabir'den başlaması, devlet kademelerinin ve askerî bürokrasinin kendi pozisyonunu güçlendirmek üzere her yıl yeniden sahnelediği bir resmî geçit özelliği taşımaktadır.

27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı, diğer ulusal bayramlardan farklı olarak dış düşmana karşı verilen mücadeleyi hatırlayıp onurlandırmak için değil, toplumun kendi içinden her an çıkabilecek düşmanlara karşı tetikte olmayı

öğütleyen, sürekli olarak o günün iç siyasetine mesaj veren bir söyleme sahiptir. Bu mesaj verme çabası o kadar önemlidir ki İsmet İnönü 1964'teki kutlamalara uzun zaman sonra yeniden taktığı İstiklal Madalyası'yla katılmıştır (Cumhuriyet, 1964, s. 1). Bu bağlamda, Anayasa'ya ve hukuka aykırı hareket eden iktidarı "Türk milleti"nin devirdiğine yönelik söylemler 1963 yılı kutlamalarında belirginleşmiştir. Dönemin kutlamalarında Cumhurbaşkanı Cemal Gürsel'in "Anayasanın manasını öğrenmeye mecburuz" sözleri ve Başbakan İsmet İnönü'nün "Milleti demokrasiden ayırmaya hiçbir şeririn gücü yetmeyecektir" vurgusu (Cumhuriyet, 1963, s. 1), anayasal düzenin henüz içselleştirilmediğine dair bürokratik kaygıyı yansıtırken, kutlamalar Silahlı Kuvvetler'in siyasetteki ağırlığını hissettirdiği bir tören hâlini almıştır.

Sözü edilen iç düşmanlar, yalnızca kendilerini Demokrat Parti'nin devamı olarak gören siyasî gruplarla veya Demokrat Partililere siyasî af tanınmasını isteyenlerle sınırlı kalmamış, komünistler de bu bayram konuşmalarında doğrudan hedef alınmıştır. Örneğin, Ankara'da gerçekleştirilen 1965 kutlamalarında MTTB'ye söz imkânı verilmiş, yapılan konuşmada halk komünizmle mücadeleye çağırılmış (Cumhuriyet, 1965, s. 1, 7), anti-komünist bu eğilim sonraki yıllarda da varlığını devam ettirmiştir (Cumhuriyet, 1967, s.1, 7). Siyasal şiddetin ve sınıfsal çelişkilerin belirginleştiği 1970 yılına gelindiğinde ise, bayramın askerî bürokrasinin bir uyarı aracı olma özelliği devam etmiş, Genelkurmay Başkanı Orgeneral Memduh Tağmaç "Ordu, her türlü aşırı akımın karşısındadır" (Cumhuriyet, 1970, s. 1), şeklinde beyanatta bulunmuştur.

Hürriyet ve Anayasa Bayramı'nda vücut bulan tören kamusalılığı dönemin sağ partilerinin ideolojik eğilimlerine ne kadar uysa da Bayram'ın Demokrat Parti'ye karşı kurgulandığı, TSK tarafından organize edildiği görüşü CHP dışındaki parti ve örgütlerin her daim kafasında olmuştur. İlk kez 1965'te Ankara ve İstanbul dışındaki illerde CHP dışındaki partiler kutlamaya katılmamaya başlamış, bu eğilim sonraki yıllarda Ankara'ya kadar yayılmıştır (Cumhuriyet, 1968, s. 1). Milliyetçi ve devletçi söylemlerce kolonileştirilmiş siyaset düzleminde, özellikle AP tabanı ve liderliği, bu bayramı hiçbir zaman içselleştirmemiş, onu kendilerine yönelik yapısal bir şiddetin yıldönümü olarak okumuştur. Adalet Partisi Lideri

Süleyman Demirel'in 1979 yılındaki "27 Mayıs Bayramı Orduyu siyasette tutmak için CHP tarafından icad edildi" (Cumhuriyet, 1979, s. 1) açıklaması, merkez sağ partilerin uzun zamandır devam eden huzursuzluğunun dışa vurumudur. Demirel ertesi yıl "Bayramları azaltmak lazım" (Cumhuriyet, 1980, s. 1) çıkışı da yapmıştır.

Sağ siyasî partilerin ve MTTB gibi gençlik örgütlerinin Hürriyet ve Anayasa Bayramı'ndan yavaşça çekilmelerine paralel olarak Devrimci Gençlik Federasyonu'nun 27 Mayıs'ı sahiplenmek üzere Ankara'da 2000 kişiyi bulan gösteriler düzenlediği görülmektedir (Cumhuriyet, 1968, s. 7). Bu muhalif kamusallık doğrudan kentsel mekânı hedef almış, eylemler Atatürk Yurdu (Site Yurdu), Cebeci Kampüsü, Kurtuluş Meydanı güzergahından Kızılay'a yönelmiş, ancak kolluk kuvvetlerinin müdahalesiyle Kızılay Meydanı'na ulaşması engellenmiştir (Cumhuriyet Gazetesi, 1970, s. 7).

Resmî kurumlarca organize edilen ve kurumsal kamusallığın birer parçası olan siyasî partilerin kutladığı 27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı, mekân ve pratik açısından iki farklı kamusallık rejiminde, iki farklı söylemde içerilmiştir: Bir yanda burjuva demokrasisine bağlı, resmî örgütlerde ve seçimlerde var olan kurumsal kamusallık, öte yanda ise burjuva demokrasisini aşarak siyasetin kurumsal yapının dışına taşması için çabalayan, NATO karşıtı söylemler içeren, kentsel alanlarda var olan bir muhalif kamusallık.

Türkiye'de ithal ikameci sanayileşme modelinin ve 1961 Anayasası'nın yasal çerçevesinin kitlelere benimsetilmesi amacıyla kurgulanan 27 Mayıs Hürriyet ve Anayasa Bayramı beklenen dayanıklılığı gösterememiş ve 1980 Darbe rejimi tarafından kaldırılmıştır.

27 Mayıs 1960 askeri müdahalesinden 12 Mart 1971 Muhtırasına kadar geçen on bir yıllık dönem incelendiğinde ise Ankara'daki kentsel alanların devletin homojen ve disiplinli tören mekânı olmaktan çıkarak sınıfsal, ideolojik ve anti-emperyalist çatışmaların gerçekleştiği dinamik bir eylem alanına dönüştüğü görülmektedir. Bu dönem eylem repertuvarlarının (boykot, işgal, açlık grevi) çeşitlenmesine ve üniversite kampüslerinin muhalif kamuların yeni eylem alanı haline gelmesine şahitlik etmiştir.

Dönemin ilk ritimleri, 27 Mayıs askeri müdahalesine destek sunma eylemleriyle ortaya çıkmıştır. Darbenin hemen ardından Kızılay, Ulus ve TBMM önü üniversite öğrencilerinin ve halkın Milli Birlik Komitesi'ne bağlılıklarını bildirdikleri, orduyu destekledikleri gösteri alanlarına dönüşmüştür. Bu evrede sokağın eylem rutini, devleti protesto etmekten ziyade, devrimi ve yeni anayasal düzeni sivil bir coşkuyla onaylama işlevi görmüş, Anıtkabir ile Kızılay arası yeni rejimin sivil meşruiyet hattı olarak kullanılmıştır.

Devlet ile toplum arasındaki bu kısa süreli birlikteliğe karşın 1961 Anayasası'nın sağladığı görece özgürlükçü ortam ve sendikal haklarla birlikte kentin eylem rutini hızla sınıf siyaseti rotasına girmiştir. Erken Cumhuriyet döneminde devletin resmi geçitlerine sahne olan Tandoğan, Ulus ve Kızılay meydanları, bu dönemde emekçilerin, memurların ve gecekonducuların hak arayışlarını mekânsallaştırdığı sahneler haline gelmiştir. Ankara Garı işçilerinin yemek nedeniyle başlattığı açlık grevleri, EGO ve PTT işçilerinin sessiz yürüyüşleri, Darülaceze sakinlerinin TBMM'ye yürüyüşü ve bilhassa Çorum'dan gelerek Anıtkabir ile Başbakanlık önünde "çıplak ayakla" yürüyen belediye işçileri, aslında iş yerlerinde gerçekleştirildiğinde etkili olacak grev benzeri eylemlerin daha fazla ses getirmesi için kentsel alanlara kasıtlı olarak taşırıldığı örneklerdir. Sadece sloganlı eylemler değil, açlık grevleri, iş yavaşlatmalar, sessiz yürüyüşler ve oturma eylemleri kentin eylem rutini haline gelmiştir.

Dönemin en belirgin mekânsal kırılması üniversite kampüslerinin (ODTÜ, SBF, Hukuk, DTCF, Ziraat ve Fen Fakülteleri) eylem merkezleri hâline gelmesidir. 1960'ların ortalarından itibaren üniversite reformu talebiyle başlayan hareketlilik, eylem rutini olarak derse girmeme/boykot ve dahası işgal pratiklerini içermeye başlamıştır. Aynı zamanda özel yüksekokulların devletleştirilmesi talebiyle sokağa inen öğrencilerin Tandoğan, Zafer Anıtı ve TBMM üçgeninde gerçekleştirdiği yürüyüşler, eğitim politikalarının kentsel alanda kitleselleştiği görünümeler olmuştur.

Ankara'da 1968-1971 döneminde yoğunlaşan üniversite işgalleri bir yandan öğrenci örgütlülüğünün makro ölçekte (ülke çapında) diğer öğrenci örgütleriyle kurduğu karşılıklı ilişkinin, bir yandan da mikro ölçekte (üniversite düzeyinde)

mekânı kurmaya dönük düşünce yapısının ve iradenin sonucu olarak ortaya çıkmış, doğrudan demokrasi pratiğine dayalı alternatif kamusalılık rejimi deneyimleridir.

Muhallif öğrenci örgütlerinin en yaygın ve köklü pratiği, eğitim meselesinde en vazgeçilemeyecek unsurun 'öğrenci' olduğu farkındalığına dayanan boykottur. Geç Osmanlı döneminden bu yana öğrenim harçlarına veya ders içeriklerine yönelik boykot (Karadeniz, 1995, s.84-85), kimi zaman derslere veya sınavlara girmeme, kimi zaman da dersleri veya sınavları engelleme şeklinde gerçekleşmiştir. Üniversitelerin işgali pratiğine giden yol, sol-sosyalist muhalif öğrenci örgütlerinin eğitimde reform talebiyle 1960-1968 döneminde gerçekleştirdiği bir dizi boykotla başlamıştır.

Bekleneceği üzere, Türkiye'de öğrenci hareketleri söylem bakımından 1965'e kadar Kemalist çizgide yer almış, hayatın tümü Kemalizm ve 1960 Darbesi'nin hürriyet söylemi üzerinden anlamlandırılmıştır (Karadeniz, 1995, s.37, 89). 1965'ten itibaren de bu gruplarda sosyalist eğilimler ve söylemsel farklılaşmalar belirginleşmeye başlamış, bunun çıktıları da 1968'de görünür olmuştur. 1965'ten itibaren görünür olmaya başlayan zihinsel dönüşümle birlikte muhalif öğrenci örgütlerinin eğitimde reform talepleri radikalleşerek 'eğitimde devrim' biçimini almıştır. Bu talepler 'devrim niteliğini veren şey, üniversite eğitiminin salt bir idarî konu ve nüfusun ve bilimin kapitalizme entegrasyonu aracı olmaktan çıkartılarak hem içerik hem de pratik bakımından dönüştürülmesi görüşüdür. Önceleri yalnızca öğrencilerin ve akademik personelin sosyo-ekonomik haklarında düzelmeyi içeren talepler bu grupların birer özne olması gerektiği fikriyle genişlemiş, nihayetinde 'doğrudan demokrasi'ye evrilmiştir.

Düşünsel dönüşümün üniversitede gerçeklik kazanabilmesi için bir süre daha boykot pratiği kullanılmışsa da kurum yöneticilerinin ve hükümet yetkililerinin 1961 Anayasası'nda üniversitelere tanınan özerkliği vatandaşların katılımına imkân tanıyacak biçimde genişletmeye karşı gönülsüzlüğü, o güne değin talepte bulunmakla sınırlı kamusalılık pratiğinin sonuç vermeyeceğinin anlaşılmasına yol açmış, çözüm üniversitenin işgalinde aranmıştır.

Üniversite işgalleri kurumlar üzerinde bir kontrol yaratamamış, kazanımlar çoğu zaman öğrencilerin ve akademik personelin sosyo-ekonomik haklarının genişlemesiyle sınırlı kalmıştır. 1960'ların ilk yarısında nadiren görülen işgaller yönetim deneyimini ve kültürünü değiştirebilecek kadar yeterli süre tutunamamıştır. Bu dönemde gerçekleştirilen işgallerin genel özelliği geçici süreli olmasıdır, doğrudan yönetim deneyimi hiç kurulmamış, talepler karşılandığında veya eyleme verilen destek zayıfladığında sönümlenmişlerdir.

Muhalef öğrenci kamusalığının eğitimde devrim adıyla talep ettiği ve uygulamaya konduğunda özlük haklarındaki kazanımlardan daha fazlasını sağlayacak düzenlemeler 1968-1971 döneminde radikal biçimde dile getirilmeye başladığında artık yönetime ortak olmaktan daha büyük sorunlar gündemdedir. Sağcı grupların ve polisin üniversiteye düzenledikleri saldırılar hayatta kalma sorunun önem sırasında öne almış, doğrudan demokrasi taleplerini geriye itmiştir.

1960'ların sonuna doğru Ankara'da eylem alanları Soğuk Savaş'ın ve anti-empyrist uyanışın yansımalarını taşımaya başlamıştır. Amerikan 6. Filosu'na yönelik protestolar, ABD ve İsrail büyükelçiliklerinin bulunduğu Kavaklıdere (Paris Caddesi) eksenini sık sık ziyaret etmiş, Ocak 1969'da ABD Büyükelçisi Komer'in makam aracı ODTÜ kampüsünde ateşe verilmiştir.

1970'ten itibaren üniversitelere ve muhalif öğrencilere sağcı çetelerin ve kolluk kuvvetlerinin düzenlediği saldırılar üniversite mekânına egemen olan ilişkileri dönüştürmüş, hayatta kalma tedirginliğinin temel mesele hâline gelmesine neden olmuş, yönetime ortak olma arzusu ve işgal eylemleri kaçınılmaz şekilde gündemden düşmüştür.

1971 muhtırasına yaklaşılrken, kentsel kamusalılık ideolojik bir iç savaşa, mekânsal kutuplaşmalara ve savunma reflekslerine dönüşmüştür. Bir yanda Tandoğan'da "Milli Şahlanış" adı altında antikomünist mitingler gerçekleştirilirken diğer yanda 1968'de İlahiyat Fakültesi'nde Hatice Babacan'ın başörtüsüyle derse girme ısrarı üzerinden patlak veren ve ileriki on yıllara damga vuracak olan türban protestolarının ilk örneği görülmüştür.

27 Mayıs 1960 ile 12 Mart 1971 arası dönemde Ankara'nın kentsel kamusalılığı, devleti tasdik eden homojen meydanlardan, işçi sınıfının hak talepleriyle yürüdüğü bulvarlara, reform için işgal edilen üniversite binalarına ve anti-emperyalist çatışmaların yaşandığı elçilik önlerine doğru bir genişleme ve politize olma evresindedir.

1971-1980 döneminde ise kentsel kamusalılık önceki on yıldan devraldığı toplum-odaklılığı devlet-merkezli reaksiyoner kamusalılık rejimine karşı kesintilerle de olsa törenlerde ve eylemlerde devam ettirmeye çalışmış, ancak devlet örgütünün ve sağcı çetelerin yoğunlaşan şiddeti bunların içerik bakımından değişmesine neden olmuştur.

1970'li yılların törenlerinde⁶ (Grafik 3.13) dikkat çeken unsur, artan faili meçhul cinayetlerin/suikastların, kentin dinî ve resmî tören alanlarını politize etmesidir. Dönem boyunca Maltepe Camii, Hacı Bayram Camii ve TBMM önü, resmi veya yarı-resmi cenaze törenlerinin ağırlık merkezleri olmuştur. 1970'lerin ikinci yarısına gelindiğinde, cenaze törenleri rutin bir uğurlamadan ziyade siyasî şiddet kurbanlarının binlerce kişi tarafından uğurlandığı protestolara dönüşmüştür. Cumhuriyet Savcısı Doğan Öz'ün katledilmesi üzerine Ankara Adliyesi ve Maltepe Camii'nde, Akademisyen Bedrettin Cömert için Maltepe Camii ve Karşıyaka Mezarlığı'nda, Bahçelievler katliamında öldürülen 7 TİP'li genç için Hacettepe Hastanesi önü ve Maltepe Camii'nde düzenlenen törenler (Grafik 3.14), yas ile iç içe geçmiş eylem rutinleridir.

Dönemin bir diğer kamusalılık rutini ise, kamu ve askeri kurumların (Hava Kuvvetleri, Kara Kuvvetleri, Danıştay, Polis Teşkilatı vb.) kendi kuruluş yıldönümlerini Anıtkabir ziyaretleri veya kendi karargâh binalarında düzenledikleri törenlerle kutlamaya devam etmeleridir. Bununla birlikte, sadece devlet bürokrasisine ait olduğu düşünülen tören/kutlama rutinleri arasına 1978 yılı itibarıyla emekçilerin en büyük organizasyonlarından biri olan 1 Mayıs İşçi Bayramı da dâhil olmuştur. DİSK ve diğer sendikaların katılımıyla Tandoğan

⁶ 1971-1980 döneminde 196 tören tespit edilmiştir. Tespit edilen törenlerin yarısından fazlası (129) ulusal bayramlar, yıl dönümleri, cenaze ve anma törenleri ile Hürriyet ve Anayasa Bayramı'ndan oluşmaktadır.

Meydanı'nda gerçekleştirilen 1 Mayıs kutlamaları, resmî tören alanlarının emekçilerce kullanıldığı örneklerden olmaya başlamıştır.

Yas törenlerinin toplum-odaklı olacak şekilde yoğunlaşması ve politize olması, esasında eylem ritimlerinde 1968'den itibaren şiddet faktörünün baskın hâle gelmesinden kaynaklanmaktadır. 1971-1980 arasındaki dokuz buçuk yıllık dönemde Ankara'nın kentsel alanları önceki on yıllara nazaran barışçıl "hak arama ve reform" taleplerinden sıyrılarak siyasi cinayetlerin ve toplumsal şiddet pratiklerinin kente yayıldığı savaş meydanlarına dönüşmüştür (Grafik 3.15 ve 3.16).

Dönemin kentsel eylem ritmindeki en temel kırılmalardan biri, üniversite kampüslerinin geçirdiği radikal işlev değişimidir. 1971 muhtırası sonrasındaki ilk birkaç yılda Siyasal Bilgiler, Hukuk, Ziraat fakültelerinde ve Hacettepe'de öğrencilerin ana eylem motivasyonu "üniversite reformu" etrafında şekillenirken; 1970'lerin ortalarından itibaren bu talep yerini tamamen "can güvenliği" ve "faşist baskılara karşı öz savunma" refleksine bırakmıştır. Kampüsler, eğitim alanları olmaktan çıkarak faşist komandoların ve kolluk kuvvetlerinin saldırı sahaları hâline gelmiştir.

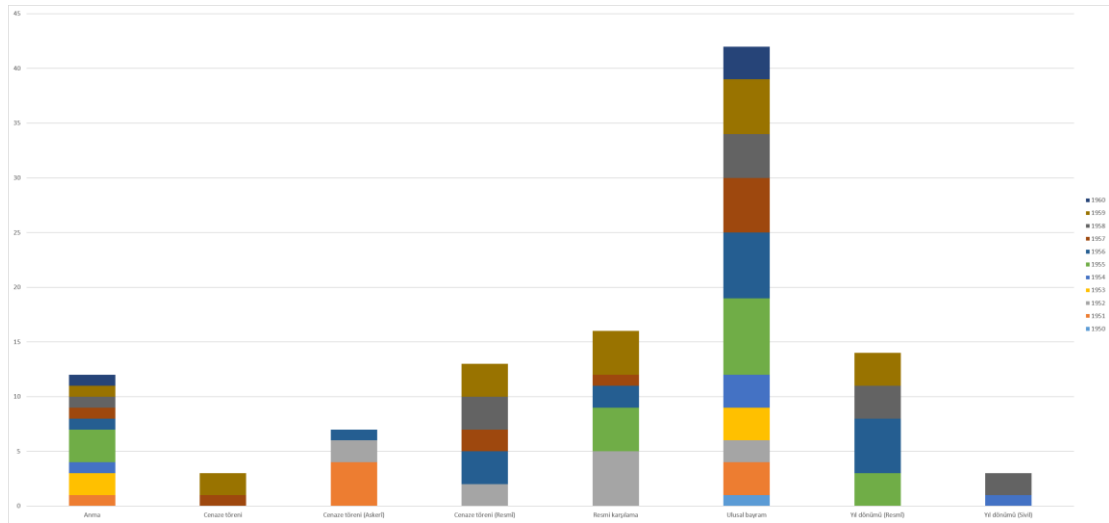
Sınıf siyasetinde ve hak arayışı mekanizmalarında ise eylem repertuvarının radikalleşerek tüm kente yayıldığı görülmektedir. Memurların, kamu çalışanlarının ve işçilerin hak talepleri, iş bırakma ve DİSK öncülüğünde yapılan "Faşizme İhtar" genel grevleriyle kent düzeyindeki üretimi durdurmakla tehdit etmiştir. Devlet Güvenlik Mahkemeleri'nin kurulmasına karşı Kızılay, Tandoğan ve TBMM üçgenindeki kitlesel eylemler yargı bağımsızlığını savunmak üzere gerçekleştirilmiştir. 1 Mayıs kutlamaları Tandoğan ve Sıhhiye gibi devasa meydanlarda icra edilmeye çalışılmış, ancak Kızılay ve Cebeci başta olmak üzere kentin çeşitli yerlerinde kolluk kuvvetlerinin müdahaleleri söz konusu olmuştur.

Bu dönemde Ankara kent kamusalılığına dâhil olan bir diğer yeni ve karanlık eylem alanı ise askeri cezaevleri olmuştur. 1974 yılından itibaren Mamak Askeri Cezaevi başta olmak üzere cezaevlerindeki işkence iddialarına, baskılara ve

yargılama süreçlerine karşı tutukluların başlattığı açlık grevleri, kentin temel haklar ve özgürlükler mücadelesine yeni bir mekânın dahil etmiştir.

Ayrıca dış politikaya ve küresel olaylara karşı geliştirilen anti-emperyalist söylemler de sertleşmiştir: ODTÜ öğrencileri ABD Dışişleri Bakanı Henry Kissinger'ı, Akıncı Gençler ise Papa II. Jean Paul Ankara Gar Meydanı'nda protesto etmiştir.

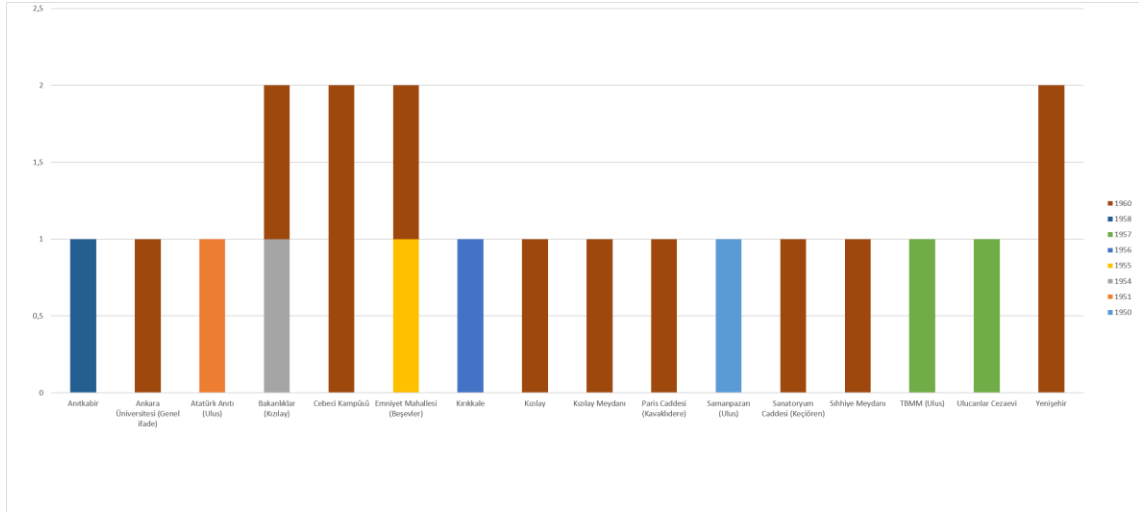
12 Mart 1971 muhtırası sonrasında 12 Eylül 1980 darbesi arifesine kadar olan süreçte Ankara'nın kentsel kamusalılığı, kent ölçeğindeki siyasî mücadelelerin demokratik çerçeveden çıkarak hayatta kalma mücadelesine evrildiği bir dönemdir. Sokaklar, üniversiteler ve cami avluları siyasi suikastların karşısında hesap sorulacağına dair yeminler eden grupların "faşizmi telin" ettiği, kolluk kuvvetleriyle ve sağcı çetelerle çatıştığı bir ritim, bir düzenlilik hâline ulaşmıştır.

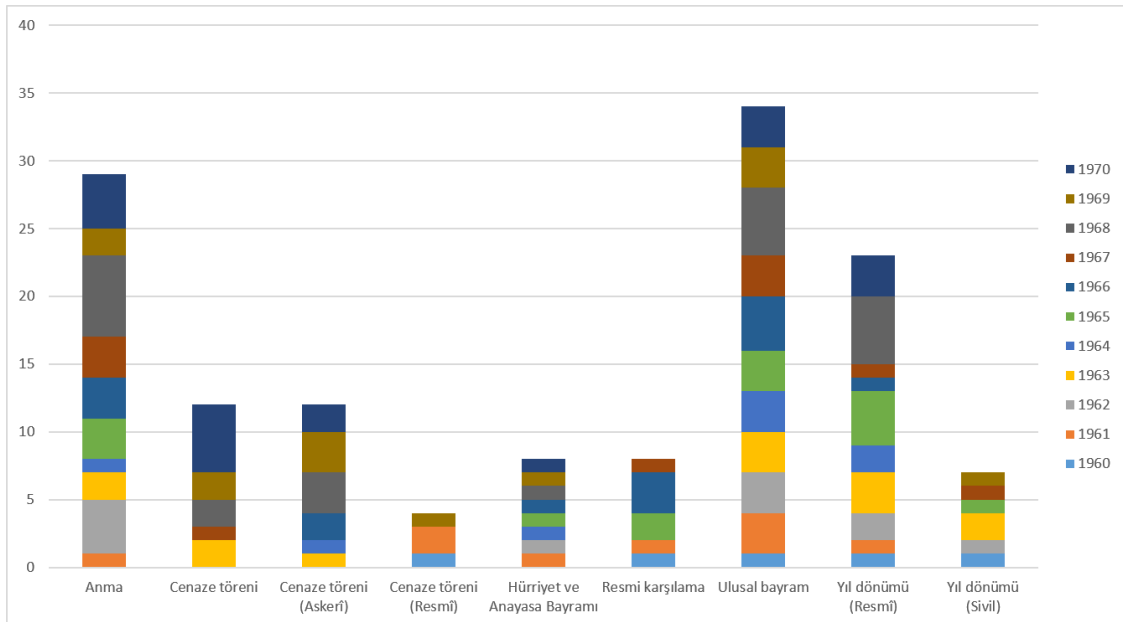
Grafik 3.3. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1950-1960)

Topic	1950	1951	1952	1954	1955	1956	1958	1960	Total
55K	0	0	0	0	0	0	0	5	5
Eğitim sorunları ve politikalar	1	0	0	0	0	0	0	3	4
İrtica karşıtlığı	0	1	0	0	0	0	0	1	2
Seçim çalışmaları	1	0	1	1	3	0	0	0	6
Siyasal haklar ve temsil	1	0	0	1	2	1	0	0	4
Sosyal ve Ekonomik Haklar	1	0	0	1	0	3	1	0	5
Türk dış politikası	1	0	1	1	1	0	2	1	7

Grafik 3.5. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1950-1960)

Grafik 3.6. Eylem konularına göre öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1950-1960)

Grafik 3.7. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1960-1971)

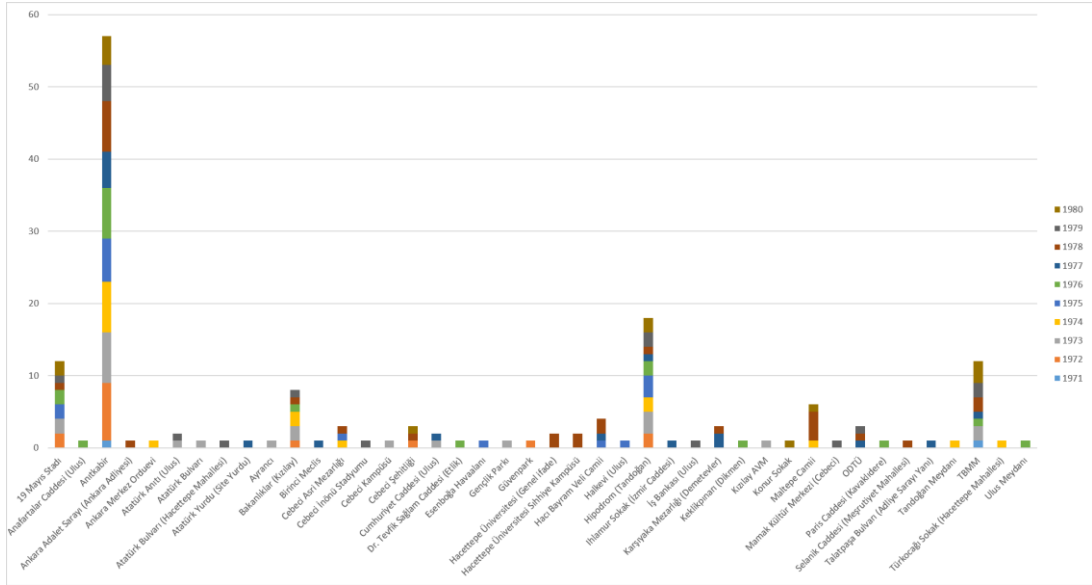
[illegible]

Grafik 3.9. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımı (1960-1971)

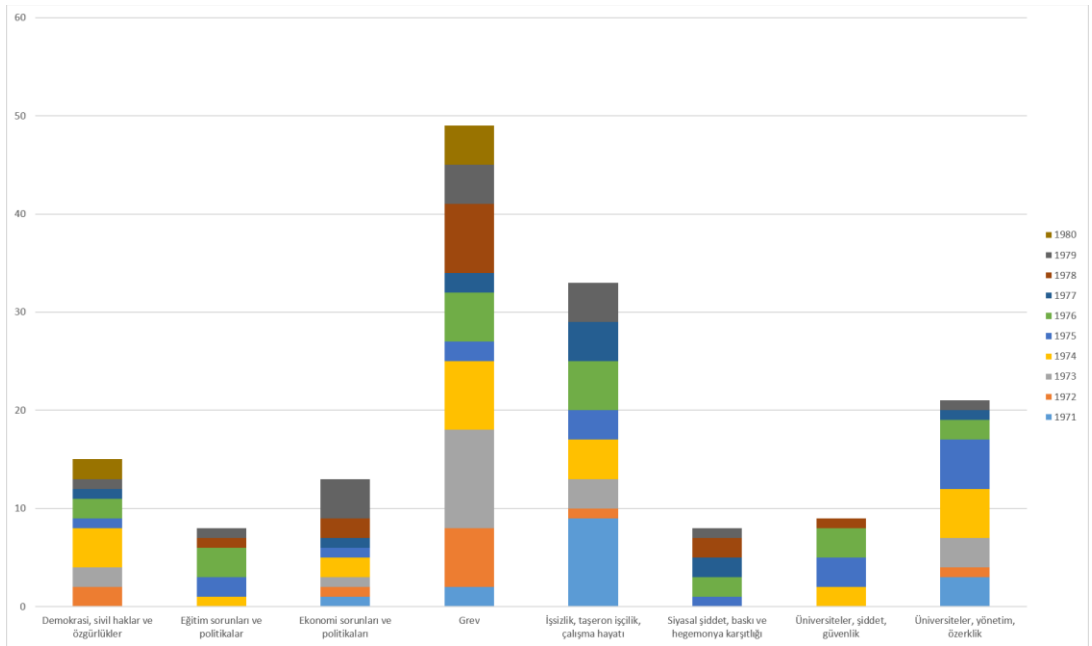
Stacked bar chart showing the number of days of leave taken by civil servants in Turkey from 1971 to 1980, categorized by holiday type. The Y-axis represents the number of days (0 to 40). The X-axis lists holiday types: Anma, Cenaze töreni, Cenaze töreni (Askerî), Cenaze töreni (Resmî), Hürriyet ve Anayasa Bayramı, Ulusal bayram, Yıl dönümü (Resmî), and Yıl dönümü (Sivil). The legend indicates the years 1971 to 1980.

Holiday Type	1971	1972	1973	1974	1975	1976	1977	1978	1979	1980
Anma	0	2	1	2	2	5	0	2	2	1
Cenaze töreni	1	1	1	2	1	0	4	8	0	0
Cenaze töreni (Askerî)	0	0	1	0	0	0	0	0	0	1
Cenaze töreni (Resmî)	1	1	0	1	0	0	0	0	0	1
Hürriyet ve Anayasa Bayramı	1	0	1	1	1	0	1	1	1	1
Ulusal bayram	3	4	6	2	4	3	2	4	4	3
Yıl dönümü (Resmî)	0	4	6	3	2	5	1	1	2	1
Yıl dönümü (Sivil)	1	1	1	1	1	1	2	3	5	1

Grafik 3.11. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1971-1980)

Grafik 3.12. Tören temalarında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1971-1980)

Grafik 3.13. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1971-1980)

işçi ücretleri, ihracata yönelik yeni birikim sürecinde tümüyle bir 'maliyet unsuru' hâline indirgenmiştir. Ücretlerin devletin ve sermayenin ortak baskısıyla sistematik olarak düşürülmesi, yalnızca üretim maliyetlerini aşağı çekmekle kalmamış, aynı zamanda yurtiçi talebi kasıtlı olarak daraltarak yurtdışı pazarlara ihraç edilecek bir ürün artığının zorla yaratılmasını sağlamıştır. Sermayenin teknolojik atılımlar yoluyla dış pazarlarda rekabet edemediği bu tabloda, üretim maliyetlerini düşürmenin tek yolu ücretleri ezmek olmuş; ihracat teşvikleriyle birleşen bu 'mutlak yoksullaştırma' politikaları, birikim sürecinin en temel dayanağı hâline gelmiştir (Yeldan'dan aktaran Çelik, 2015, s. 230).

Bu ekonomik şiddet programının, yani maliyetlerin ve iç talebin kalıcı olarak düşürülmesi hedeflerinin sürdürülebilmesi için, işçi sınıfının direniş kapasitesinin mutlak surette kırılması gerekmiştir. İşçi ile sermayedar arasındaki çekişmelerin grev gibi sistemik bir tehdide dönüşmesini engellemek üzere, 12 Eylül rejiminin devlet aygıtları devreye sokulmuştur. Askeri darbeye birlikte sürmekte olan grevler derhal yasaklanmış, DİSK gibi konfederasyonların faaliyetleri durdurularak sendikal haklar askıya alınmıştır. Dahası, bu yasakçı uygulamalar 1982 Anayasası ile anayasal bir zırha kavuşturulmuş, ardından çıkarılan 2821 sayılı Sendikalar Yasası ve 2822 sayılı Toplu İş Sözleşmesi, Grev ve Lokavt Yasası ile sendika kurma, örgütlenme ve grev hakkı (özellikle dayanışma grevi, genel grev ve hak grevi gibi üretimden gelen gücün kullanım biçimleri) ağır kısıtlamalara tabi tutularak fiilen kullanılamaz hâle getirilmiştir.

Ekonomik rasyonalite adı altında sunulan ihracata dayalı birikim modeli, devletin zor aygıtlarının doğrudan ulusal ve küresel sermayenin çıkarları doğrultusunda (Koray ve Çelik'ten aktaran Çelik, 2015, s. 230) mobilize edilmesiyle —yani siyasal-fiziksel şiddetin iktisadi sömürüyle bütünleşmesiyle— inşa edilmiştir.

Yeni düzenin inşası, yalnızca emek örgütlenmesinin fiziksel ve yasal tasfiyesiyle sınırlı kalmamıştır. 1984-1988 yılları arasında doğrudan emeği hedefe almayan, ancak ekonomide 'artı-değer çekme' kapasitesini merkeze oturtan makroekonomik düzenlemeler, sermaye grupları arasındaki güç dengelerini de köklü biçimde değiştirmiştir. Dışa açılma süreciyle birlikte ithalat kotalarının kaldırılması ve ihracat teşviklerinin devreye sokulması, geleneksel rant

mekanizmalarını dönüştürmüştür. Bu yeni yapı tacirlerin artıktan pay çekme gücünü nispeten azaltmış, öte yandan da ihracata dönük büyük sanayi sermayesi teşviklerle palazlanırken, bu büyük sermayeye mal üreten küçük ve orta büyüklükteki işletmeler (KOBİ'ler) giderek artan biçimde banka kredileri üzerinden borçlandırılarak sisteme ve büyük sermayeye bağımlı kılınmıştır. Dış ticaretteki serbestleşme adımlarına ve ekonomiye yayılan genel finansallaşma dalgasına ek olarak, dalgalı döviz kuru rejimine geçilmesi sermaye bloku içindeki hegemonya mücadelesini keskinleştirmiştir. İhracata yönelik politikalar ve devalüasyonlar (Yılmaz, 2011, s. 101), ithal girdiye bağımlı üretim yapan sanayicilerin maliyetlerini artırarak onların aleyhine, ihracata dönük sermaye gruplarının ise lehine bir gelişme yaratmıştır.

Bu dönemin temel gayesi, sermaye birikiminin canlılığını yavaşlatabilecek ya da tamamen engelleyebilecek bir 'örgütlülük-kamusalılık-politizasyon' zincirini daha doğmadan, yapısal olarak önlemektir. Bunun gerçekleşmesi, en temelde, ekonomik meselelerin halkın katılabileceği siyasî bir rekabetin konusu olmaktan çıkartılıp, mutlak surette 'özel alana' hapsedilmesiyle mümkün olacaktır.

Üretim ve bölüşüm meselelerinin, halkın aktif bir özne olarak müdahale edebileceği türden bir siyasî rekabetin alanından çıkarılması, ekonomiyi doğrudan doğruya sermaye grupları arasındaki kuralsız hegemonyaya ve çekişmeye terk etmiştir. Siyaseti ekonomiden yalıtmaya dönük bu çabaların en yıkıcı sonucu, dışa açık ve finansal serbestleşmeye dayalı birikim modelinin 1988 (1989'a sarkan süreç), 1994, 1999 ve 2001 yıllarında peş peşe şiddetli krizlere sürüklenmesidir. Bu krizleri, uygulayıcıların liyakatsizliğinden kaynaklanan salt teknik birer yönetim zafiyeti veya popülist politikaların kazası olarak okumak, sürecin yapısal doğasını gizlemeye sebebiyet verir. 1980 sonrasında dışa açık birikim modeli, döviz üretme kapasitesinin sınırlılığı nedeniyle kronik bir tıkanıklığı bağrında taşımıştır (Yılmaz, 2011, s. 97). 1989 sonrasında ithalatın ucuzlatılması ve kısa vadeli sıcak para hareketlerinin (finansal serbestleşmenin) ülkeye çekilmesi arayışı, ekonomiyi yüksek faiz ve 'değerli TL' kıskacına sokmuş, periyodik olarak yaratılan ve sürdürülemez hâle gelen cari açıklar, krizlerin temel zeminini oluşturmuştur. Bu krizlerin gerçek sorumlusu ve niteliği incelendiğinde,

meselenin salt para piyasalarındaki bir dalgalanmadan ibaret olmadığı anlaşılır. "Ekonomiden sıcak para çıkışı salt finansal-spekülasyon sorunu değil, büyük oranda cari açığın sürdürülemez noktaya ulaşmasına yol açan üretime dair bir problemdir" (Yılmaz, 2011, s. 103). Dolayısıyla krizlerin ardındaki temel sorumluluk, ekonomiyi kısa vadeli ve spekülatif dış kaynak girişlerine bağımlı kılan ve üretim yapısını ithal girdiye mahkûm eden sermaye birikim rejiminin bizzat kendisidir.

Bu kriz döngüsü ("büyüme, cari açık, kriz, devalüasyon"), sermaye grupları arasındaki güç dengelerini de derinden sarsmış ve yeniden şekillendirmiştir. 1980'lerin sonlarında ihracata yönelik üretim yapan büyük sanayi şirketlerinin kârlılıklarındaki azalma, sermayenin yönünü sanayiden finansal rantta kaydırmasına neden olmuştur. Kriz dönemlerinde yaşanan ani sermaye çıkışları ve bunu takip eden faiz artışları ile devalüasyonlar, borç yükü altındaki, iç pazara veya fason üretime bağımlı kırılgan sermaye fraksiyonlarını (özellikle KOBİ'leri) tasfiye etmiştir.

Buna karşılık, uluslararası finansal hareketliliğe ayak uydurabilen, finans-kapital ile bütünleşmiş tekelci büyük burjuvazi için bu krizler birer 'merkezileşme' aracı olarak işlev görmüştür. Ekonominin 1989'dan itibaren "ihracata yönelik finans merkezli sermaye birikimi" sürecine girmesi, dış kredi ve sıcak para kanallarını elinde tutan büyük holdinglerin devletin iktisat politikaları üzerindeki belirleyiciliğini artırmıştır. Krizler, sonuç olarak, sermayenin daha az sayıda fakat daha güçlü tekelci ellerde yoğunlaşmasına hizmet ederek, sermaye bloku içindeki hiyerarşiyi tepedekiler lehine katılaştırmıştır.

Neoliberalizm olarak adlandırılan bu kurlsız yapının sermaye birikiminde ortaya çıkardığı yıkıcı zararlara karşı, IMF ve Dünya Bankası gibi uluslararası kurumlar, ekonominin yeniden siyasal bir mesele hâline getirilmesini çözüm olarak sunmuştur. Ancak bu yeniden politizasyon çabası, emekçi-tüketicileri aktif birer siyasî özne olarak konumlandırmayı hedeflemez. Aksine, söylem dolaşımına sokulan 'yolsuzlukla mücadele' ve 'yönetişim' gibi programlar, yalnızca sermaye gruplarını gerçek 'kamu' olarak kabul etmekte ve sadece bu dar kamular arasında sarsılan uzlaşmayı yeniden tesis etmeyi amaçlamaktadır.

Bu dönemin siyasal-iktisadi iklimini kavramak için, ANAP iktidarının sonlarına doğru kitlelerin sistemden dışlanmışlığına ve daralan iç talebe karşı devreye sokulan pratikleri incelemek gerekir. Kimilerince "çarpık popülizm" (Boratav, 2005, s. 152) olarak tanımlanan bu süreç 12 Eylül rejiminin ve ihracata yönelik modelin yarattığı tahribatın ardından toplumsal tepkileri soğurmak üzere zorunlu canlandırılan tavizlerden meydana gelmiş ve tekelci sermayenin kârlılık ufkunda yeni bir risk doğurmuştur.

Sermaye çevrelerinin siyasal alanda yeniden canlanan popülizme karşı yanıtı, devletin yasal koruyuculuğundan ziyade doğrudan doğruya "piyasa üzerinden müdahaleler" (Boratav, 2005, s. 176) biçiminde gerçekleşmiştir. Üretim sürecindeki emek denetimini sağlamak ve işçi sınıfının potansiyel direncini kırmak üzere bizzat piyasa rasyonalitesine devredilen bu disiplin mekanizması, çalışma rejimine yönelik üç koldan işletilmiştir: 1. Genişleyen yedek işgücü ordusunu çalışanlar üzerinde kalıcı bir tehdit unsuru hâline getiren işten çıkarmalar, 2. Örgütlü emeğin toplu pazarlık ve hak arama gücünü kırmaya dönük sendikasılaştırma çabaları, 3. Sermayeyi kurumsal yükümlülüklerden kurtaran, iş yasalarının ve sosyal hakların koruyucu sınırları etrafından dolanmayı sağlayan esnek ve güvencesiz istihdam biçimlerinin (taşeronlaşma vb.) yaygınlaştırılması. Hâl böyleyken, siyasetin 'yönetişim' adı altında sermaye lehine restore edildiği bu dönemde, piyasanın yapısal şiddeti emekçi-tüketicilerin üretim alanını politize etme ihtimalini bastırmak ve sermaye gruplarının baskın grupların hegemonyası altında toplanmasını sağlamak üzere kurgulanıp kullanılmıştır.

3.3.2. Kurumsal Kamusalılık: Özel Olan -Kısmen- Politiktir (1980-2002)

1980-2002 dönemi Türkiye'sinde inşa edilen kurumsal kamusalılığın temel dinamiği, başta ekonomi olmak üzere pek çok toplumsal meselenin kamusal tartışmaya kapatılarak özel ve teknokratik alana itilmesi, bir diğer ifadeyle siyasetsizleştirme sürecidir. Bu süreç, 12 Eylül askeri rejimini kuran MGK ve 1983 sonrasında onun ekonomik-siyasal mirasını devralan ANAP ile MDP gibi merkez sağ aktörler tarafından yürütülmüştür.

İlgili dönemde kamusal tartışmaya kapatılan temel konuların başında, 24 Ocak 1980 İstikrar Kararları'nın devamlılığını esas alan serbest piyasa kurgusu (MGK, 1980b, s. 2), fiyatların arz-talep dengesine bırakılması ve kamu iktisadi teşebbüslerinin kârlılık esasına göre çalıştırılması gibi makroekonomik tercihler gelmektedir (MGK, 1980b, s. 3). Benzer şekilde, sendikal haklar, grev, lokavt ve ücret pazarlığı gibi çalışma hayatını ilgilendiren sınıfsal meseleler Yüksek Hakem Kurulu gibi kurumlar eliyle (MGK, 1980d, s. 53) siyasal alanın dışına çıkarılmış, üniversiteler 2547 sayılı Yükseköğretim Kanunu ile merkezi denetime alınmış; kadın, çocuk ve çevre gibi sosyal politika alanları ise hak temelli bir çerçeveden koparılarak kamu düzeni ve idari verimlilik eksenine hapsedilmiştir.

Söz konusu alanların kamusal müzakereye kapatılması ve otoriter bir piyasa kurgusunun yerleştirilmesi, siyasal aktörler tarafından tartışılması güç olan iktisat dışı argümanlarla meşrulaştırılmıştır. Bu dönemde kurumsal kamusalılıkta dolaşımda olacak bu tarz söylemlerin en önde gelen üreticisi MGK'dir. MGK'nin meşrulaştırma stratejilerinin merkezinde, ekonomik krizleri salt iktisadi nedenlerle değil, anarşi ve terör ortamının yarattığı tahribat ile açıklayan güvenlik ve asayiş söylemi (MGK, 1980c, s. 392; MGK, 1982b, s. 3-4) yer almaktadır. Asayiş ile ekonomik düzelme birbirine kopmaz bağlarla bağlanmış; dönemin sağ partileri anarşinin açlık ve işsizlikle değil, tok ve cebi paralılarla başladığını iddia ederek sınıfsal talepleri gayrimeşru ilan etmiştir. Bir diğer temel argüman, ekonomik kararların bireysel refahtan ziyade mutlak bir devletin bekası ve devletin âli menfaatleri meselesi etrafında kurgulanmasıdır. Sınıfsal hak arayışları enflasyonla mücadele gerekçesiyle baskılanmış; işçi ve memurlardan piyasa disiplininin ziyade vatanseverlik adı altında hiyerarşik ve askerî bir disiplin beklenmiştir (MGK, 1982d, s. 89).

MGK'nin siyasal ve toplumsal öznelerle bakışı, bütünüyle otoriter ve disipline edici bir devlet aklının izlerini taşımaktadır. MGK'nin nazarında işçi sınıfı ve sendikal hareketler, sermaye birikiminin önündeki aşılması gereken sosyal ve siyasal engeller (MGK, 1980a, s. 5) olarak kodlanmış; Toplumsal cinsiyet bağlamında kadınlar, hak temelli ve özgürleştirici bir perspektiften ziyade, "aile ve çalışma" (MGK, 1982c, s. 265) başlıkları altında araçsal ve devletçi bir dille ele alınmıştır.

Türkiye'nin 1980-2002 dönemi ekonomi politiği, sermaye birikim süreçlerinin yalnızca iktisadi parametrelerle değil, aynı zamanda kültürel ve ideolojik temellerle şekillendiği bir tarihsel kesiti ifade etmektedir. Bu dönemde sermaye sınıfının iki ana aktörü olan TÜSİAD ve MÜSİAD, zeminini MGK'nin hazırladığı serbest piyasa ekonomisi şemsiyesi altında buluşsalar da iktisadi rasyonaliteyi, devlet-toplum ilişkilerini ve küresel entegrasyonu tamamen farklı kültürel tasavvurlar üzerinden okumuşlardır. Bu iki sermaye grubunun yaklaşımları, birbirini dışlayan felsefi zeminlerden beslenmekle birlikte, dönemin makroekonomik krizleri ve küresel dönüşümleri karşısında zaman zaman pragmatik benzerlikler de sergilemiştir.

İki sermaye grubu arasındaki en derin ayrım, ekonominin felsefi ve ahlâkî temellendirmesinde yatmaktadır. TÜSİAD, iktisadi yapıyı Batı modernitesi, sekülerizm, hukukun üstünlüğü ve liberal demokrasi üzerinden kurgularken serbest piyasanın sürdürülebilirliğini çoğulcu bir demokrasi ve öngörülebilir hukuk sistemi ile ilişkilendirmiştir (TÜSİAD, 1996, s. 29). Buna karşılık MÜSİAD, ekonomiyi bağımsız ve seküler bir alan olarak görmeyi reddetmiş, Batı'nın salt maddi çıkar peşinde koşan "*homo-economicus*" modelini ve her türlü materyalist ideolojiyi (bu ideolojiler MÜSİAD'ın nazarında kapitalizm ve Marksizm'dir) reddetmiştir (Zaim, 1996, s. 34). MÜSİAD'ın ekonomi söylemi fitrat, helal-haram sınırları, ahiret inancı ve Ahilik ahlakı gibi İslâmî kavramlar üzerine inşa edilmiş, insanın yeryüzünde yalnızca bir "emanetçi" olduğu savunulmuştur (Özdevecioğlu, 1994, s. 50-52).

Devletin ekonomideki rolü ve mülkiyet rejimine bakışta her iki grup da devletin küçültülmesi ve doğrudan üretimden çekilmesi gerektiği konusunda ortaklaşmıştır. TÜSİAD, 1980'lerin sonundaki stagflasyon krizi ve 1990'ların yüksek enflasyon ortamında, kamu açıklarının "dışlama" (*crowding out*) etkisi yarattığını belirterek, KİT'lerin özelleştirilmesini ve bütçe disiplininin sağlanmasını talep etmiştir. MÜSİAD da KİT'lerin verimsizliğini eleştirerek devletin süt veya ayakkabı üreticisi olmaması, bunun yerine piyasayı denetleyen modern bir "hisbe" teşkilatı gibi altyapı ve adaleti sağlaması gerektiğini savunmuştur. Ancak özelleştirmenin kurgusunda temel bir ayrışma bulunmaktadır. TÜSİAD meseleye

makroekonomik istikrar ve verimlilik perspektifinden yaklaşırken, MÜSİAD özelleştirmenin yabancı sermayeye veya devlet teşvikiyle büyümüş tekelci büyük sermayeye peşkeş çekilmesine karşı çıkmış, tabana yayılan ve KOBİ'leri önceleyen "adil bir özelleştirme" talep etmiştir. MÜSİAD ayrıca, ekonomideki rantıye sınıfına, spekülasyona ve yüksek faizli iç borçlanmaya dayalı "kâğıt ekonomisine" karşı reel üretimi ve alternatif faizsiz finansman (mudarebe, risk sermayesi) modellerini merkeze almıştır.

Sanayinin belkemiği olan küçük ve orta büyüklükteki işletmelere (KOBİ) atfedilen rol, sermaye gruplarının hiyerarşik vizyonlarını ortaya koymaktadır. MÜSİAD, tekelci büyük sermaye gruplarının karşısına "Anadolu Aslanları" olarak nitelediği KOBİ'leri yerleştirmiş, onları esnek üretim modelinin ve İslâm burjuvazisinin asıl dinamosu, ekonomik sistemin merkez aktörü olarak konumlandırmıştır. TÜSİAD ise KOBİ'leri ekonominin vazgeçilmez bir parçası ve istihdam deposu olarak kabul etmekle birlikte, onları kendi temsil ettiği büyük sanayinin tedarik zinciri içinde bir "yan sanayi" olarak tanımlamıştır. Japonya'daki Keidanren modeline atıf yapan TÜSİAD, KOBİ'lerin "küçük olsun benim olsun" geleneksel yapısından kurtularak, büyük işletmelere kaliteli üretim yapan, teknolojik olarak kurumsallaşmış iş ortaklarına dönüşmesini arzulamıştır (TÜSİAD, 1987, s.y.).

Çalışma hayatı ve sendikal ilişkilere dair söylemler, her iki grubun da Marksist sınıf çatışmasını reddetmesi ve "iş birliği" ile "endüstriyel demokrasi" kavramlarına yönelmesi bakımından paralellik gösterir; hatta her ikisi de Japon "işletme-aile" modelini referans almıştır. Ancak bu iş birliğinin dayandığı referans çerçeveleri farklıdır. TÜSİAD sendikalardan, ücret pazarlığına dayalı dar enflasyonist işlevlerini terk etmelerini; verimliliği artıran, teknolojik değişime ayak uyduran ve makroekonomik istikrar (enflasyonla mücadele) için "toplumsal uzlaşma" yaratan sorumlu sivil toplum aktörleri olmalarını talep etmiştir (TÜSİAD, 1990, s.y.; 1991b, s.y.). MÜSİAD ise işçi ve işveren ilişkisini İslami "mudarebe" (emek-sermaye ortaklığı) ve "Ahilik" ahlakı üzerinden okumuş, işverenin hasım değil ortak olduğunu, sendikaların da firmanın verimliliğini artıran yapıcı bir "kader ortağı" misyonu üstlenmesi gerektiğini savunmuştur (Tabakoğlu, 1997, s. 74-84).

İdeolojik hareketlere, toplumsal haklara ve küresel entegrasyona bakış, dönemin "medeniyet eksenli" kutuplaşmasının en billurlaştığı alanlardır. TÜSİAD, temel meşruiyet noktası olarak Avrupa Birliği standartlarını ve küresel pazarlara entegrasyonu belirlemiştir. Bu bağlamda, kadınların iş hayatına ve siyasete katılımıyla sınırlı bir feminizm görüşünü modernleşmenin doğal müttefiki olarak görmüş (TÜSİAD, 1982, s. 29-31; Çakır, 2000, s. 38-47); Kürt sorunu, Alevi talepleri ve gayrimüslim azınlıkların haklarını Kopenhag Kriterleri, demokratikleşme ve hukuk devleti bağlamında savunmuştur (TÜSİAD, 2001, 2002). Aynı akıl yürütmeye, AB sürecini tıkayan sol ve etnik milliyetçi hareketleri eleştirirken, İslâmcı hareketleri laikliğe yönelik "rejim tehdidi" olarak değerlendirmiştir (TÜSİAD, 1991a, s.y.).

Buna karşın MÜSİAD, Batı merkezli küreselleşmeye, IMF ve AB dayatmalarına karşı duruş sergilemiş; D-8 ve ECO gibi bölgesel İslâm entegrasyonlarını Düyun-u Umumiye'yi andıran "yeni bir sömürgecilik" düzenine karşı yegâne alternatif olarak sunmuştur (Bolat, 1994, s. 12-14). Toplumsal haklar konusunda seküler ve liberal insan hakları evrenini reddeden MÜSİAD, etnik ve dini grupları İslâm hukukundaki "zimmet hukuku" ve Osmanlı'nın "millet sistemi" şablonuyla ele almış, asıl birleştirici unsurun İslâm kardeşliği olduğunu vurgulamıştır (Kurşun ve Kahraman, 2000, s. 163-175).

1980-sonrası dönemde büyük ve küçük sermaye grupları arasında kamu kaynaklarının sermayedara aktarılması ve emekçi yönelimli ekonomi politikalarının terk edilmesi konusunda fikir birliği bulunmaktadır. Ne var ki ortaklaştıkları bu fikri kendi kültürel arka planlarına uygun olacak şekilde yeniden kodladıkları görülmektedir. Aslında TÜSİAD ve MÜSİAD, neoliberalizmin farklı versiyonlarını arzulamaktadır.

1980 sonrası dönemde siyasetin alanının daraltılarak pek çok toplumsal ve iktisadi meselenin özel alana itilmesi, bu meselelerin bütünüyle kamusal alanın dışına çıktığı anlamına gelmemektedir. Özel alana itilen konular belirli sınırlamalar altındaki siyasî partiler eliyle, yani kurumsal kamusalığın araçlarıyla yeniden üretilmiş, yönetime dair konuların sorumluluğu sermaye grupları ile bu siyasî partiler arasında paylaştırılarak kısmî-kamulara özgü bir kamusalılık

biçimini yaratılmıştır. Bu kurumsal kamusalılık, 12 Eylül rejiminin icazet verdiği sınırlar dahilinde işleyen, radikal sınıfsal veya ideolojik itirazları dışlayan ve siyaseti salt bir 'yönetişim' meselesine indirgeyen yapıdadır. Dolayısıyla, özel alana itilen konular, devletin bekası ve serbest piyasanın işleyişi ile çelişmediği ölçüde ve yalnızca izin verilen siyasal partilerin retoriği üzerinden kontrollü bir kamusal müzakerenin nesnesi olabilmektedir.

12 Eylül rejiminin çizdiği sınırların ardından sivil siyasete dönen siyasal partilerin (ANAP, DYP, SHP, CHP, DSP, RP, FP, MHP) toplumsal özneler (işçi, kadın, etnik/dinî kimlikler) bakışı, ideolojik yelpazeye göre farklılık göstermekle birlikte, genellikle MGK'nin başlattığı devlet merkezli ve depolitize edici çerçevenin izlerini veya bu çerçeveye verilen reaksiyonları taşımaktadır.

Merkez sağ partiler, 12 Eylül'ün sınıfsal çatışmayı reddeden vizyonunu devralarak işçi sınıfını ideolojik bir özne olmaktan çıkarıp, çalışma hayatının "işçi ve işverenin aynı gaye için çalışması, karşılıklı hak ve görevlerin adil esaslara bağlanması, mücadele ve kavga yerine meseleleri görüşerek anlaşma yolunun tercih edilmesi" (ANAP, 1999, s. 56) esasına dayanması gerektiğini savunmuşlardır. Refah Partisi, işçi-işveren ilişkisini sınıf çatışması üzerinden okumayı reddederek, "Adil Düzen" kavramını öne sürmüştür. RP'ye göre "solcu görüş... çatışmayı esas alır", "sağcı liberal-renksiz görüş... sömürüyü getirmiştir". RP'nin çözümü, "İşçi-işveren üretimi gerçekleştiren ortaklar haline getirilecek, taraflar arasındaki çatışma, dayanışmaya dönüşecektir" şeklindedir (RP, 1991, s. 130, 143).

Merkez sol partiler ise MGK'nin sendikal haklara getirdiği kısıtlamaları eleştirerek işçiyi yeniden güçlü bir siyasal ve toplumsal özne olarak kurmaya çalışmıştır. CHP/SHP programlarında "emeğin en yüce değer" olduğu ve "emeğin üstünlüğü" fikirleri vurgulanmaktadır. Partiler "ara rejimlerin çalışma yaşamı ve sendikacılık harekâtı üzerine getirdiği tüm engelleri ve olumsuzlukları gidermeye" çalışmış, MGK politikalarına karşı çıkmıştır. DSP de benzer biçimde, işçilerin "üretken yatırımlarda" söz sahibi olmasını ve sendikal hakların çağdaş demokrasi ölçülerine kavuşturulmasını savunmuştur (CHP, 1994, s. 25, 52; DSP, 1987, s. 36).

Partilerin kadın öznesine bakışı ise, kadını birey olarak tanımlayan hak temelli yaklaşım ile kadını ailenin bir parçası olarak gören muhafazakâr yaklaşım arasında kutuplaşmıştır: ANAP ve RP/FP gibi partiler, sosyal politikalarının merkezine kadından ziyade "aile" kurumunu yerleştirmiştir. ANAP programında "Türk ailesini cemiyetimizin temel müessesesi olarak görüyoruz" denilirken (Özal, 1983, s. 38); Refah ve Fazilet partilerinde bu durum "Aile toplumun direğidir" (RP, 1995, s. 31; FP, 1999, s. 127) sloganıyla pekiştirilmiş ve toplumsal kalkınmanın esası olarak kadının aile içindeki rolü ile manevi değerler öne çıkarılmıştır. CHP ve SHP kanadı ise, kadını ailenin dışına çıkararak ekonomik ve siyasal yaşamda eşit bir birey olarak tanımlamıştır. Parti programlarında "Kadın-erkek eşitliği, yasalarda, çalışma koşullarında, kamu görevlerine gelebilmede kesinlikle sağlanacaktır" denilerek, kadının siyasete ve yönetime katılımı önündeki engellerin kaldırılması hedeflenmiştir (CHP, 1994, s. 24-25, 29; SHP, 1985, s. 46; SHP, 1990, s. 147).

1980-2002 dönemi kurumsal kamusalığında siyasal partilerin etnik ve dinî kimliklere yönelik yaklaşımları Lozan Antlaşması'nın çizdiği hukuki çerçevenin ötesine geçen klasik "azınlık" kavramından ziyade, "Güneydoğu sorunu", "etnik duyarlılıklar" (CHP, 1994, s. 42) ve "laiklik/inanç hürriyeti" kavramsallaştırmaları üzerinden şekillenmiştir. Bu dönemde siyasal yelpazenin etnik meselelere bakışı, devletin homojenleştirici aklı ile çoğulcu demokrasi talepleri arasında belirgin bir salınım göstermiştir. Merkez sol ve sosyal demokrat gelenek (CHP, SHP, DSP), etnik farklılıkları ülkenin kültürel zenginliği ve çoğulcu demokrasinin bir gereği olarak tanımlamış (CHP, 1994, s. 17-18, 51; SHP, 1990, s.99); zorunlu asimilasyon politikalarını reddederek sorunu insan hakları, demokratikleşme ve eşitlik ekseninde ele almıştır. Bilhassa DSP, Güneydoğu meselesini salt bir Türk-Kürt çatışması olarak okumaya karşı çıkmış, sorunun temelinde bölgedeki yarı feodal yapının ürettiği sömürü, baskı ve bölgesel geri kalmışlık dinamiklerinin yattığını vurgulayarak meselenin sınıfsal ve idari boyutlarına odaklanmıştır (DSP, 1987, s. 153-154; 1991, s. 4-5). Merkez sağ tahayyül ise (ANAP, DYP) sorunu öncelikle bir bölgesel kalkınma ve kamu güvenliği meselesi olarak kodlamakla birlikte, 1990'lı yıllarda kısmi kültürel açılımlara yönelmiş, örneğin ANAP, vatandaşların ana dillerini serbestçe konuşabilme özgürlüğünün kendi iktidarları

döneminde sağlandığını iddia ederek (ANAP, 1991, s. 11) devlet ile etnik kimlikler arasında pragmatik bir uzlaşma alanı yaratmayı denemiştir. Buna karşılık, radikal sağ ve İslamcı gelenekler meseleyi tamamen farklı zeminlere oturtmuştur. Milliyetçi Hareket Partisi (MHP), üniter devlet ve Türk milliyetçiliği perspektifinden devam ettirmiş, 'millet'i ortak soy ve kültür şuuruyla dayanan bölünmez bir bütün olarak tahayyül etmiştir (1995, s. 3). Millî Görüş hareketi (RP, FP) ise etnik temelli tanımlamaları Batı emperyalizminin ve Siyonizmin bölgeyi parçalama planının bir aparatı olarak okumuş; sorunun aslında etnik değil bir "rejim meselesi" olduğunu savunarak nihai çözümün "İslâm kardeşliği" ve adil düzen ile sağlanabileceğini öne sürmüştür (RP, 1991, s. 13).

Etnik kimliklerin kamusal alandaki inşasındaki bu parçalı ve gerilimli yapı, dinî kimlikler ve inanç hürriyeti alanında da laiklik tartışmaları üzerinden yeniden üretilmiştir. Laiklik ilkesi, partilerin devlet-toplum ilişkisini kurgulama biçimlerinde temel bir ideolojik ayrım hattı işlevi görmüştür. Sosyal demokrat partiler, laikliği Cumhuriyetin, çoğulcu demokrasinin ve iç barışın vazgeçilmez teminatı olarak konumlandırmış, dinin devlet işlerine ve siyasete karışmasına karşı çıkarken, "bütün inançların devlet önünde eşit olması" gerektiğini ve devletin mezhep ayrımcılığı yapmamasını savunmuştur (CHP, 1994, s. 19-20; DSP, 1987, s. 86-87). Merkez sağ (ANAP, MDP, DYP), laikliğin dinî inanç, vicdan ve ibadet hürriyetini hor gören veya kısıtlayan bir baskı aracı olarak yorumlanamayacağını sıklıkla vurgulayarak, din ile devlet arasında daha esnek, muhafazakâr ve maneviyatçı bir sentez dili kullanmıştır (MDP, 1983, s. 3). Millî Görüş çizgisindeki Refah ve Fazilet partileri, 1980 sonrası uygulanan devletçi laiklik pratiğini açık bir "din düşmanlığı" ve inananlara yönelik sistematik bir "zulüm" olarak nitelendirmişlerdir (RP, 1995, s. 19). Bu siyasal hareketler başörtüsü yasaklarını, İmam Hatip okullarına veya hac ibadetine yönelik kısıtlamaları temel insan hakları ihlalleri olarak nitelemiş ve laikliğin devletin inançlar karşısında "taraf olması değil, hakem olması" (FP, 1999, s. 38) anlamına geldiğini belirterek "İnanç Hürriyetini Koruma Kanunu" gibi yapısal güvenceler talep etmişlerdir (RP, 1995, s. 21).

1980-2002 dönemi kurumsal kamusalığında siyasi partiler etnik ve dinî fay hatlarını, resmi devlet ideolojisinin ("12 Eylül ruhu") çizdiği güvenlikçi sınırlar ile kendi seçmen tabanlarının özgürlükçü talepleri arasında dengelemeye çalışmışlardır. Bu süreçte kimlikler asimilasyoncu politikaların eleştirisi, bölgesel kalkınma vaatleri, anti-emperyalist İslâm kardeşliği tezi veya salt inanç özgürlüğü gibi çok çeşitli, kimi zaman birbiriyle çatışan ideolojik söylemlerin nesnesi haline getirilmiştir.

3.3.3. Vatandaş Kamuları: Muhalifler ve Reaksiyoneler (1980-2002)

3.3.3.1. Kıpırtılar ve Birleşmeler: Sendikalar ve Meslek Odaları

Türkiye'de 1980-2002 dönemi, 12 Eylül askeri darbesinin yarattığı kurumsal ve toplumsal tahribatın gölgesinde, neoliberal ekonomi politikalarının (özelleştirmeler, IMF ve Dünya Bankası dayatmaları) kurumsallaştığı ve aynı zamanda Kürt sorunu ile siyasal İslâm gibi kimlik eksenli ayrışmaların derinleştiği bir tarihsel kesiti ifade etmektedir. Bu çalkantılı süreçte sendikalar (Türk-İş, DİSK, Hak-İş, KESK) ve meslek örgütleri (TMMOB, TTB), salt mesleki ve ekonomik çıkar grupları olmanın ötesine geçerek; devletin bekası, sınıf mücadelesi, anti-emperyalizm ve medeniyet tasavvuru gibi makro ideolojik zeminler üzerinden kendi toplumsal muhalefet pratiklerini inşa etmişlerdir. Bu örgütlerin devlet, azınlık hakları, demokrasi ve ekonomi politikalarına yaklaşımlarında derin felsefi ayrışmalar bulunmakla birlikte, dönemin sonuna doğru sosyo-ekonomik krizlerin dayatmasıyla pragmatik ortaklıklara yöneldikleri de görülmektedir.

1950-1980 döneminde kamular arasında mayalanan 'muhalif' ve 'reaksiyoneler' ayrımı değişmemiş, 1980 Darbesi'yle işçilere karşı elde edilen zafer için milliyetçi ve İslâmcı reaksiyoneler arasında paylaşım mücadelesi başlamıştır. Bunlar yeni dönemde yeni bir düzen ve özneleşme önermez, eskilerin devam ettirilmesi, yenilerin -özellikle etnik-siyasî öznelerin- doğmasının engellenmesi taraftarıdır. Bu konumlanışları TÜSİAD ile MÜSİAD arasındaki kültürel ayrışmaya uygun biçimde gerçekleşmiştir.

Devletin niteliği, laiklik ve etnik/dini kimliklere yaklaşım, söz konusu örgütleri en net biçimde ayırtıran ideolojik turnusol işlevi görmüştür. TÜRK-İŞ, kendisini Türkiye Cumhuriyeti'nin üniter yapısının, Atatürk ilkelerinin ve laikliğin yılmaz bekçisi olarak konumlandırmış; etnik milliyetçiliği (PKK eksenli ayrılıkçı hareketleri) ve siyasal İslam'ı (irtica) doğrudan devletin bekasına yönelik varoluşsal tehditler olarak kodlayarak reddetmiştir (Türk-İş, 1993, s. 8; Meral, 1993, s. 17). Buna karşılık DİSK, TMMOB ve TTB'nin oluşturduğu sol/sosyalist ve anti-emperyalist blok, Kürt sorununun askeri yöntemlerle çözülemeyeceğini vurgulayarak meseleyi "eşit yurttaşlık", "demokratikleşme" ve "insan hakları" bağlamında ele almış; köy boşaltmalara ve OHAL uygulamalarına birer halk sağlığı ve demokrasi ihlâli olduğu görüşüyle karşı çıkmıştır (DİSK, 1992, s. 10-11; DİSK'in Sesi, 1997, s. 2; TMMOB, 1998, s. 5; TMMOB, 2001, s. 16-17, 18). Laiklik konusunda ise bu üçlü blok siyasal İslâm'ı ve gericiliği (özellikle Sivas Katliamı sonrası) Aydınlanma değerlerine ve sınıf bütünlüğüne yönelik bir tehdit olarak görmüştür (TTB, 2000, s. 192; TMMOB, 2002, s. 10; DİSK, 1993, s. 1-2). Muhafazakâr bir çizgiden gelen Hak-İş ise bu iki kutbun dışında bir medeniyet ve sentez siyaseti üreterek, etnik farklılıkları Batı'nın dayattığı "mikronasyonalizm" tehdidine karşı Osmanlı mirası ve İslam kardeşliği referansı ile bir "mozaik" olarak okumuş (Hak-İş, 1994, s. 54; Çelik, 1995, s. 10; Kuran, 1996, s. 19; Hak-İş, 1997, s. 100), laikliğin dini bir baskı aracı olarak kullanılmasına karşı çıkmıştır (Çelik, 1994, s.2-3; Hak-İş, 1996, s. 53).

İdeolojik düzlemdeki bu derin ayrışmalara rağmen, 1990'ların ortalarından itibaren artan neoliberal düzenlemeler, özelleştirmeler ve özellikle 2001 ekonomik krizi, bu aktörleri sınıf temelli pragmatik bir zeminde, "Emek Platformu" çatısı altında birleşmeye zorlamıştır. Ancak bu birlikteliğin gerisindeki kavramsal meşruiyet araçları birbirinden oldukça farklıdır. TMMOB ve TTB, ekonomiyi piyasa anarşisine terk etmeyen, anti-kapitalist, kamucu, merkezi planlamayı ve üretimi önceleyen radikal bir sosyal devlet ve anti-emperyalizm perspektifiyle hareket etmiştir. 1990'larda sol kadroların öncülüğünde fiili ve meşru mücadele hattıyla kurulan KESK de kamu çalışanlarının sendikal haklarını doğrudan genel demokrasi ve anti-neoliberalizm mücadelesiyle bütünleştirmiştir. Türk-İş, ekonomik muhalefetini sınıf mücadelesi terminolojisiyle değil; özelleştirmeleri

"vatanın satılması" ve "milli güvenlik sorunu" olarak gören devletçi/ulusalcı bir sosyal devlet ve beka söylemiyle temellendirmiştir (Türk-İş, 1997, s. 3-4; Türk-İş, 1998, s. 7). Hak-İş ise Marksist sınıf çatışması tezini "milli bünyeye aykırı" bularak reddetmiş, işçi-işveren ilişkisini "nimet-külfet dengesi" (Uslu, 1986, s. 32) üzerinden tanımlamış ve faiz gibi rantıye araçlarını ahlâkî bir yozlaşma olarak eleştirmiştir (Hak-İş, 1986, s. 6). Söz konusu örgütlerin söylemleri 1960-1980 dönemindeki kavramsal ilişkiler haritasını bu dönemde de devam ettirmektedir.

Siyasal özneler, toplumsal hareketler ve insan hakları konusundaki yaklaşımlar da örgütlerin duruşlarını yansıtan bir diğer kırılma alanıdır. DİSK, TMMOB ve TTB; gençliği (öğrenci hareketini) ve kadınları sistemin pasif mağdurları olarak değil, demokratikleşme mücadelesinin ve anti-emperyalist direnişin kurucu, dönüştürücü siyasal özneleri olarak tescil etmiştir. Bu blok, "özerk ve demokratik üniversite" (DİSK, 1993, s. 5; TMMOB, 2001, s. 12) taleplerini örgüt yapısına entegre ederken; feminist hareketin beden politikalarına dair itirazlarını sahiplenerek, kadının bedeni üzerindeki devlet tahakkümüne (örneğin bekaret kontrollerine) tıbbi etik ve insan haklarıyla karşı çıkmıştır (TTB, 2002, s. 507). Hak-İş ise Batılı anlamda feminizmi aileyi tahrip eden bir unsur olarak görüp reddetmiş, kadın sorununu "insan hakları" ve inanç özgürlüğü (başörtüsü mücadelesi) çerçevesinde ele almıştır. Türk-İş'in kadın haklarına bakışı ise Cumhuriyetin kazanımları ve çalışma yaşamındaki pratik mağduriyetler (eşit işe eşit ücret) sınırlarında kalmıştır (Türk-İş, 1981, s. 18). İnsan ve çevre hakları bağlamında TMMOB ve TTB, F Tipi cezaevlerindeki tecrit uygulamalarından Bergama'daki siyanürlü altın madeni direnişine kadar uzanan geniş bir yelpazede, iktidarın güvenlikçi ve rantçı politikalarına karşı "sağlıklı yaşam hakkı" ve "insan onuru" üzerinden bir mücadele yürütmüşlerdir. TÜRK-İŞ ise evrensel insan haklarını savunmakla birlikte, bu konuyu sıklıkla terörle mücadele ve istihdam öncelikleri ile dengeleme yoluna gitmiştir (Türk-İş, 1999, s. 3).

Tüm bu farklılıklara karşın 1980-2002 yılları arasında Türkiye'deki temel sendika ve meslek örgütleri, kapitalist küreselleşmenin yarattığı ekonomik yıkım karşısında ortak tepkiler (Emek Platformu vb.) geliştirmiş olsa da bu tepkilerin üzerine inşa edildiği felsefi temel ve demokratikleşme ufku (Kürt sorunu, laiklik,

beden politikaları, azınlık hakları) açısından uzlaşmaz ideolojik kompartımanlarda kalmaya devam etmişlerdir. Ekonomik birleşik cephenin, siyasal ve kültürel bir demokrasi zeminine evrilememesi, dönemin sendikal vizyonunu belirleyen en kritik karakteristik özellik olmuştur.

Bu dönemde dolaşımda olan söylemleri emek örgütleriyle sınırlı bir zeminde değerlendirmekten kaçınarak diğer türden vatandaş kamularına da odaklanıldığında İslâmcı reaksiyonerliğin yükseldiği ve ikili bir görünüme kavuşmaya başladığı görülür. Bunların devletle iç içe geçmeye başlamaları, sermaye gruplarının ve devlet örgütlenmesinin söylemlerini benimsemeleri kendi içlerindeki -özellikle kapitalizme karşı- heterojen tutumların zamanla benzeşmesine yol açmıştır.

Özellikle 1990'lı yıllarda yayımlanan İslâmcı dergiler, hareketin iktisadî düşünce haritasını yansıtmaları bakımından önemlidir. Bu dönemde yayınlanan *Haksöz*, *İzlenim* ve *İktisat ve İş Dünyası* gibi dergilerde; sermaye, piyasa, faiz, bankacılık ve özelleştirme gibi kavramlar tartışılmıştır (Karaman, 2020, s. 67). Bu tartışmalar temel olarak iki ana ekol etrafında kümelenmektedir: İlk olarak, *Haksöz* çevresinde somutlaşan sistem dışı tepkisel muhalefet, kapitalist sistemi tümüyle gayrimeşru ilan ederek "şirk nizamı" veya "firavun toplumu" olarak adlandırır (Karaman, 2020, s. 154, 184, 227-228). Kapitalizmin ürettiği ahlâkı ve sömürü düzenini kökten reddeden bu tavır, inanç temelli bir muhalefet yürütür ve çözümün ancak Kur'an vahyine dönülerek kurulacak bir İslâmî düzende olduğunu savunur (Karaman, 2020, s. 154-155). Emeğin sömürülmesini, düşük ücretleri ve işçi hakları ihlallerini kapitalizmin zorunlu köleliği olarak nitelendirir (Karaman, 2020, s. 184). İkinci olarak, Mustafa Özel gibi yazarların yön verdiği *İzlenim* ve *İktisat ve İş Dünyası* dergilerinde dile getirilen gelenekselci eleştirel yaklaşım ise, kapitalizmin doğası gereği "piyasa düşmanı" ve tekelci olduğunu; gerçek anlamda serbest rekabeti ve piyasayı tahrip ettiğini ileri sürer (Karaman, 2020, s. 218, 227). Hz. Muhammed'in Medine'de kurduğu Medine Pazarı modelini referans göstererek siyasi otoritenin ranta izin vermediği, fiyat tespiti (narh) yapmadığı ve vergi yükünü hafiflettiği, ahlâkî ve müdahalesiz bir serbest rekabet pazarını idealize ederler (Karaman, 2020, s. 173-174).

İslamcı siyasal hareketin en bilinen iktisadi tezi, RP tarafından 1990 yılında kuramsallaştırılan Adil Düzen (veya Adil Ekonomik Düzen) programıdır (Tuğal, 2010, s. 65; Yalanız, 2023, s. 10). Necmettin Erbakan tarafından savunulan bu model, hem kapitalizmi hem de sosyalizmi "zulüm ve sömürü nizamları" olarak nitelendirip reddeder (Yalanız, 2023, s. 11). Adil Düzen; faizin, sömürücü bankacılık düzeninin, karşılıksız para basmanın ve halkı ezen vergilerin kaldırılmasını hedeflemektedir (Yalanız, 2023, s. 11, 23). Bu program çerçevesinde sanayileşme ve kalkınma, iktisadi ve siyasi bağımsızlığın yegâne aracı olarak "milli bir dava" şeklinde nitelenmiştir (Maviş, 2017, s. 108). Ancak Adil Düzen programının söylemsel yapısı kendi içinde çelişkilidir. Model, bir yandan kenar mahallelerde yaşayan yoksulların, kayıt dışı çalışanların ve işçi sınıfının desteğini almak üzere sosyal adaleti, devlet garantili istihdamı, ücretsiz sağlık ve eğitim gibi yeniden dağıtımcı mekanizmaları savunmuştur (Tuğal, 2010, s. 18, 146), diğer yandan ise Anadolu'da yükselen muhafazakâr sermayedarın kuvvetiyle serbest piyasa ve özel sektör lehine esnetilmiştir. Nitekim RP'nin 1994 tarihli güncellenmiş elkitabında "Adil Düzen gerçek özel sektör yanlısı düzendir" denilerek devletin ekonomideki rolü sınırlandırılmış ve grev/lokavt gibi mekanizmalara ihtiyaç duyulmayacak bir düzen tahayyül edilmiştir (Tuğal, 2010, s. 65-66).

28 Şubat süreci ve sonrasındaki dönüşüm, İslâmcı hareketlerin iktisadi duruşunda köklü bir kırılmayı beraberinde getirmiştir (Erken, t.y., s. 87; Uzun, 2011, s. 145-146). AKP'nin kuruluşuyla birlikte, geçmişin kapitalizm karşıtı, korporatist veya adil düzen eksenli söylemleri marjinalleşmiş; hareket küresel neoliberal kapitalist sisteme eklemlenmiştir (Tuğal, 2010, s. 66, 89; Uzun, 2011, s. 145). Cihan Tuğal'ın pasif devrim olarak kavramsallaştırdığı bu süreçte, dindar burjuvazi palazlanmış; özelleştirme, kuralsızlaştırma, esnek çalışma ve uluslararası finansal sistemle bütünleşme gibi neoliberal politikalar İslâmi bir söylemle meşrulaştırılıp "doğallaştırılmıştır" (2010, s. 66, 70, 220). "Paranın dini imanı olmaz" şiarı (Maviş, 2017, s. 284), Müslümanların zenginleşmesini "cihanla hesaplaşma" ve mağduriyetten kurtulma aracı olarak tanımlayan bir düşünce tarzına evrilmiştir (Yılmaz, 2015, s. 108). Benzer biçimde, Gülen cemaati gibi aktörler de "Türk İslâmi" adı altında Protestan iş ahlakını ve serbest piyasayı

ibadetle eşdeğer gören bir rasyonaliteyi yaygınlaştırmışlardır (Yılmaz, 2015, s. 108).

İslâmcı söylemin bu dönemde diğer siyasi ideolojilere karşı duruşu hareketin geçirdiği bu dönüşüme paraleldir. Bunlar kendi kimliklerini inşa ederken, modern ideolojilere getirdikleri itirazları devam ettirmekle birlikte onları yenilemiş veya kendilerine araçsal olarak eklemişlerdir (Büyükkaradoğan, 2024, s. 73; Karaman, 2020, s. 124).

İslâmcı yayınlar, Kemalizm'i, toplumu yukarıdan aşağıya olacak şekilde tektipleştiren ve dindar kesimleri kamusal yaşamdan dışlayan "ceberrut ve devlet-merkezli" bir yapı olarak nitelemiştir (Büyükkaradoğan, 2024, s. 73; Maviş, 2017, s. 209). Kemalizm meselesine bağlı olarak ele alınan laikliğe karşı ise iki farklı tutum söz konusudur. İlki, (örneğin *Yörünge* dergisinden Resul Tosun ve Mehmet Doğan), laikliği "dinsizlikle" eşdeğer tutarak anayasadan tamamen kaldırılmasını savunmuştur (Büyükkaradoğan, 2024, s. 75; Büyükkaradoğan, 2022, s. 113). Buna karşılık, uzlaşmacı/yeni İslâmcı kesim ise laikliği toptan reddetmek yerine onu yeniden tanımlamaya girişmiştir (Büyükkaradoğan, 2024, s. 75). Bu iki tutum da devletin dini kendi kontrolü ve denetimi altında tutmasına itiraz ederek bu durumu "Bizantinizm" (devletin dine müdahale etmesi ve onu resmîleştirilmesi) olarak nitelendirmişlerdir (Büyükkaradoğan, 2022, s. 113; Maviş, 2017, s. 232). Onlara göre gerçek laiklik, devletin tüm inanç gruplarına eşit mesafede durması ve din işlerini tarikatlarla ve sivil topluma bırakması durumunda meşruiyet kazanacaktır (Büyükkaradoğan, 2024, s. 75; Büyükkaradoğan, 2022, s. 112).

1990'lı yıllardaki İslâmcı kamularda kapitalizme yönelik tutum homojen olmamasına karşın (Karaman, 2020, s. 153) sosyalizme yönelik tavır önceki dönemlerden devralınan antikomünizmin devamı niteliğindedir (Öztan, 2021, s. 430). Sosyalizm, materyalist içeriği ve sınıf mücadelesini öncelemesi sebebiyle "dinsizlik" ve "ateizm" olarak kodlanarak dışlanmıştır (Öztan, 2021, s. 430; Karaman, 2020, s. 107-108). Ancak Nurettin Topçu'nun "Anadolu sosyalizmi" ve 1990'ların sonunda İhsan Eliaçık'ın "Devrimci İslâm" gibi teorik girişimleri, mülkiyet, biriktirme karşıtlığı ve emek ekseninde İslâm ile sosyalizmin belirli

unsurlarını sentezlemeye çalışan istisnai arayışlar olarak kalmıştır (Karaman, 2020, s. 4; Yılmaz, 2015, s. 108).

1980 Darbesi sonrası dinsel alanın Türk-İslâm sentezi üzerinden devlet eliyle yeniden düzenlenmesi ve Özal dönemi neoliberal iktisat politikaları, İslâmcı kamusal alanın ekonomik görüşleri kadar tabanında ve örgüt ittifaklarında da dönüşüm yaratmıştır (Temel, 2015, s. 123-124). 1990'larda Refah Partisi'nin yükselişiyle birlikte ittifak ağları genişlemiş, önceleri taşralı zanaatkârlarla, öğrencilerle, işçi ve memurlarla sınırlı olan müttefik grubuna bu dönemde Kürtler (Yıldırım, 2015), şehirli dindar kadınlar (Yılmaz, 2015, s. 14, 51, 211), liberaller (Büyükkaradoğan, 2022), İslâmî holdingler ve kent yoksulları dahil edilmiştir (Temel, 2015, s. 124, 126, 135).

İslâmcı hareketlerin müttefik tercihi sayılan aktörlerin tümünün siyasî özneleşme çabalarını olumladıkları anlamına gelmez. 1980'li yıllarda genel olarak kadın hakları savunuculuğu, Batı medeniyetinin ürettiği "modern eşitlikçilik" sürecinin seküler ve materyalist bir yansıması olarak görülüp reddedilmiştir. Bu hak arayışının yansıması olan feminist hareket kadın ile erkeği birbirine düşman kılan, aralarındaki doğal farklılıkları yok sayarak rekabeti körükleyen ve kadının ev içi (özellikle annelik) rollerini değersizleştiren "yeni bir erkek şovenizmi" olarak kodlanmıştır (Çayır, 2008, s. 84, 145-147). Kadının asli görevi aile kurumunu korumak ve mü'min nesiller yetiştirmek olarak belirlenmiş; kadın bedeninin toplumsal yaşamda sınırlandırılması (tesettür) ise toplumsal fitne ve ahlâkî yozlaşmayı engelleyici bir önlem olarak sunulmuştur (Turhal, 1999, s. 88). 1990'larda eğitilmiş ve kentli ikinci nesil dindar kadınların kamusal alanda görünürlik kazanması, feminist hareketin kavramsal araçlarının İslâmcılar tarafından tartışılmasını sağlamışsa da (Yılmaz, 2015, s. 101, 104) kadın figürü hiçbir zaman kamusal alanın bir parçası, siyasal bir özne olarak kabul görmemiştir, onun mekânı hanedir.

İslâmcı hareketlerin öğrencilere/gençliğe dair görüşleri onları daha kurucu, sürükleyici ve otonom bir siyasal-toplumsal özne olarak kabul etmeye eğilimlidir (Erken, t.y., s. 85; Zengin, 2017, s. 2). Özellikle 1960'ların sonlarından itibaren üniversite ve lise gençliği, İslâmcı siyasallaşmanın en dinamik insan kaynağını

oluşturmuştur (Zengin, 2017, s. 128). Örneğin, 1976-1980 yılları arasında faaliyet gösteren Akıncılar Hareketi, dönemin hâkim İslamcı aktörü olan MSP gölgesinde kalmayan, aksine hem siyasi sisteme hem de rakip sosyalist ve milliyetçi gençlik hareketlerine karşı kendi failliğini inşa eden bağımsız bir siyasi özne olmaya çalışmıştır (Zengin, 2017, s.2). Benzer şekilde, 1980 ve 1990'lı yıllardaki MGV ve diğer cemaat tabanlı yapılanmalar da dindar öğrencileri geleceğin İslâm toplumunu kuracak öncü nesiller olarak konumlandırmıştır (Erken, t.y., s. 88). Dolayısıyla öğrenci gençlik, İslâmcı hareketlerin teorik ve pratik düzleminde sistem dışı muhalefetin veya toplumsal dönüşümün taşıyıcısı olarak nitelendirilmiştir (Zengin, 2017, s. 10). 1980'lerin sonu ve 1990'larda ise Refah Partisi'nin gençlik örgütü olan MGV eliyle lise ve üniversite öğrencileri çok daha hiyerarşik, kurumsal ve sistemli bir siyasallaşma sürecine dahil edilmiştir (Tuğal, 2010, s. 18; Erken, t.y., s. 88). MGV öğrencilere yurt, burs, eğitim ve sosyal destek sağlayarak onları partinin aktif üyeleri haline getirmesine karşın (Tuğal, 2010, s. 18) neoliberal entegrasyon süreci ile birlikte öğrenci hareketliliği yerini daha apolitik, profesyonelleşmiş, sosyal projeler üreten sivil toplum kuruluşu mantığına bırakmıştır (Sunar, t.y., s. 11; Uzun, 2011, s. 15).

3.3.3.2. Serpilip Güçlenmeler: Feminist ve LGBTİ+ Örgütleri

1980-2002 döneminin muhalif gruplar bağlamındaki en önemli farklılığı, radikal feminist söylemin güçlenmesi ve LGBTİ+ örgütlülüğünün görünür olmaya başlamasıdır.

Kadın meselesinin sosyalizm, milliyetçilik, İslâmcılık gibi dönemin ana akım ideoloji ve hareketlerinden ayrışarak, yani iktisadî düzene, etnik aidiyetlere, devlete ve dinî inanca özgü temel kavramlara atıf yapmadan, bunlara dayanmadan düşünülmesi olarak feminizmin 1980'lerde farklı bir kamusalılık pratiğini Türkiye'ye taşıdığı görülür. Feminist hareketin bu yıllarda ulaştığı en önemli sonuçlardan biri, salt 'haklara sahip olmak'la sınırlı kalmayıp, kurumsal siyasî yapıya entegre olmanın ötesine geçen arayışlara girişmesidir. Seçme-seçilme, çalışma, yaşam, sağlık vb. hak ve özgürlükler hukukî düzene işlenmişse de bunların özünü gerçekten koruyacak biçimde gündelik hayata yansıtılmasında önemli sorunlar bulunmaktadır. Örneğin, aile içi şiddet, kişiye yönelik saldırı

olmasına karşın hukukî düzenlemenin kapsadığı deneyimlerden biri olarak görülmemekte, dayanın mahkemeye götürülecek derecede bir sorun olduğu düşünülmemektedir. 1980’li yıllar, işte bu gündelik hayata sızmış, normalleşmiş mikro iktidar pratiklerinin ve baskı mekanizmalarının aslında kamusal hâle getirilebilecek düzeyde yaygın olduğunun fark edilip politize edildiği bir dönemdir.

Bu politizasyon sürecinde, 1960’ların sonunda Carol Hanisch’in kısa yazısında bahsettiği bilinç yükseltme toplantıları kamusal bağlamında iki açıdan önemlidir. İlk olarak, bu toplantılar, feminist kamunun üyelerinin neyi politize etmeleri gerektiğine dair bir “keşif” (Gülçiçek, 2023, s. 781-784) aracıdır. Keşfedilen şey, toplantılarda dile getirdikleri tekil deneyimlerin aslında zannettiklerinden çok daha fazla yaygın oluşudur. Bu deneyimlerin kadının özgürleşmesi karşısında sorun oluşturduğuna karar verirlerse sorunu kitlesel hâle neyin getirdiğine dair bir soruşturma başlayacaktır. Bilinç yükseltme toplantıları neyin sistemik olduğunu tüm paydaşlardan hareketle kestirip buradan kamusalığa çıkıldığı bir politizasyon sürecinin ilk adımıdır. Bu etkinliğin kamusal açıdan ikinci önemi, konuların politizasyonu sürecinde, adına ‘kısmî kamusal’ denebilecek bir ara basamak eklemesinden gelmektedir. Bilinç yükseltme faaliyetinin sonuçları itibarıyla tüm ülkeye yayılması, duyurulması, tam bir kamusal (açık) nitelik kazanması kesin değildir; tespit edilen sorunlar “tanıdığın tanıdığı aracılığıyla” (Gülçiçek, 2023, s. 788) bir araya gelmiş yarı-kapalı kamu içinde kalarak da çözüme kavuşturulabilir.

Feminist hareketin bu toplantılardan keşifle çıkması feminist mücadelenin tarihsel olarak yeni olmasından, kurumsallaşma yolunda kullanacağı sabitler icat etmesi gerekliliğinden kaynaklanmaz yalnızca. Keşif, mücadelenin odaklandığı şeyin bir zorunluluğudur; zira toplumsal yaşamın dinamik yapısı, toplumsal cinsiyet normlarının mikro düzeydeki iktidar araçlarının da sürekli olarak icat edilmesine yol açar. Dolayısıyla eşitsizliğin toplumsal yaşamın minik çatlaklarında, özellikle de örgütlü kişinin kendi eylem ve düşüncelerinde, yeniden üretilip üretilmediğine dair teyakkuz hâlinde olup keşfe çıkmak gerekecektir. Bilinç yükseltme, öznenin yeniden üretildiği ve yeni mücadele hatlarının keşfedildiği bir faaliyet olarak feminist kamusal pratiğinin 1980 sonrasındaki temel parçalarındandır.

Gündelik hayatın ve mikro iktidar ilişkilerinin bu denli merkeze alınması, feminist hareketin kamusalılık ile mekân ilişkisini diğer hareketlere nazaran çok daha güçlü bir biçimde söylemlerinin merkezine oturtmasını ve mücadelelerinin ana damarlarından biri hâline getirmesini sağlamıştır. 1980'lerin feminist kamusalılığında ev mekânının iktidar ilişkileriyle sanılandan daha dolu olduğu ve bu mekânın makro siyasetin kurumlarında gündeme taşınması, 'özel' sayılanın politikleştirilmesi gerektiği keşfedilmiştir. Bu açıdan bakıldığında, neoliberal ekonomi politikalarının üretimin alanını özel bir meselenin (ekonomik faaliyetin) cereyan ettiği bir mekân (ilişkiler kümesi/ağı) ilan edip siyasetin/kamusalılığın dışına çıkararak özel alan konumuna çektiği bir dönemde, toplumsal ilişkilerin cereyan ettiği bir diğer özel alan olan aile (ev mekânı) politize edilmiştir. Burada feministler de dâhil olmak üzere tüm kadın hareketlerinin evin fiziksel alanını kamusal yaşama açacak müdahalelerde bulunduğu iddia edilmemektedir; pek çok sosyolojik çalışma evin zaten farklı kamusalılıklar barındırdığını göstermektedir (Bora, 2015, s. 690). Söz konusu olan daha ziyade ev içi güç ilişkilerinin sorgulanıp ülke siyasetinin bir parçası olacak biçimde kamusallaştırılmasıdır. 'Özel'in ilk kez politize edilmesi örneği olan ekonomi, Türkiye'de ve dünyada işçi hareketlerinin siyasal güçten yoksun kalmasıyla kamusalılıktan dışlanıp özele yeniden hapsedilirken, özelin ikinci politizasyon dalgası cinsiyetler arası toplumsal ayrımlardan hareketle kurulmaktadır. Böylece, siyasetin devlet ve elit merkezli düzenlenişine karşı gündelik hayat hattından yeni bir mücadele damarı açılmış olur.

Küçük bilinç yükseltme gruplarından çıkarak geniş koalisyonlara, yasal reform platformlarına ve kesişimsel politika anlayışına evrilen dinamik kadın kamusalılığının düşünsel altyapısını ve tartışma zeminini oluşturan önemli mecralardan üçü *Feminist*, *Sosyalist Feminist Kaktüs* ve *Pazartesi* dergileridir. Buralarda kadın hareketinin diğer siyasal ideolojilerle, devletle ve patriyarkal kurumlarla kurduğu ilişkilerde belirgin ortaklaşmalar olduğu kadar, hareketin sınırlarını ve ittifak stratejilerini çizen derin farklılaşmaları tespit etmek de mümkündür.

Dergileri ortaklaştıran en temel zemin, kadınların maruz kaldığı ezilme ve sömürünün sistematik niteliğinin tespiti ve bu duruma karşı bağımsız/özerk bir kadın politikasının inşa edilmesi gerekliliğidir (Feminist, 1989, s. 14; Kaktüs, 1988, s. 5). Her üç dergi de 1980 öncesi Türkiye solunun kadın sorununa yönelik geliştirdiği araçsal ve "ertelenmeci" tutumla hesaplama içine girmiştir (Pazartesi, t.y., s. 1). Sol söylemde kadın ezilmişliğinin sınıfsal sömürünün bir uzantısı veya feodal kalıntıların bir yan ürünü olduğuna dair yaygın argümanları meseleyi sınıfa indirgemekle itham edilmiştir (Tura, 1988, s. 22). Bu doğrultuda, "kişisel olan politiktir" ilkesi benimsenerek; aile, evlilik, cinsellik, ev içi karşılıksız emek ve kadına yönelik şiddet gibi özel alana ait konular kamusal alan dahil edilerek politikleştirilmiştir (Kaktüs, 1988, s. 50; Pazartesi, 2000, s. 6-10).

Ancak bu ortak zemine rağmen, patriyarka ile kapitalizm arasındaki ilişkinin niteliği konusunda dergiler arasında belirgin teorik farklılaşmalar mevcuttur. 1987 yılında yayın hayatına başlayan *Feminist* dergisi, kendisini radikal feminizm çizgisi üzerinde konumlandırmıştır (Feminist, 1987, s. 4-6). *Feminist* kolektifine göre patriyarka, kapitalizmden bağımsız, kendine özgü maddi temelleri ve sömürü mekanizmaları olan otonom bir üretim ve egemenlik tarzıdır (Feminist, 1989b, s. 10). Bu tahlilde ezilmenin temel faili doğrudan doğruya erkeklerdir; zira erkekler, evlilik ve aile kurumu aracılığıyla kadınların cinselliğine, bedenine ve ev içi karşılıksız emeğine el koyarak maddi çıkar sağlarlar (Feminist, 1989b, s. 10-11; Savran, 1990, s. 6).

Buna mukabil, 1988'de yayınlanmaya başlayan *Sosyalist Feminist Kaktüs*, isminde de görüleceği üzere sosyalist feminizm akımının temsilciliğini üstlenmiştir. *Kaktüs*, radikal feminizmin, cinsiyeti bütün baskıların tek temeli olarak gören yaklaşımını eleştirmiştir. Sosyalist feminist kuram, patriyarka ile kapitalizmin tarihsel olarak birbirine eklemlenmiş tek bir bütünlüklü sistem ("kapitalist patriyarka" veya "patriyarkal kapitalizm") oluşturduğunu savunur. Bu yaklaşıma göre kapitalizm, üretim alanını kamusal sektöre taşıırken, işgücünün yeniden üretimini (bakım, beslenme vb.) özel alana yani ev içine hapsedmiş ve bu yükü kadınların karşılığı ödenmeyen emeğine yıkarak sömürüyü derinleştirmiştir (Savran, 1990, s. 6-8).

Dergilerin Kemalizm, sivil toplumculuk, neoliberal politikalar ve kimlik dinamiklerine yaklaşımları da dönemsel kırılmalara paralel olarak değişim göstermiştir. 1980'lerde yayınlanan *Feminist* ve *Kaktüs*, Kemalist modernleşmeyi kadınları kamusal alanda biçimsel olarak eşitlerken özel alandaki erkek tahakkümüne dokunmayan ve bu eşitsizliği laiklik söylemiyle maskeleyen bir "devlet feminizmi" olarak eleştirmiştir (Zihnioğlu, 2000, s. 8). 1990'larda ise *Pazartesi*, yükselen şariat tehdidi karşısında Kemalist kadın derneklerinin orduyu ve otoriter devleti destekleyen militarist tutumlarını ve sivil anayasa girişimlerindeki dışlayıcı tavırlarına karşı çıkmıştır (Pazartesi, 1999, s. 8). Sivil toplum kuruluşu olmanın başlı başına bir demokratiklik veya patriyarka karşıtlığı güvencesi sağlamadığı, bazı sivil toplum kuruluşlarının doğrudan devletçi ve ataerkil değerleri yeniden ürettiği savunulmuştur (Zihnioğlu, 1998, s.8; Pazartesi, 2002, s. 16).

Dönemin en önemli taktiksel ve politik değişimlerinden biri, Kürt Kadın Hareketi ve İslâmcı kadınlarla kurulan ilişkilerde yaşanmıştır. 1990'larda "kadın" kategorisinin homojen olmadığını, Kürt ve Müslüman kadınların özgül ezilme deneyimlerine sahip oldukları saptanmıştır (Savran, 2005, s. 11). *Pazartesi*, doğu bölgelerindeki iç savaşa, köy boşaltmalarına ve şiddete karşı barış politikası yürütmüş ve Kürt kadınlarının çıkardığı *Roza* ve *Jujin* gibi bağımsız yayınlarla dayanışma kurmuştur (Pazartesi, 1996, s. 8). Benzer şekilde, üniversitelerdeki başörtüsü yasaklarını bir insan hakkı ihlali ve kadınların eğitim hakkının gaspı olarak değerlendirilmiştir (Savran, 1997, s. 8). Ancak bu dayanışma, dinî ideolojinin ve Siyasal İslam'ın ataerkil yapısının eleştirisinden taviz verilmeden, bu hareketlerin kadınları yalnızca birer siyasal araç olarak kullanmalarını sorgulayan mesafeli bir hat üzerinde yürütülmüştür.

Aynı zamanda, cinsel yönelim temelli azınlıkların maruz kaldığı ayrımcılık ve şiddet, her üç dergide de heteroseksizmin erkek egemenliğiyle olan yapısal bağı üzerinden tahlil edilmiştir (Seçkin, 2005, s. 4). Bu bağlamda, travesti ve transseksüellerin otonom mücadeleleri kadın kurtuluşunun doğal bir parçası ve müttefiki olarak kabul edilmiştir (Kaktüs, 1988, s. 16; Güneş, 2014, s.y.).

1980'lerden 2000'lere uzanan süreçte kadın hareketi dergileri üzerinden izlenen bu düşünsel evrim, hareketin aynı zamanda örgütsel dönüşümünün de aynasıdır. 1980'lerde küçük, samimi bilinç yükseltme gruplarında kadınların kendi hayat hikâyelerini keşfettikleri ve sokağa çıktıkları dönem; 1990'larda yerini Kürt sorunu, siyasal İslâm ve küreselleşme gibi ağır politik gündemlerle yüzleşilen, STK'laşmanın (NGO-ization), "proje feminizmi"nin ve Türk Ceza Kanunu gibi yasal reformlar etrafında kurulan tek-sorun odaklı platform/koalisyon tarzı örgütlenmelerin (Sancar, 2012, s. 81, 85-86) ağırlık kazandığı bir sürece bırakmıştır. Patriyarkaya karşı itirazların düşünsel sınırları genişlemiş; hareket, kendi bağımsız alanını kurma kaygısından, kadınların tüm ezilmişlik hallerini (sınıf, etnisite, cinsel kimlik, inanç) kapsayan daha karmaşık, kurumsal ve kesişimsel bir hak mücadelesine evrilmiştir.

Bu dönemde feminist örgütlerle dirsek teması güçlenmeye başlayan -ancak asıl görünürlüğe 2000'li yılların ortasında erişecek olan- önemli muhalif kamulardan biri de LGBTİ+'dır.

1980'li yıllardaki LGBTİ+ hareketinin talepleri, salt bir kimliğin tanınması veya hukukî düzenlemelerin kapsayıcılığının artırılması çerçevesinde tanımlanamaz. Bu grubu ve taleplerini kiteselleştirerek kamusal alana dâhil olmaya iten temel unsur, aslında çok daha yaşamsal meselelerde deneyimledikleri mahrumiyetler ve hak kayıplarıdır. Dönemin "hem yasal düzenlemeler hem de giderek dozu artan ayrımcı açıklamaları LGBTİ+ topluluğunu barınma, çalışma, yaşama ve sağlık hizmetlerine erişme haklarından mahrum et[miştir]" (Dönmez, 2023, s. 861). Bu bağlamda LGBTİ+ hareketi; bireylerin gündelik yaşamda işçi veya kadınlık gibi büründükleri rollere ilişkin bir hak arayışından ziyade, hangi rol üstlenilirse üstlenilsin doğrudan fiziksel varlıklarına yönelen organize saldırıyı durdurma çabasıdır. Dolayısıyla süreç, bir kimliği savunma amacını barındırmakla birlikte, en temelde insan ve yurttaş haklarının kullanılamamasına, insan onuruna yaraşır bir yaşamın engellenmesine karşı yürütülen bir varoluş mücadelesidir. LGBTİ+ örgütlülüğü 1990'ların başında kurumsallaşmaya başlasa da bu örgütlülüğü önceleyen dayanışma ve ortaklık ağları işte bu hayatta kalma güdüsüyle 80'li yıllarda kurulmuştur. Bu durum, şiddetin organize hâle gelip

yaygınlaşmasının yarattığı özgün bir siyasallaşmadır. Burjuva ya da proleter siyasallaşmasından farklı olarak, serpilip iktidardan pay talep edenlerin değil; zayıf konumuna karşın yalnızca "ölmemek" için çabalayan bir kesimin politizasyonudur.

Toplumsal yaşamda her zaman var olan—özellikle eğlence sektöründe ya da seks işçisi olarak—ve bu yönüyle topluma tam anlamıyla 'yabancı' olmayan LGBTİ+ bireylerin eylemliliği, cinsel yönelimlerini siyasetin ve söylemin merkezine taşımalarıyla bir "yabancılığa" dönüşmüştür. Bu yabancılık, toplumun genelinin anlam dünyasında "hak" kavramı ile kurulan bağlantının niteliğinden kaynaklanır. Zira mevcut düzende hak, salt insan olmakla elde edilen bir mefhum değil, yalnızca "makbul vatandaşlara" bahşedilen bir imtiyazdır. Heteroseksüel olmayan ve yaşamı ahlaksızlık veya yasadışılıkla bir tutulan kesimlerin hak sahibi olması, haklarının gasp edildiğine dair şikâyetle bulunup bunu kamusal ve siyasal bir zemine taşıması kabul görmemiştir. Hareketin söylemsel yabancılığı, kişisel "günahların" genel çıkarla ilişkilendirildiği yanılgısına dayanır; oysa bu talepler, doğrudan devlet ve hükümet tarafından keyfî olarak sınırlandırılan insan ve yurttaş hakları gerçeğine, yani tam da genel çıkara temas eden bir bağlama oturmaktadır.

Kolluk kuvvetlerinden yönelen kötü muamelenin katlanılamaz boyutlara ulaşması ve işkencenin sıradanlaşması, bu sessizliği kırarak 1987 yılında kamusal alandaki ilk eylem olan açlık grevini tetiklemiştir (Güneş, 2024, s.y.). Ne var ki erken dönem LGBTİ örgütlenmesi büyük ölçüde "sorun çözmeye" odaklıdır. Bireyler cinsel kimliklerini farklı ve bütüncül bir toplum tasarımıyla henüz tam anlamıyla birleştirmediklerinden, örgütlenme amacı salt negatif haklarla ve 'kötü yönetim' uygulamalarına karşı durmakla sınırlı kalmış; yakıcı sorunlar bir süreliğine ortadan kalktığında hareket de dinamizmini kaybetmiştir (Yılmaz'dan aktaran Güneş, 2024, s.y.). Bu bağlamda 1990'lar, 2000'lerdeki kamusal görünürlük hedeflerinden farklı olarak bir alt yapı hazırlığı (bir araya gelme, birbirini bulma) dönemi olmuştur. Henüz sokağa veya medyaya çıkacak kolektif bir özgüvenin inşa edilmediği bu yıllarda faaliyetlerin ağırlıklı bir kısmı "bilinç

yükseltme" toplantılarını andırmakta ve "sadece örgütlenme"ye dayanmaktadır (Yılmaz'dan aktaran Güneş, 2024, s.y.).

Bu kısıtlılıklar, 90'lardaki LGBTİ kamusalılığının ağırlıklı olarak "stratejik bir gizlilik" üzerine bina edilmesini beraberinde getirmiştir. Hareket, devlet ve toplum nezdindeki görünürlüğüne temelde iki meşru ve görece tehlikesiz zemin üzerinden sağlamıştır. İlki, devlet aklının nüfusunu koruma ve sağlık giderlerini azaltma tedirginliğiyle örtüşen, siyasal bir hak talebinden arındırılmış tıbbi bir "paravan" işlevi gören AIDS meselesidir. İkincisi ise, görece dar bir sosyo-ekonomik sınıfa hitap eden, siyasetle doğrudan ilişkilendirilmeyen Onur Haftası'ndaki kapalı salon etkinlikleri, sanatsal ve teorik paneller gibi sosyal bilimler pratikleridir (Yılmaz'dan aktaran Güneş, 2024, s.y.).

Bu iki stratejinin dar bir gruba hitap etmesi, LGBTİ hareketinin örgütlenme tarzının gerçek anlamda siyasal ve kamusal bir çaba olduğunun fark edilmesini engellemiştir. Erken dönemde olmaktan kaynaklanan genel bir toplumsal tahayyül eksikliği ve cinsel kimliği mevcut insan hakları söylemlerinden farklı bir şekilde politize edecek net bir söylemin henüz olgunlaşmaması, hareketin taktiksel ittifaklara yönelmesine neden olmuştur. Sistemden zarar gören diğer mağdurlarla ortaklık kurma çabası, LGBTİ örgütlülüğünü 1990'lı yıllarda cinsel ve etnik kimlik mücadeleleri ile çevre ve tarihi eserlerin korunması etrafında yürütülen faaliyetlerle kesiştirmiştir (Güneş, 2024, s.y.). Bu bakımdan 90'lı yıllar, hareketin yalnızca kendi iç alt yapısını kurduğu bir dönem değil, aynı zamanda dönemin siyasî partileri, dernekleri ve hareketleriyle etkileşime geçerek mevcut iletişim araçlarını (dergi, radyo programı vb.) kullanmaya başladığı stratejik bir evre olmuştur (Cingöz ve Gürsu, 2013, s. 15-16).

3.3.4. Sermaye Kenti Ankara (1980-2002)

Türkiye'de 1980'li yılların başı, hem makro-ekonomik politikalarda hem de kentleşme dinamiklerinde köklü bir yapısal kırılmanın yaşandığı tarihsel bir eşiği temsil etmektedir. 1970'li yılların sonlarına doğru Türkiye'nin içine girdiği derin ekonomik ve siyasal kriz, sermaye birikim rejiminin tıkanmasına yol açmış ve bu krizi aşmak amacıyla çalışan sınıfların aleyhine işleyen iki temel müdahale

gerçekleştirilmiştir (Şengül, 2009, s. 136). Bu müdahalelerin ilki, 24 Ocak 1980 Kararları ile ithal ikameci sanayileşme stratejisinin terk edilerek yerine IMF'nin talepleri doğrultusunda dışa açık, ihracata dayalı neoliberal bir büyüme modelinin benimsenmesidir (Şengül, 2009, s. 136-137). İkinci müdahale ise, uygulanmaya konulan bu sert neoliberal ekonomik dönüşümün yaratacağı toplumsal muhalefeti bastırmak ve siyasal istikrarı zor yoluyla sağlamak amacıyla gerçekleştirilen 12 Eylül 1980 askerî darbesidir (Şengül, 2009, s. 137). Askerî birliklerin kentleri kontrol altına alarak toplumsal muhalefeti şiddetle sonlandırdığı ve siyasal hayatı askıya aldığı bu baskı ortamı, sermayenin kent mekânı üzerindeki hegemonyasını kurabilmesi için gerekli olan zahmetsiz zemini yaratmıştır (Şengül, 2009, s. 137).

Bu çifte müdahalenin kentleşme pratikleri üzerindeki en somut yansıması, sermayenin birikim rotasının sanayiden (birinci çevrim) yapıli çevreye (ikinci çevrim) doğru kaymasıdır. 24 Ocak Kararları ile başlayan bu yeni dönem, "sermaye birikim süreçlerinin birinci çevrimiyle ikinci çevrimi arasındaki ilişkiyi de radikal biçimde yeniden tanımlamıştır" (Şengül, 2009, s.137). İthal ikameci politikalar döneminde devletin sağladığı korumacılıkla sanayi lehine kurulu olan denge, 1980 sonrasında inşaat, altyapı ve gayrimenkule dayalı olan ikinci çevrim lehine değişmiştir (Şengül, 2009, s. 138; Penpecioglu, 2011, s. 65).

Sanayi yatırımlarından büyük ölçüde vazgeçilmesi hem devlet aygıtında hem de özel sektörde ikinci çevrime (kentsel rant ve inşaat) yönelik yoğun bir yatırım eğilimi doğurmuştur. Devletin teşvikleriyle ivme kazanan bu süreç, kentsel alanlarda elde edilen rantları sermaye için giderek artan bir cazibe merkezi hâline getirmiş ve büyük ölçekli sermaye gruplarının gözlerini doğrudan kent toprağına çevirmesine neden olmuştur. Kentsel alanlar artık sadece alt sınıfların barınma ihtiyacının karşılandığı ya da küçük ölçekli sermayenin faaliyet gösterdiği alanlar olmaktan çıkmış; ulusal ve uluslararası büyük sermayenin doğrudan nüfuz ettiği, pazar mekanizmalarına tabi ana yatırım hedefleri hâline gelmiştir (Şengül, 2009, s. 138).

Neoliberal dönemin kentsel politikalarındaki en belirgin ideolojik dönüşüm, "yönetim" kavramının yerini piyasa mekanizmalarını güçlendiren "yönetişim"

kavramına bırakmasıdır. Bu yeni söylem, yerel sivil toplumun güçlendirilmesi adı altında piyasa aktörlerinin ve büyük sermayenin kent mekânının üretimine doğrudan dahil olmasını meşrulaştırmıştır (Şengül, 2009, s. 180-181).

Bu kurumsal dönüşümün en çarpıcı sonucu, yerel yönetimlerin (belediyelerin) kentsel kamu hizmeti sunan idari birimler olmaktan çıkıp, sermaye ile ortaklıklar kuran odaklara dönüşmesidir. Planlama yetkilerinin yerelleşmesiyle birlikte belediyeler, kent topraklarının imara açılarak ranta dönüştürülmesinde birer kolaylaştırıcı işlevi görmüştür (Şengül, 2009, s.180).

1980-2002 yılları arasındaki bu evre, planlamanın kamu yararı güden teknik bir araç olmaktan çıkarak, adem-i merkezileşme ve yönetim görüntüsü altında sermaye birikiminin kent toprakları üzerinden rasyonalize edildiği bir dönemi imlemektedir. Kentsel mekânı mutlak bir değiş-tokuş nesnesine dönüştüren bu yasal ve kurumsal altyapı; ilerleyen yıllarda modern kent makroformunun parçalanmasına, geleneksel merkezlerin (Ulus ve Kızılay'ın) çöküşüne ve kentin "büyük kapalı parçalar" (AVM'ler ve dışa kapalı siteler) halinde yeniden üretilmesine zemin hazırlamıştır.

1980 sonrası benimsenen dışa açık neoliberal ekonomik model ve yerel yönetimlerin planlama yetkilerini sermaye birikimi lehine kullanmaya başlaması, Ankara'nın kentsel makroformunda radikal bir fiziksel ve toplumsal parçalanmayı beraberinde getirmiştir. İthal ikameci dönemin "yap-sat"çı küçük sermaye modeliyle parsel bazında büyüyen kent dokusu, bu yeni dönemde yerini büyük sermaye grupları ve TOKİ gibi devlet aygıtları eliyle "büyük parçalar" (toplu konut alanları, devasa siteler, alışveriş merkezleri) hâlinde üretilen bir mekân pratiğine bırakmıştır. Kentsel mekânın bu yeni üretim biçimi, Erken Cumhuriyet döneminin bütüncül, yaya odaklı ve sınıfların bir arada var olabildiği modernist kent kurgusunun altüst olduğu bir kopuş evresi gibidir.

Ankara özelinde makroformun parçalanması ve kentin yeni bir gelişim aksına kayması hem topoğrafik zorunlulukların hem de sınıfsal ayrışmanın bir sonucudur. 1950-1980 yılları arasındaki hızlı göç dalgasıyla kentin çeperlerinde oluşan gecekondu kuşakları, kentin merkezine kaymıştır: "1980'lerden sonra,

gecekondu mahalleleriyle sıkışmış kent, bu sıkışık alandan çıkarak topografyanın da uygun olduğu batı aksına doğru gelişim göstermiştir. Böylece Ankara'nın kentleşmesi yeni bir aksa kaymış; Ümitköy, Batıkent, Konutkent, Eryaman gibi uydu kentler ortaya çıkmıştır" (Yılmaz-Yıldırım ve Topaloğlu, 2022, s.103).

Eskişehir Yolu (Batı koridoru) merkezli bu yeni yerleşim stratejisi, kentin geleneksel merkezlerindeki (Ulus ve Kızılay) trafikten, gürültüden, hava kirliliğinden ve artan yoksul kitlelerin görünürlüğünden kaçmak isteyen üst ve orta-üst sınıflar için korunaklı bir sığınak işlevi görmüştür. Lüks ve yüksek güvenli, dışa kapalı siteler biçiminde inşa edilen uydu kentler, homojen gelir gruplarının kendi içlerine kapandığı adacıklar hâlini almıştır.

Mekânın kârlılık esasına göre yeniden örgütlenmesi, yalnızca kentsel coğrafyayı genişletmekle kalmamış, aynı zamanda Ankara'nın geçmişten gelen iki merkezini (Ulus ve Kızılay'ı) çöküntüye sürüklemiştir.

Bu çöküş sürecini en ağır ve kronik biçimde deneyimleyen bölge, kentin ilk merkezi olan Ulus'tur. Erken Cumhuriyet döneminde finansın, politikanın ve modern sosyalleşmenin kalbi olan, ancak 1950'lerden itibaren bu işlevlerini kademeli olarak Kızılay'a kaptıran Ulus; 1980 sonrasındaki neoliberal dönemde sermaye tarafından bütünüyle terk edilmiştir. Üst ve orta gelir gruplarının bölgeden çekilmesiyle birlikte Ulus, kentin çeperlerindeki gecekondu bölgelerinden gelen alt gelir gruplarına ve marjinal sektörlere hizmet eden, ucuz perakende ticaretin ve köhneleşmiş işhanlarının egemen olduğu bir çöküntü alanına dönüşmüştür.

Geleneksel merkezin çöküşündeki bir diğer dramatik ve politik kırılma ise Kızılay'da (Yenişehir) yaşanmıştır. 1960'larda ve 1970'lerde öğrencilerin, işçilerin ve burjuvazinin bir araya geldiği, demokratik kitle örgütlerinin ve toplumsal muhalefetin en güçlü sahnesi olan Kızılay Meydanı; 1980 sonrasında bilinçli bir kentsel politikayla yaya odaklı bir toplanma alanı olmaktan çıkarılmış ve insani ölçeğini kaybetmiştir. "Bugün gelinen noktada ise Kızılay'ın bir 'sönükleşme', 'eski önemini yitirme' hatta yer yer 'çöküntüleşme' sürecine girdiği söylenebilir. 1990'larda konut alanlarının kent çeperine taşınması ve birçok ticaret ve ofis

işlevinin merkezden çıkarak alt merkezlere ve kent çevresine doğru dağılması ile başlayan bu süreç, günümüzde alışveriş merkezi kültürünün Türkiye'de yaygınlaşmaya başlaması ile daha da hızlanmıştır. Eskiden kent merkezinde olan işlevler ve çeşitlilik azalmakta, kent merkezini kullanan bazı toplumsal kesimler kent merkezinden uzaklaşmaktadır" (Kızılay Kent Merkezi Çalışma Grubu, 2004, s. 6).

Kızılay'ın bu "sönükleşme" süreci, yalnızca sermayenin yer değiştirmesiyle değil, aynı zamanda 1994 sonrasında yerel yönetimlerin kent mekânına yönelik taşıt odaklı ve yaya dışlayıcı müdahaleleriyle doğrudan hızlandırılmıştır. Meydan, toplumsal karşılaşmaların ve politik ifadenin mekânı olma vasfından sıyrılarak altgeçitlerin, katlı kavşakların, cam ve demir yaya bariyerlerinin inşa edildiği bir "kavşak noktasına" indirgenmiştir. 1980 sonrası Kızılay, "camdan ve demirden bariyerler", "altgeçitler" ve devasa iş merkezleriyle salt bir sirkülasyon alanı olarak yeniden kodlanmıştır (İlkay, 2010, s. 74). Bu müdahaleler, kentlinin Kızılay'da "durmasını, toplanmasını ve vakit geçirmesini" fiziksel olarak imkânsız hâle getirmiş, insanları yeraltı çarşılarına ya da araçların egemenliğindeki dar kaldırımlara hapsetmiştir.

Tüketim politikalarının kentte belirleyici olduğu bu süreçte, Kızılay'da bulunan ve gündelik hayatın önemli parçaları olan sinemalar, tiyatrolar, bağımsız kitabevleri ve pastaneler gibi kültürel donatılar da kent çeperlerinde birbiri ardına açılan Alışveriş Merkezlerinin rekabetine dayanamayarak kapanmıştır. 1980-2002 arası dönem, Ankara'nın kentsel belleğini taşıyan merkezlerin, neoliberal sermaye birikim mantığı ve milliyetçi-muhafazakâr yerel yönetim pratikleri tarafından yenilgiye uğratıldığı bir zaman dilimi hâline gelmiştir.

3.3.5. Ankara'da Kentsel Kamusal Ritimleri (1980-2002) ⁷

12 Eylül Darbesi kentsel alanlardaki tören rutinlerini katı bir bürokratik düzene bağlamış ve kentin farklı mekânlarının devlet hiyerarşisi bağlamında belirli işlevlere tahsis etmiştir. Bu dönem, mekânsal tahsislerin siyasi meşruiyet,

⁷ Tespit edilen 260 törenin yarısından fazlasını (140) ulusal bayramlar, yıl dönümleri, anmalar, cenaze törenleri ve resmi karşılamalar oluşturmaktadır.

diplomatik temsil, kutlama ve yas ritimleri eksenlerinde yapılandığını göstermektedir.

Askeri ve sivil bürokrasinin meşruiyet inşasında Anıtkabir, TBMM ve Hipodrom, devlet otoritesinin görselleştiği değişmez tören alanları statüsünü korumuştur. Cumhurbaşkanı Kenan Evren ve Milli Güvenlik Konseyi üyeleri ile sonrasında Turgut Özal ve sivil hükümetler, 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı ile 30 Ağustos Zafer Bayramı geçitlerini düzenli olarak Anıtkabir ziyaretiyle başlatıp Hipodrom'da (daha sonra AKM tören alanı) askeri geçitlerle sürdürmüştür. Anıtkabir ayrıca, kolluk kuvvetleri, öğretmenler ve askeri kurumlara ait kuruluş yıl dönümlerinde devlet organlarının kurumsal sadakat bildirimlermek üzere çıktığı bir 'huzura çıkma' merkezi olmuştur.

Diplomatik protokol ve resmî kabullerin kentsel sahneleri ağırlıklı olarak Esenboğa Havalimanı ile Çankaya Köşkü olmuştur. Çin, Almanya ve Romanya gibi ülkelerin üst düzey temsilcilerinin şehre gelişleri Esenboğa Havalimanı'nda resmi askeri törenlerle karşılanmış; yabancı misyon kabulleri, devlet nişanı sunumları ve hatta yeni yıl kabulleri Çankaya Köşkü'nde gerçekleştirilmiştir. TÜBİTAK vb. ödül törenleri de zaman zaman Çankaya Köşkü'nde düzenlenerek bilimsel faaliyetlerin devlet başkanlığı düzeyinde himaye edildiği vurgulanmıştır.

Dönemin kentsel alan kullanımında gözlemlenen en belirgin farklılıklardan biri, resmi devlet cenazeleri ile siyasi/ideolojik nitelikli cenaze ve anma törenleri arasındaki mekânsal farklılaşmadır. Celal Bayar, Fahri Korutürk ve aktif milletvekillerinin resmi cenazeleri TBMM önündeki katafalk törenlerinin ardından Maltepe Camii'nde kılınan namazla Devlet Mezarlığı veya Cebeci Asri Mezarlığı'na nakledilmiştir. 1990 yılına girilirken gerçekleşen Muammer Aksoy ve Bahriye Üçok gibi aydın cinayetlerinin cenaze törenleri ise Maltepe Camii ile Cebeci Asri ve Karşıyaka mezarlıklarında kitlelerin katıldığı politik bir yas ritmine dönüşmüştür.

1981-1990 arası Ankara'nın törensel kentsel topoğrafyası; devlet gücünün Hipodrom ve Anıtkabir'de merkezileştiği, bürokrasinin Çankaya Köşkü'nden yönetildiği, sivil-kültürel faaliyetlerin kapalı salonlarda kurumsallaştırıldığı ve yas

ritimlerinin Maltepe-Kocatepe-TBMM aksı üzerinden işlediği denetimli bir nitelik taşımaktadır.

Bu alt dönemde⁸ 12 Eylül askeri darbesinin kentsel kamusalılığı daralttığı ve eylem pratiklerini belirli yasal, idari ve mekânsal kısıtlılıklara tabi kıldığı mekânsal tablo ortaya çıkmıştır. Bu on yıllık süreçte Ankara'nın kentsel alanlarındaki sivil eylem rutinleri, doğrudan askeri yönetimin ve sonrasındaki geçiş döneminin kısıtlayıcı koşullarına bir yanıt olarak şekillenmiş, geleneksel meydan kullanımlarından ziyade kapalı, kurumsal veya sembolik mekânlarda icra edilen formlara evrilmiştir.

12 Eylül sonrasındaki ilk yıllarda klasik toplanma alanlarının (Kızılay, Tandoğan, Sıhhiye vb.) sivil eylemlere kapatılması, siyasi muhalefetin ve insan hakları arayışının zorunlu olarak Mamak Askeri Cezaevi, Ulucanlar Merkez Kapalı Cezaevi ve Devlet Güvenlik Mahkemesi önlerine kaymasına neden olmuştur. Bu mekânlardaki temel eylem rutinleri, tutuklu ve hükümlülerin cezaevi içi uygulamalara karşı başlattıkları eylemler ile ailelerinin dışarıdaki destek eylemleri olarak ikiye ayrılmaktadır. Cezaevi içindeki eylem rutinleri genellikle tek tip elbise dayatmasını reddetme ve açlık grevleri şeklinde gerçekleşirken, tutuklu yakınları ile İnsan Hakları Derneği İHD ve Halkevleri gibi kitle örgütleri DGM ve Adalet Bakanlığı önlerinde oturma eylemleri, sessiz bekleyişler ve alkışlı protestolar gerçekleştirmiştir. 1989 yılına gelindiğinde tutuklu yakınlarının eylemleri, açlık grevlerine destek vermek amacıyla Adalet Bakanlığı önünde oturma, İHD binalarında açlık grevi gibi kentin merkezine doğru yayılma eğilimi göstermiştir.

1980'lerin ortalarından itibaren sendikal hareketin kentsel alana yeniden dahil olma çabası gözlemlenmiş, ancak grev yasakları ve kısıtlamalar nedeniyle işçi sınıfının eylem pratikleri sembolik rutinlere dönüşmüştür. İşçiler ve memurlar, kent meydanları yerine çalıştıkları kamu kurumlarının binalarını (Karayolları, PTT, TEK, ASKİ, EBK) veya sendika genel merkezlerini eylem alanı olarak kullanmışlardır. Eylem rutinleri olarak doğrudan iş bırakma yerine "iş

⁸ Tespit edilen 166 eylemin yarısından fazlasını (126) uluslararası çatışmalar, insan hakları, ekonomik sorunlar, grev ve iş bırakmalar, hukuk ve adil yargılanma talepleri, irtica karşıtlığı, çalışma hayatı, siyasal temsil, sosyal ve ekonomik haklar, yasa tasarıları ve YÖK konuları oluşturmaktadır.

yavaşlatma", toplu viziteye çıkma (hastaneye sevk alma), yemekhane boykotları, sakal bırakma ve hatta Karayolları ile Et ve Balık Kurumu işçilerinde görüldüğü üzere çıplak ayakla yürüme ile çıplak protesto gibi yöntemler kullanılmıştır.

Üniversite kampüsleri (ODTÜ, SBF/Cebeci, Hacettepe, DTCF), 1980'ler boyunca yükseköğretim politikalarına ve anti-demokratik uygulamalara yönelik itirazların merkez üssü konumundadır. Bu alanlardaki temel rutin, her yıl 6 Kasım'da Yükseköğretim Kurulu'nun kuruluşunu çelenk bırakma, siyah pankart asma veya cübbeli yürüyüş gibi pratiklerle protesto etmektir. Akademik ve idari kararlara karşı (öğrenci dernekleri yasası, harç ve kantin zamları vb.) kantin boykotları, derse girmeme, açlık grevi ve oturma eylemleri uygulanmıştır. 1980'lerin sonu itibarıyla kentsel kamusalılıkta kimlik politikaları eksenli yeni bir mekânsal hareketlilik gözlemlenmiştir. İlahiyat ve Ziraat fakülteleri merkezli olarak başlayan türban serbestisi talepli yürüyüşler ve derse girmeme boykotlarına karşıt bir refleks olarak üniversite öğretim üyeleri ile öğrenciler Anıtkabir ve TBMM hattında laik Cumhuriyete bağlılık bildirileri okuyup cübbeli yürüyüşler gerçekleştirmiştir. Dönemin son evresi olan 1990 yılında ise Prof. Dr. Muammer Aksoy ve Çetin Emeç gibi aydınlara yönelik suikastlar, halkın tepkisini yeniden sokağa taşımış; Adli Tıp, TBMM ve üniversite kampüsleri güzergâhında saygı duruşları ve kınama yürüyüşleri gerçekleştirilmiştir. Ayrıca küresel düzlemdeki krizler (Bulgaristan'daki asimilasyon politikaları, Sovyetlerin Azerbaycan müdahalesi ve Körfez Krizi), ilgili ülkelerin büyükelçilik binaları önünde ve Kuğulu Park, Zafer Anıtı gibi merkezi alanlarda çelenk bırakma veya bildiri dağıtma rutinleriyle protesto edilerek Ankara'da dış politikaya yönelik toplumsal itiraz devam ettirilmiştir.

Söz konusu dönemde⁹ Anıtkabir, TBMM ve Hipodrom (AKM Tören Alanı) 23 Nisan, 19 Mayıs, 30 Ağustos ve 29 Ekim kutlamalarının merkezleri olmaya devam etmiştir. Çankaya Köşkü ise diplomatik karşılamaların (örneğin ABD Başkanı Bush veya Almanya Cumhurbaşkanı Rau), devlet nişanı takdimlerinin ve resmî

⁹ 01.01.1991 ile 02.11.2002 tarihleri arasında 376 tören ve 397 eylem tespit edilmiştir. Tespit edilen 376 törenin yarısından fazlasını (212) ulusal bayramlar, yıl dönümleri, cenaze ve anma törenleri, Nevruz ve 1 Mayıs kutlamaları oluşturmaktadır. Tespit edilen eylem konularının yarısından fazlasını (281) insan hakları, ekonomik sorunlar, grev ve iş bırakmalar, irtica karşıtlığı, özelleştirmeler, sosyal ve ekonomik haklar, uluslararası çatışmalar, yasa tasarıları ve YÖK oluşturmaktadır.

bayram resepsiyonlarının icra edildiği, protokol alanı olarak görmüştür. Bu tören rutininde istisna yaşanmış, 1999 Marmara Depremi sonrasında 30 Ağustos askerî geçit törenleri ile 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı resepsiyonları deprem nedeniyle iptal edilmiştir.

Dönemin törensel anlatısını belirleyen en önemli dinamik, 1990'lı yıllardaki siyasi cinayetlerin kentin yas ve anma kamusallığını dönüştürmesidir. 8. Cumhurbaşkanı Turgut Özal, eski siyasi liderler ve terörle mücadelede hayatını kaybeden üst düzey askerler (örneğin Org. Eşref Bitlis) için Kocatepe Camii ve TBMM önünde devletin resmî askeri-mülki uğurlama törenleri düzenlenmiştir. Buna karşılık Muammer Aksoy, Uğur Mumcu, Bahriye Üçok ve Ahmet Taner Kışlalı gibi faili meçhul cinayetlere kurban giden aydınlar için düzenlenen anmalarla kentin hafıza mekânları yeniden kurgulanmıştır. Cebeci Asri Mezarlığı, Karşıyaka Mezarlığı ve Uğur Mumcu Sokağı (eski Karlı Sokak) her yıl ocak ve ekim aylarında Çankaya Belediyesi'nin organizatörlüğünde, Atatürkçü Düşünce Derneği, Çağdaş Yaşamı Destekleme Derneği ve Çağdaş Gazeteciler Derneği gibi kitle örgütlerinin katılımıyla gerçekleştirilen periyodik anma ve protesto törenlerinin mekânı hâline gelmiştir. Benzer şekilde 1993 yılındaki Sivas Katliamı sonrasında Karşıyaka Mezarlığı, Abdi İpekçi Parkı ve Tandoğan Meydanı, her yıl 2 Temmuz'da Alevi dernekleri ve sendikalar öncülüğünde düzenlenen kitlesel anma törenlerinin adresleri olmuştur.

1991-2002 yılları arasında Ankara'nın kamusal alanları aynı zamanda alternatif ve çatışmalı kutlama pratiklerine de sahne olmuştur. Nevruz Bayramı, Kültür Bakanlığı ve devlet yetkilileri tarafından Çankaya Köşkü veya Atatürk Spor Salonu gibi mekânlarda resmî bir "Türk dünyası" şenliği formatında kutlanırken, HADEP ve çeşitli kitle örgütleri Abdi İpekçi Parkı, Toros Sokak ve Sakarya Caddesi'nde zaman zaman polisin müdahale ettiği alternatif Nevruz mitingleri organize etmiştir. 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları ise daha önceleri kapalı spor yapılarında ya da sendika toplantı salonlarında gerçekleştirilirken bu dönemde DİSK, KESK ve TÜRK-İŞ gibi sendikaların organizasyonu ile Tandoğan Meydanı, Abdi İpekçi Parkı ve Sıhhiye Meydanı'na kaymış, kentsel ritme dahil olmuştur.

Dönemin en belirgin eylem pratikleri, sendika konfederasyonlarının ve meslek örgütlerinin (KESK, DİSK, TÜRK-İŞ, Hak-İş, TMMOB, TTB) Kızılay, Tandoğan, Sıhhiye ve Güvenpark ekseninde yürüttüğü ekonomik ve sendikal hak mücadeleleri etrafında şekillenmiştir. Memurların grevli ve toplu sözleşmeli sendika hakkı ile "insanca yaşanacak ücret" talepleri, kentsel alanda iş bırakma, bordro yakma, yemek boykotu, sessiz yürüyüş ve oturma eylemi gibi çeşitli pratiklerle mekânsallaşmıştır. Sağlık çalışanlarının "Beyaz Eylem" adı altında iş yavaşlatarak veya toplu viziteye çıkarak yürüttüğü protestolar, esnafın kepenk kapatma eylemleri, kriz dönemlerinin başkent sokaklarına yansıyan eylem repertuvarlarıdır. Ayrıca, özelleştirme kapsamına alınan veya ekonomik darboğaza giren kurumlarda çalışan işçiler (Sümerbank, Et ve Balık Kurumu, Havaş vb.) Başbakanlık, Özelleştirme İdaresi Başkanlığı ve kendi kurum binaları önünde yarı çıplak yürüyüş ve çadır kurma eylemleri gerçekleştirmiştir.

1996 yılındaki Susurluk kazası ile siyaset-mafya ilişkilerinin ayyuka çıkması, kentsel kamusalılıkta eylemin merkezden (Kızılay/Ulus) çıkarak kentin çeperlerine yayıldığı yeni bir eylem dalgası yaratmıştır. "Sürekli aydınlık için bir dakika karanlık" eylemleri kapsamında Kızılay gibi geleneksel toplanma alanlarının yanı sıra Çankaya, Batıkent ve Dikmen gibi yerleşim bölgelerin kitlelerin eş zamanlı olarak ışık söndürme ve tencere-tava çalma eylemleri görülmüştür. Bu durum, siyasal nitelikli itirazların fiziksel bir mekânın işgalinden ziyade, kentin tümünü aynı ritme sokmaya dönük eylem örneğini oluşturur.

1991 Körfez Savaşı'ndan başlayarak 2002'de ABD'nin Irak'ı işgal hazırlıklarına kadar uzanan süreçte, uluslararası çatışmalar doğrudan Ankara sokaklarına yansımıştır. Dış politikaya yönelik "Savaşa Hayır" temalı protestolar; Kızılay, Sakarya Caddesi ve diplomatik misyonların bulunduğu Kavaklıdere (özellikle ABD ve ilgili ülkelerin elçilikleri) güzergâhlarında organize edilmiştir. Öğrenci örgütleri, meslek odaları ve barış platformlarının bu alanlarda düzenlediği yürüyüşler, siyah çelenk bırakma, mum yakma ve bildiri dağıtma eylemleri, Ankara'nın uluslararası çatışmalara karşı anti-emperyalizm söylemiyle geliştirdiği devlet-dışı ketsel eylemleri oluşturmuştur.

1980-2002 döneminde Ankara’da gerçekleştirilen cezaevi eylemlerini kamusalılık ve mekân ilişkisi bağlamında özgün kılan yan, bu eylemlerin kentsel alanları ile disiplin mekânları arasında bağ kurarak mahkumların sınıf-temelli olmayan bir insan hakları söyleminde politize edilmesiyle disiplin mekânlarının kamusal tartışmaya açılmasını sağlamasıdır. Sıradan işleyişleri birbirinden farklı ritimlere sahip olan kent ve cezaevi, aynı meselenin farklı özneler eliyle kamusallaşıp politize edilmesi sayesinde iki farklı mekânı aynı ritme sokmuş, eski ritimleri kesintiye uğratmıştır.

Bu konuda Ankara’daki ilk önemli kolektif eylemlerden biri, 1984 yılı Nisan ayında Mamak Askeri Cezaevi’nde başlatılan açlık grevidir. Bu eylemin temel nedeni, 12 Eylül Darbe Yönetimi tarafından yürürlüğe konan tek tip elbise zorunluluğuna ve askeri disiplin uygulamalarına karşı gösterilen dirençtir. Cezaevi yönetiminin eylemcilerle görüşerek askeri yaptırımları kaldırma taahhüdünde bulunmasına rağmen bu sözlerin yerine getirilmemesiyle 42 gün sürecek bir açlık grevi başlatılmıştır (Meriç, 2017, s.y.).

ANAP Hükümeti yaygınlaşan cezaevi eylemlerine karşı Adalet Bakanlığı Ceza ve Tevkifevleri Genel Müdürlüğü tarafından 7 Temmuz 1988 tarihinde yayınlanan genelgeyle, açlık grevini uzattığı gerekçesiyle eylemcilere bal, şeker ve tuz verilmesi ile hekimler tarafından zorunlu görülenler dışındaki ilaçların sağlanması yasaklamış, böylece açlık grevleri hükümet tarafından zorla ölüm orucuna dönüştürülmüştür (Soyer, 2001, s. 4).

1990’lı yıllara gelindiğinde, Ankara’daki cezaevi eylemleri ve bunlara yönelik askeri/idari müdahaleler farklı infaz kurumlarında yoğunlaşmıştır. 12 Nisan 1995 gecesi Ankara Keçiören İslahevi’nde yaklaşık 500 çocuk tutuklu ve hükümlünün katılımıyla bir isyan eylemi gerçekleştirilmiştir. Bu eylemin somut gerekçesi, kurumda görev yapan gardiyanların çocuklara yönelik uyguladığı darp, kötü muamele, aşağılama ve cinsel taciz iddialarıdır (TİHV, 1995, s. 308). 1 Temmuz 1995 tarihinde Ankara Merkez Cezaevi’nde (Ulucanlar) meydana gelen fiziki çatışma ise, DHKP-C davası tutuklularının koğuşturma aramalarına ve idari arama usullerine izin vermemesi üzerine jandarma ve gardiyanların koğuşturma baskın düzenlemesinden kaynaklanmıştır. Aynı cezaevinde 28 Ağustos 1995 tarihinde

gerçekleşen bir diğer olay ise, tutuklu yakınlarının görüşme sürelerinin kısa tutulmasına yönelik yaptıkları itiraz ve protestolar neticesinde ortaya çıkmış, bu süreçte 9 tutuklu yakını darp edilerek gözaltına alınmıştır (TİHV, 1995, s. 309).

Ankara'daki cezaevlerinde kolektif hak arama eylemleri ulusal düzeydeki protesto dalgalarıyla da eş güdümlü olarak ilerlemiştir. 23 Eylül - 7 Kasım 1995 tarihleri arasında Ankara Merkez Cezaevi'nde gerçekleştirilen ve yaklaşık 800 siyasi tutuklunun dahil olduğu açlık grevinin temel nedeni, 21 Eylül 1995 tarihinde İzmir Buca Cezaevi'nde yürütülen ve ölümlerle sonuçlanan askeri operasyonu protesto etmek ve cezaevlerindeki genel yaşam koşullarının iyileştirilmesini talep etmektir (TİHV, 1995, s. 300). Bunu takip eden süreçte, 20 Mayıs 1996 tarihinde başlatılan kitlesel açlık grevleri ve sonrasındaki ölüm orucu eylemlerine Ankara Merkez Cezaevi'ndeki tutuklular da dahil olmuştur (Soyer, 2001, s. 2-3; Kanar, 2016). Bu kitlesel eylemin temel nedeni, Adalet Bakanlığı genelgesi doğrultusunda F-tipi cezaevlerinin prototipi niteliğindeki hücre esasına dayalı Eskişehir Cezaevi'nin açılması ve tutukluların bu cezaevine sevk edilmek istenmesidir (Kanar, 2016). Bu süreçte Ankara Merkez Cezaevi'nde eylemini sürdüren Altan Berdan yaşamını yitirmiştir (Soyer, 2001, s. 2-3).

2000'lerin başına yaklaşıldığında ise 26 Eylül 1999 tarihinde Ankara Ulucanlar Cezaevi'nde 10 tutuklunun hayatını kaybetmesiyle neticelenen askeri ve idari müdahale görülmektedir. Bu operasyonun ve ortaya çıkan direnişin sebebi, cezaevinde idari denetimin tam olarak sağlanmak istenmesi ve tutukluların bu müdahaleye kendi örgütsel iradeleriyle teslim olmayarak direnme kararı almalarıdır (Marksist.net, 2011; Kanar, 2016). Bu operasyon, daha sonraki F-tipi cezaevlerine geçiş sürecini ve 19 Aralık 2000 tarihindeki "Hayata Dönüş" operasyonunu şekillendiren bir ön aşama ve deneme süreci olmuştur.

Türkiye'de 1980 sonrasında cezaevlerinde yaşanan hak ihlalleri, açlık grevleri ve askeri-idari operasyonlar, ceza infaz kurumlarının fiziksel sınırlarını aşarak kentsel ve kamusal alanlarda çeşitli sivil tepkilere, destek eylemlerine ve hak arayışlarına yol açmıştır. Ankara kentsel alanı da bu nedensel döngünün ve sivil reflekslerin yoğunlaştığı önemli merkezlerden biridir.

Cezaevlerindeki açlık grevlerine toplumsal alandan destek vermek amacıyla Ankara'daki demokratik kitle örgütleri ve siyasi partiler kentsel alanları eylem mekânı olarak kullanmıştır. 21 Mart 1995 tarihinde Yozgat E Tipi Cezaevi'nde başlatılan açlık grevine destek vermek ve kamuoyunda bir duyarlılık oluşturmak amacıyla tutuklu ve hükümlü yakınlarından oluşan bir grup 23 Nisan 1995 tarihinden itibaren Ankara'da bulunan İnsan Hakları Derneği (İHD) Genel Merkezi binasında açlık grevi başlatmıştır (TİHV, 1995, s. 308). Tutuklu yakınları, açlık grevinin devamı olarak 1 Mayıs 1995 tarihinde Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) Genel Merkezi binasına giderek burayı terk etmeme eylemi gerçekleştirmiştir (TİHV, 1995, s. 308). Cezaevindeki tutukluların taleplerinin yönetim tarafından kabul edilmesiyle Ankara İHD Genel Merkezi'ndeki destek eylemi de 4 Mayıs 1995'te sonlandırılmıştır (TİHV, 1995, s. 308).

Cezaevlerindeki yapısal sorunların çözülmesini talep eden tutuklu yakınları, taleplerini doğrudan karar alıcı mekanizmalara iletmek amacıyla devlet kurumlarının kentsel yerleşkelerini hedef seçmişlerdir. Bu çerçevede, Ekim 1995 sonunda cezaevlerindeki koşulların iyileştirilmesi amacıyla Ankara'ya gelen tutuklu ve hükümlü yakınlarından 37 kişilik bir grup, milletvekilleriyle görüşmek üzere 5 Kasım 1995 sabahı Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) önünde toplanmıştır. Meclis önünde bir araya gelen bu sivil grup, kolluk kuvvetleri tarafından gözaltına alınmış ve aynı günün akşamında serbest bırakılmıştır (TİHV, 1995, s. 310). Benzer şekilde, kentsel alanda doğrudan yürütme organını hedef alan bir diğer eylem teşebbüsü 24 Haziran 1995 tarihinde kaydedilmiştir; İHD yöneticilerinden oluşan 60 kişilik bir grup, gözaltındaki kayıpları ve cezaevlerindeki hak ihlallerini protesto etmek amacıyla İçişleri Bakanlığı önünde oturma eylemi yapmak üzere dernek genel merkezinden yola çıkmış, ancak kolluk güçleri tarafından Güvenpark mevkinde kurulan polis barikatıyla engellenmiştir (TİHV, 1995, s. 271).

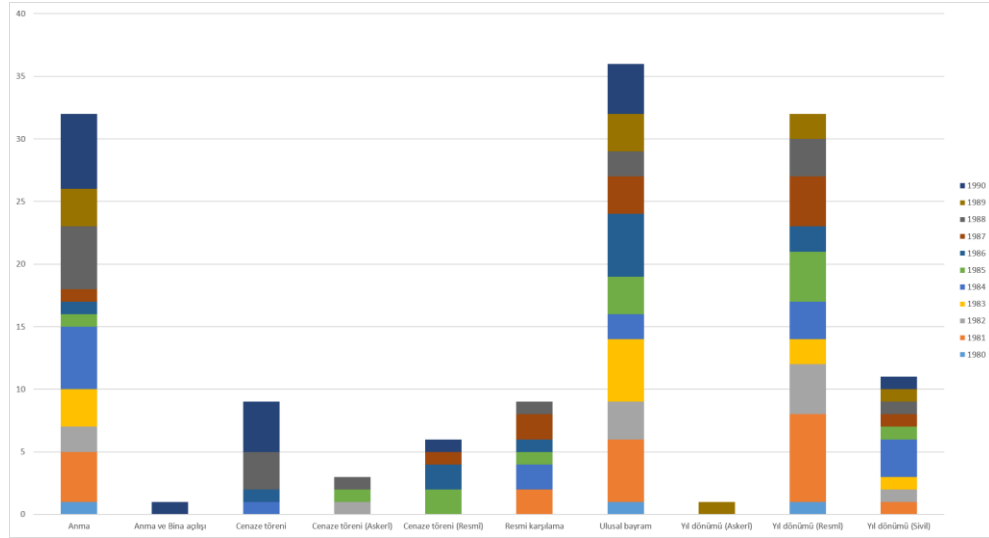
Cezaevi süreçleriyle ilişkili olarak Ankara'nın merkezi kamusal alanlarında düzenli sembolik eylemler de geliştirilmiştir. İstanbul'daki "Cumartesi Anneleri" eyleminin Ankara kentsel alanındaki muadili olarak, İHD Ankara Şubesi 17 Haziran 1996 tarihinden itibaren her ayın 17'sinde Kızılay'daki Yüksel

Caddesi'nde bulunan İnsan Hakları Anıtı önünde mum yakma eylemleri düzenlemeye başlamıştır. Bu periyodik eylemler, cezaevlerindeki tecrit, işkence ve hak ihlallerini kent merkezinde görünür kılma amacı taşımıştır (TİHV, 1995, s. 204)

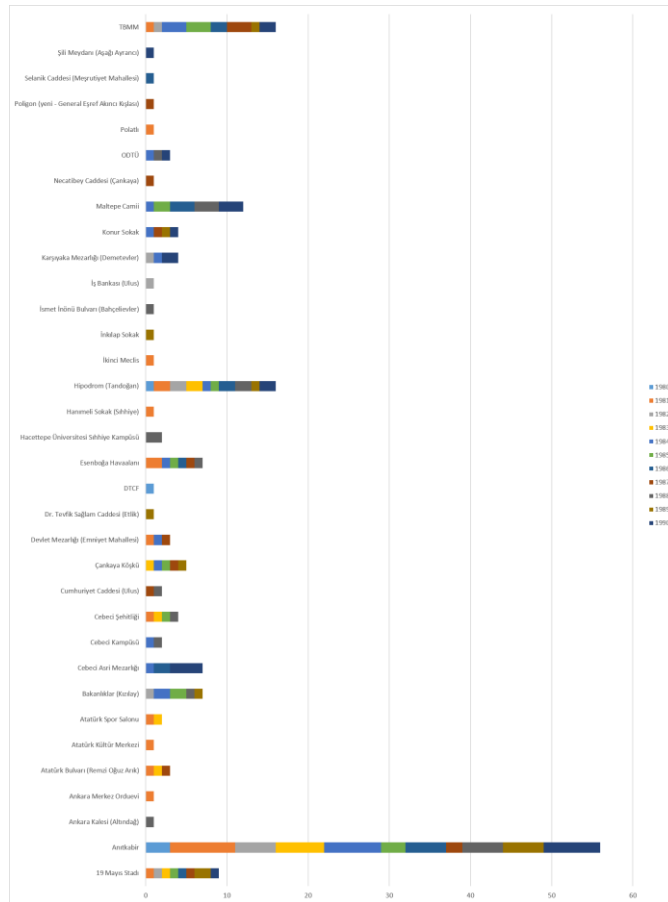
Cezaevlerine yönelik gerçekleştirilen askeri operasyonlar ve ölümler, kentsel alanda uzun soluklu bir kolektif hafıza ve anma eylemlerini tetiklemiştir. 26 Eylül 1999 tarihinde Ankara Ulucanlar Cezaevi'nde 10 tutuklunun ölümüyle sonuçlanan operasyonun ardından, sonraki yıllarda kentsel alanda anma yürüyüşleri düzenlenmiştir. Örneğin, katliamın 12. yıldönümünde, sivil toplum örgütleri ve devrimci grupların katılımıyla Hamamönü semtinden Ulucanlar Cezaevi'ne kadar kitlesel bir kentsel yürüyüş gerçekleştirilmiş, cezaevi önünde basın açıklaması yapılarak olayda yaşamını yitirenlerin resimlerinin yanına kırmızı karanfiller bırakılmış ve ardından mezarlık ziyaretleri düzenlenmiştir (Marksist.net, 2011).

Ankara'da cezaevlerinde yürütülen hak mücadeleleri ve açlık grevleri sadece disiplin mekânının fiziksel varlığıyla sınırlı kalmamış; İHD Genel Merkezi, Kızılay Yüksel Caddesi, TBMM önü, Güvenpark ve Hamamönü-Ulucanlar aksı gibi Ankara'nın merkezi kentsel alanlarında açlık grevleri, işgaller, anma eylemleri, protesto yürüyüşleri ve kurumsal heyet ziyaretleri biçiminde görünür olmuştur.

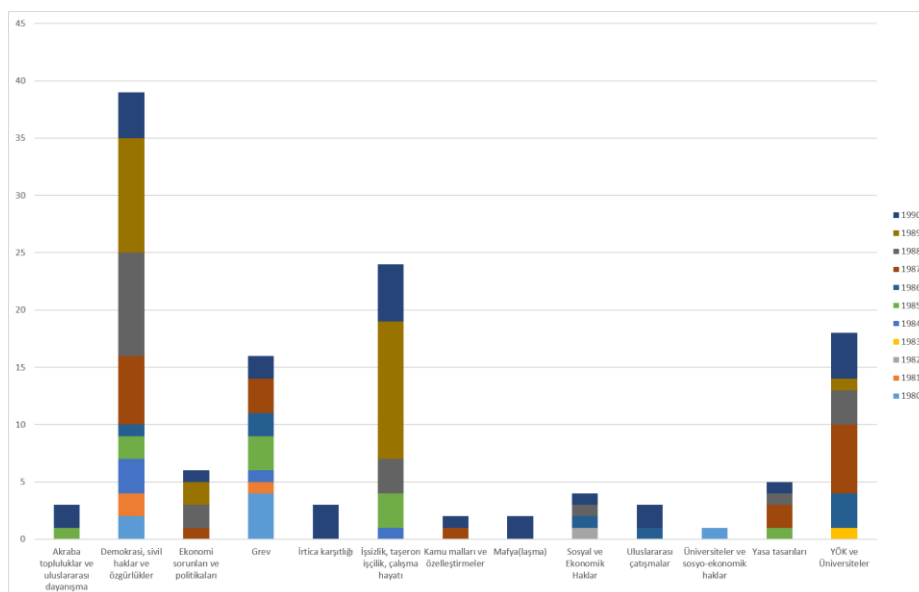
12 Eylül Darbesi'nden 2002 Genel Seçimleri'nin arefesine kadar geçen yirmi üç yıllık süreç, egemenlik temsili için kullanılan alanlarındaki standart ve değişmez tören rutinlerine karşılık, muhalif kamuların Darbe sonrası daralan mekânlardan çıkarak kentin merkezine ve çeperlerine yayılan, eylem repertuarı giderek çeşitlenen bir pratik dizgesi geliştirdiğini göstermektedir.

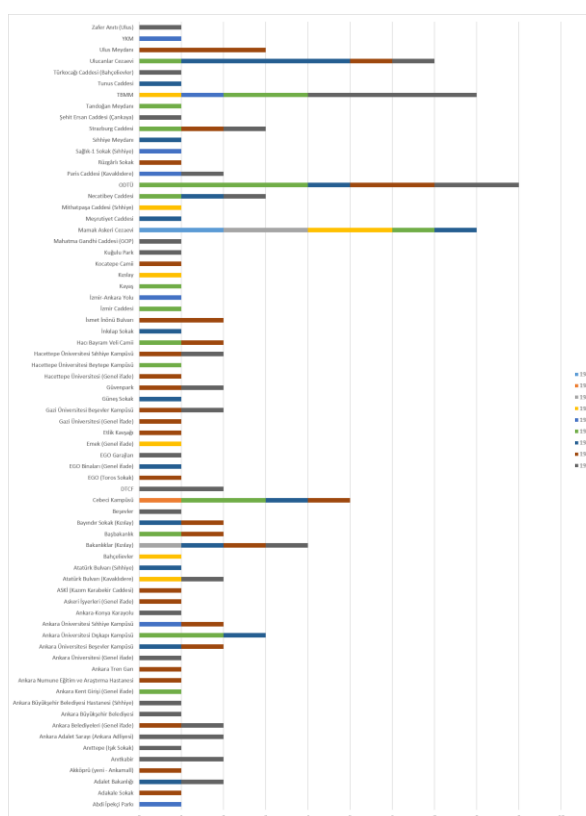
Grafik 3.15. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (1980-1990)

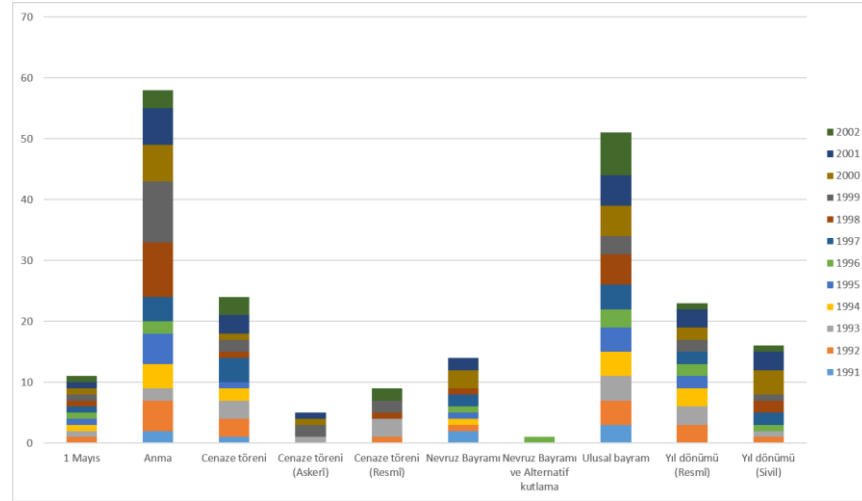
Grafik 3.16. Tören kategorilerinde öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1980-1990)

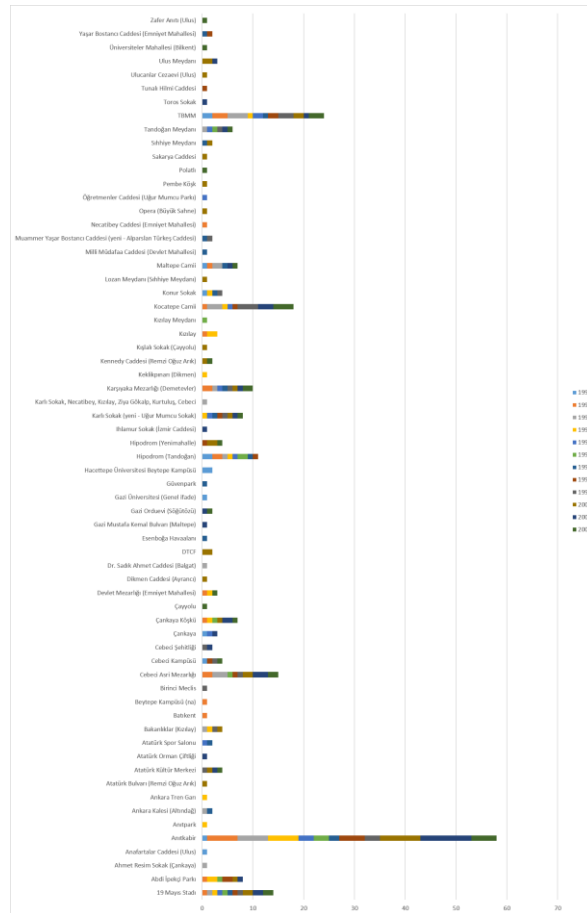
Grafik 3.17. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (1980-1990)

Grafik 3.18. Eylem konularında öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (1980-1990)

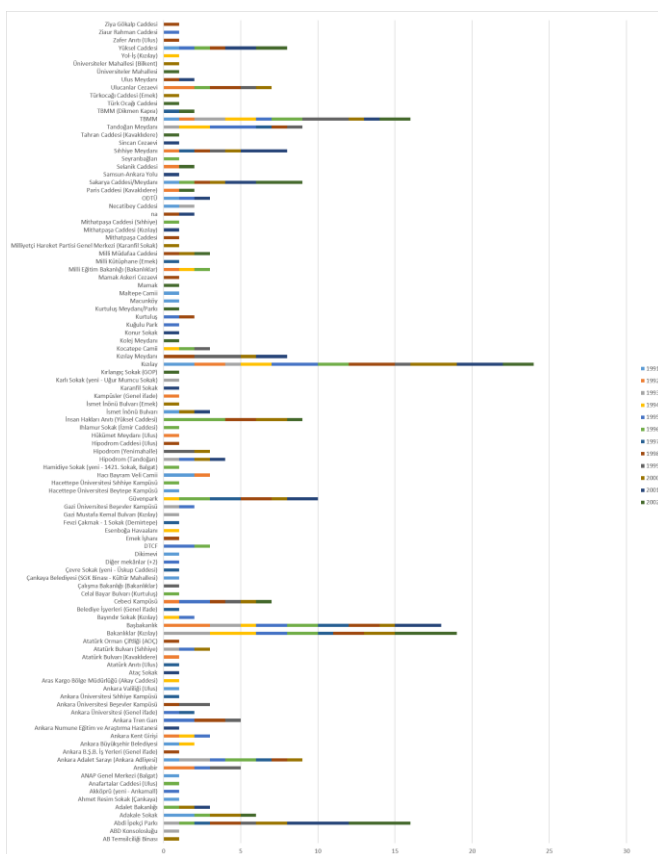

Grafik 3.19. Öne çıkan tören kategorilerinin yıllara göre dağılımları (1991-2002)

Grafik 3.20. Öne çıkan tören kategorilerinin mekânlarının yıllara göre dağılımları (1991-2002)

Grafik 3.22. Öne çıkan eylem konularının mekânlarının yıllara göre dağılımları (1991-2002)

4. BÖLÜM

BUGÜNÜN İNŞASI

4.1. EKONOMİK ALTYAPI VE MAKROEKONOMİ POLİTİKALARI (2002-2022)

Adalet ve Kalkınma Partisi'nin 2002 yılı Kasım ayında tek başına iktidara gelişi, Türkiye'de siyasal alanda bir kırılma olarak algılsa da makroekonomik politikalar bağlamında bir paradigma değişikliğinden ziyade, mevcut neo-liberal yönelimin kesintisiz bir devamlılığını ifade etmektedir (Ekzen, 2008, s. 474). Söz konusu dönemde uygulanan makro ekonomi politikalarının genel çerçevesi, 2001 krizi sonrasında Kemal Derviş yönetiminde ve IMF-Dünya Bankası rehberliğinde hazırlanan "Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı"na dayanmaktadır (Yeldan, 2008, s. 12). AKP hükümetlerinin bu programı devralarak anlamlı hiçbir makro-politik değişikliğe uğratmadan sürdürdüğü ve ekonominin gidişatını büyük ölçüde Bretton Woods kurumlarının belirlediği yapısal reform ve istikrar çerçevesine teslim ettiği görülmektedir (Boratav, 2008, s. 465). AKP iktidarı öncesindeki koalisyon hükümeti tarafından imzalanan ve 2004 yılı sonunda süresi dolan stand-by anlaşması, ana esasları aynen korunarak 2005-2008 dönemini kapsayacak şekilde uzatılmış; böylece Türkiye, yaklaşık on yıl süren kesintisiz bir IMF-Dünya Bankası programı deneyimini en uzun süreli ve istikrarlı biçimde AKP idaresinde yaşamıştır (Ekzen, 2008, s. 475-476).

Uygulanan bu neo-liberal istikrar ve yapısal uyum politikaları, temelde sermaye kesimlerinin 1994 krizinden itibaren ısrarla talep ettiği ve 1998 Yakın İzleme Anlaşması ile temelleri atılan dışa bağımlı büyüme modelinin derinleştirilmesinden ibarettir (Ekzen, 2008, s. 475). Programın tasarımında ve yürütülmesinde sermayenin birikim ihtiyaçları merkeze alınmış; dış taleple büyüme, sıkılaştırılmış mali disiplin ve Merkez Bankası'nın bağımsızlaştırılarak yegâne hedefinin "fiyat istikrarı" olarak belirlendiği özerk bir para politikası temel araçlar olarak kullanılmıştır (Ekzen, 2008, ss. 476-487). Büyümenin finansmanı için ihtiyaç duyulan kaynağın sağlanmasında ise yüksek reel faiz ve düşük döviz kuru politikası uygulanarak, ülkeye yönelik kısa vadeli spekülatif sermaye (sıcak

para) girişleri özendirilmiştir (Yeldan, 2008, s. 174). Merkez Bankası'nın yalnızca enflasyon hedeflenmesine odaklanması ve döviz kurlarına müdahale etmemesi, ulusal ekonomiyi uluslararası finans kapitalin çıkarlarına ve şantajına açık hale getirerek bağımlılığı kurumsallaştırmıştır (Yeldan, 2008, s. 128).

Sermayenin talepleri doğrultusunda şekillenen bu yapısal dönüşüm, Türkiye'nin dışa bağımlılığını ekonomik bağımsızlığı tehdit edecek boyutlarda artırmış ve reel üretimi tahrip etmiştir (Yeldan, 2008, s.194). Aşırı değerlenen Türk lirası ithalatı ucuzlatıp yerli üretimi ithal girdilere bağımlı kılmış; bunun neticesinde orta ve küçük boy işletmeler ile dikey bağlantılı yan sanayiler üretimden çekilirken, Türkiye'nin ara ve yatırım mallarındaki ithalat bağımlılığı da tarihi seviyelere ulaşmıştır (Yeldan, 2008, s. 193). Diğer yandan, mali disiplini sağlamak ve kamu borçlarının çevrilebilirliğini güvence altına almak için IMF tarafından dayatılan ve GSYH'nin yüzde 6,5'i olarak belirlenen "faiz dışı fazla" hedefi, kamu yatırımlarının dışlanması pahasına tavizsiz bir biçimde uygulanmıştır (Ekzen, 2008, s. 484). Bu katı mali disiplin uygulaması, borçluluk sorununun yalnızca piyasa rasyonalitesi içinde çözülmesini dayatmış ve kamu maliyesini uluslararası finans çevrelerine kaynak aktaran bir araca dönüştürmüştür (Ekzen, 2008, s. 485).

Ekonomideki bu neoliberal yeniden yapılanma süreci, kamu varlıklarının hızla ulusal ve uluslararası sermayeye devredilmesiyle desteklenmiştir (Ertuğrul, 2008, s. 526). Özelleştirme idaresinin etkinleştirilmesiyle tekel niteliğindeki kârlı ve stratejik kamu işletmeleri "babalar gibi satarım" mantığıyla elden çıkarılmış, sermayenin mülkiyet edinimleri rekor seviyelere ulaşmıştır (Ertuğrul, 2008, s. 527). Aynı zamanda, işgücü piyasalarındaki kuralsızlaştırma politikaları sayesinde emek maliyetleri bastırılmış; işçilerin üretkenliğindeki artış reel ücretlere yansıtılmayarak sömürü oranları çok ciddi şekilde artırılmıştır (Yeldan, 2008, s. 220). Tüm bu olgular birlikte değerlendirildiğinde; AKP'nin erken dönem makroekonomik politikaları, küresel kapitalizmin merkez ülkeleri ile uluslararası finans kurumları tarafından tasarlanan dönüşüm programlarının, güçlü bir iktidarın siyasi desteğiyle ve herhangi bir güçlü toplumsal muhalefet engeline takılmadan hayata geçirildiği, tavizsiz bir neo-liberal tahkimat dönemi olduğu görülmektedir (Ekzen, 2008, s. 490).

AKP dönemi makro ekonomi politikalarının en önemli dönüşümlerinden biri 1995 tarihli TÜSİAD raporlarında stratejik bir hedef olarak formüle edilen Merkez Bankası'nın "siyasetin elinden kurtarılması" ve yapısal olarak özerkleştirilmesidir (Ekzen, 2008, s. 488). AKP iktidarı, söz konusu altı yıllık dönemde Merkez Bankası'nın bu bağımsız yapısına doğrudan bir müdahalede bulunmamış ve para politikasının banka tarafından uluslararası finans çevrelerinin beklentileri doğrultusunda sürdürülmesine olanak tanımıştır. TCMB'nin temel yükümlülüğü ise yalnızca fiyat istikrarını sağlamak, yani "enflasyon hedeflemesine" kilitlenmek olarak sınırlandırılmıştır (Ekzen, 2008, s. 488). Enflasyonun tek haneli rakamlara düşürülmesi AKP hükümetlerinin makroekonomik başarı söyleminin merkezine oturtulsa da yalnızca enflasyon oranlarına odaklanan bu dar yaklaşım istihdam yaratımı, reel ücretlerin artırılması ve gelir dağılımının iyileştirilmesi gibi hayati toplumsal hedefleri makroekonomik politikanın dışına itmiştir (Yeldan, 2008, s. 185).

AKP'nin faiz dışı fazla yaratma zorunluluğuna ve borç ödemelerine mutlak öncelik veren mali disiplinin toplumsal alandaki en belirgin sonucu, kamu yatırımlarının ve temel kamu hizmetlerinin tasfiye edilme başlamasıdır. Uygulanan neoliberal ekonomi programı doğrultusunda hazırlanan bütçesi ve yatırım programlarında en büyük öncelik borç faizlerinin öndemesi olarak belirlenmiş, bu durum, kamu maliyesini en temel hizmetlere dahi kaynak ayıramaz hâle getirmiştir (Ekzen, 2008, s. 484; Yeldan, 2008, s. 220). Kamu harcamalarının kısıtlanması, klasik sosyal devlet kazanımlarının hızla geriletilmesine, orta sınıfların ve dar gelirliilerin kendilerini yeniden üretebilmesinde önem bir yeri olan eğitim ve sağlık gibi temel hakların piyasaya terk edilerek ticarileşmesine yol açmıştır (Yeldan, 2008, s. 188). Bütçe açıklarını piyasa rasyonalitesine tavizsiz riayet ederek kapatmaya ve uluslararası sermaye gruplarına faiz ödemelerini garanti edebilmeye dayalı olarak yürütülen bu politikalar sosyal devlet olmanın gereklerini ortadan kaldırmış, Türkiye'de "yoksullaştırıcı büyüme" eğilimlerini ortaya çıkarmıştır (Yeldan, 2008, s.179, 188).

AKP hükümetleri döneminin temel makro ekonomik ağırlık noktasını kamunun ekonomiden tasfiye edilerek "piyasa toplumu" yaratılması ve ekonomik süreçlerin

tamamen baskın sermaye gruplarının çıkarlarına göre kodlanması oluşturur (Çelik, 2022, s. 597). AKP, kendisinden önceki hükümetlerin başlattığı yapısal uyum programlarını devralarak kamu sektörünün büyük ve stratejik kuruluşlarını özelleştirmeye başlamıştır (Ekzen, 2008, s.476).

Devletin mal ve hizmet üretiminden çekilerek dış sermayeye pozisyon açtığı bu özelleştirme sürecini eş zamanlı olarak işgücü piyasalarının ve sosyal güvenlik sisteminin sermaye lehine olacak şekilde yapılandırılması izlemiştir. 2003 yılında yürürlüğe giren 4857 sayılı İş Kanunu, çalışma hayatına esnekleşme ilkesini getirerek güvencesizliği, taşeronlaştırmayı ve geçici istihdamı yasal zemine kavuşturmuştur (Çelik, 2022, s. 560-561; Gökten, 2021, s. 44). Öte yandan, IMF ve Dünya Bankası dayatmaları doğrultusunda "sosyal güvenlik açıkları" makro ekonomik istikrarsızlığın temel nedeni olarak gösterilmiş ve 2006 yılında yürürlüğe giren 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu ile klasik evrensel sosyal devlet anlayışından vazgeçilmiştir (Çelik, 2022, s. 692-693). 'Çeşitli sosyal güvenlik kurumlarının tek çatı altında birleştirilmesi' şeklinde sunulan bu reformun asıl hedefi emeklilik yaşını kademeli olarak yükseltmek, emekli aylığı bağlama oranlarını düşürmek ve sağlık hizmetlerini katkı payları aracılığıyla ticarileştirmektir (Çelik, 2022, s.731, 747-751). Netice itibarıyla, bu düzenlemelerle devletin sosyal güvenliğe ayırdığı kaynakların asgari seviyelere çekilmesi hedeflenmiş ve sosyal risklerin faturası doğrudan doğruya emekçi-tüketicilere yüklenmiştir (Çelik, 2022, s. 698-707).

AKP döneminde ekonomik büyüme, emeğin, ürettiği katma değerden aldığı payın küçültülmesi ve sermaye kârlılığının güvence altına almayı sağlamak üzere emek maliyetlerinin aşağı çekilmesi üzerine kurulmuştur (Eres ve Kaya-Bahçe, 2008, s. 519-520). İmalat sanayisine ilişkin makroekonomik veriler incelendiğinde, işçilerin saat başına üretim miktarında (emek üretkenliği) muazzam artışlar kaydedilmesine rağmen, bu üretkenlik artışının reel ücretlere yansıtılmadığı ve doğrudan sermayenin kâr hanesine transfer edildiği görülmektedir (Yeldan, 2008, s. 220-221).

Sermaye lehine derinleşen bu sömürü hadlerinin ve esnekleştirilen işgücünün kaçınılmaz sonucu olarak kitlesel yoksulluk, AKP iktidarı tarafından hak temelli

bir sosyal devlet anlayışıyla değil, muhafazakâr, himmetçi ve siyasal sadakat bekleyen bir "hayırsever devlet" yaklaşımıyla yönetilmeye başlamıştır (Köse ve Bahçe, 2008, ss. 495-496). Bu süreçte devlet, yoksulluğa karşı mücadeleden el çekmemiş gibi görünse de aslında sıradan bir hayırsever gibi hareket etmeye başlamıştır. Özel sektör, cemaatler, sivil toplum ve gönüllü kuruluşlar yoksullukla mücadelenin ana aktörleri olarak ön plana çıkarılmıştır (Köse ve Bahçe, 2008, s. 496).

Devletin sosyal refah işlevinin yerini alan bu yeni sistem, merkezi düzeyde Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Genel Müdürlüğü, yerel düzeyde ise Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışma Vakıfları ile belediyeler üzerinden şekillenen transfer ağı olarak kurumsallaşmıştır (Köse ve Bahçe, 2008, ss. 496, 507). Bütçeden ve çeşitli kamu kaynaklarının (örneğin Sosyal Yardımlaşma ve Dayanışmayı Teşvik Fonu) aktarıldığı bu yapılar, herhangi bir evrensel insan hakkına veya nesnel ölçüte göre değil, daha ziyade mülki amirlerin ve iktidar partisi yerel teşkilatlarının inisiyatifine göre hareket etmektedir (Çelik, 2022, s. 17-18; Kutlu, 2021, s. 157).

Bu "hayırsever kompleks", yardıma muhtaç bırakılan hanelerin faturayı kapitalist sisteme kesmesini engelleyerek, yoksulların hayatta kalma stratejilerini iktidara ve yerel burjuvaziye duyulan minnet, şükran ve siyasal sadakat duygusuyla bütünleştirmiştir (Köse ve Bahçe, 2008, s. 508). Sosyal yardımların bir hak olarak değil de lütuf söylemiyle donatılması, siyasal iktidarın toplum üzerindeki meşruiyetini güçlendiren bir rıza üretme aracı olarak kullanılmıştır (Kutlu, 2021, s. 156-157). Nihayetinde, kapitalizme içkin yapısal işsizlik ve yoksulluk sosyal devlete değil, sadaka, zekât ve himmet mekanizmalarına devredilmiş, yoksulluk sorunu, dinî ve muhafazakâr motiflerle bezeli yeni bir eşitsiz ilişki tarzına dönüştürülmüştür (Köse ve Bahçe, 2008, s. 508).

4.2. KURUMSAL KAMUSALLIK (2002-2022)

2002-2022 döneminde Meclis'te temsilcisi bulunan siyasî partilerin (AKP, MHP, CHP, HDP ve İYİP) seçim beyannameleri ve parti programları ekonomi politikaları ve siyasî özneleşme eğilimlerine (işçilik, kadınlık, cinsel, etnik ve dinî kimlik) dair

görüşleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde dolaşımdaki söylemlerin arasındaki asıl farkın kültür ögesi üzerinden inşa edildiği görülmektedir.

AKP'nin beyannameler ve program aracılığıyla duyurduğu ve iktidarda bulunduğu süre zarfında uygulamaya koyduğu ekonomi politikalarının temel gövdesini devletin uluslararası piyasaların parçasına hâline getirilmesi hedefi oluşturmaktadır. Buna göre, tıpkı 1980 sonrası politikalarda gözetildiği gibi, devlet üretici kimliğinden sıyrılmış konumunu devam ettirecek, yalnızca düzenleyici ve denetleyici olmakla yetinecektir.

Makro ekonomik düzeye dair parti söylemlerinin bir diğer boyutu, 1980-2002 döneminde TÜSİAD'ın arzuladığını ifade ettiği AB üyeliğinin AKP'nin ilk dönemlerinde ekonomi vaadi olarak sunulmasıdır. AB'ye tam üyelik, AKP'nin muhafazakâr olarak nitelenen Anadolu sermayesini değil, büyük sermaye gruplarının çıkarlarını gözeteceğine dair bir vaattir. Zira gümrük birliğinin oluşmasıyla küçük ve orta büyüklükteki kırılgan sermaye grupları AB üyesi diğer ülkelerle rekabet etmek zorunda kalacaktır.

AKP'nin ekonomi politikası tercihleri bütünlüklü şekilde değerlendirildiğinde sermaye grupları arasında kaçınılmaz şekilde önceliklendirme yaptığı ama diğer grupları elinin tersiyle itmediği görülür. AKP iktidarının tüm dönemleri TÜSİAD'ı oluşturan büyük sanayi ve finans sermayesinin çıkarları doğrultusunda programlanmıştır. Bunun başarılabilmesi için de KOBİ formundaki Anadolu sermayesinin sistemle bütünleşmesine kamu kaynaklarıyla destek sunmak gerekmiştir. KOBİ'ler önce eşitsiz değişim daha sonra da finansal araçlarla büyük sanayi ve finans gruplarına karşı iki kez kâr kaybı yaşayarak bunların ihracat yapabilmelerini kolaylaştırmak üzere hayatlarını sürdürmeye başlamışlardır. MÜSİAD ve ASKON'da toplanan Anadolu sermayesi 1990'lardan 2000'lere geçişte bu bütünleşme çabasını tamamlamış, finans sektörünü ve Avrupa pazarını kabullenmiştir.

2002-2022 döneminde Meclis'te temsilcisi bulunan diğer siyasî partiler arasında HDP dışında kalanlar için de benzer bir durum geçerlidir. CHP, MHP ve İYİP, 1970'lerden itibaren büyük sermaye gruplarının arzuladığı, 1980 Darbesi'yle

kurumsallaşıp 1990'lardaki düzenlemelerle son hâline kavuşmuş neoliberal ekonomi politikalarının takipçisidirler. Kurumsal kamusalılığın bu büyük üyelerini AKP'den ayıran şey, neoliberalizmden faydalanmasını istedikleri sermaye gruplarının farklı olmasıdır. HDP'nin ekonomiye dair tasavvuru ise, ana akım iktisat kuramlarının piyasayı özerk, teknik ve tarafsız bir alan olarak kabul eden yaklaşımını reddetmektir. Parti, mevcut ekonomik düzeni ücretli emek sömürüsüne ve doğanın talan edilmesine dayanan sermaye birikim rejimi olarak analiz etmektedir (HDP, t.y.-a, s. 4). Bu bağlamda, HDP'nin benimsediği iktisadi model, "Demokratik Ekonomi" ya da "Üçüncü Yol" paradigmasıdır (HDP, t.y.-a, s. 4-5). Bu model hem neoliberalizmin hem de sosyal devlet politikalarının ötesine geçerek üretim araçları üzerindeki mülkiyet ilişkilerini yeniden tanımlamayı ve ekonomik karar alma mekanizmalarını radikal demokrasi ilkeleriyle tabana yaymayı hedeflemektedir.

Söz konusu partilerin hiçbiri işçi örgütlenmesine yönelik olumsuz fikirlere sahip değildir. Buna karşın, neoliberalizmi savunan dört partinin programlarında sendikaların ekonomiyle ilişkilendirilme biçimleri, 1960-1980 döneminde sağ partilerin sürekli vurguladığı -daha sonraları TÜSİAD ve MGK'nin dilinde 'iş yeri barışı' veya 'endüstriyel demokrasi' adını almış- 'revizyonist sendikacılık' fikrine dayanmaktadır. Mevcut serbest piyasa ve devlet örgütlenmesi içerisinde kalan partiler, sendikacılığı sınıfsal bir devrim aracı olarak değil, endüstriyel ilişkilerin düzenleyicisi olarak görürler.

CHP, sistem içi partiler arasında emeğin ve sendikal hakların en güçlü savunuculuğunu yapan aktör konumundadır. CHP, "Emeğin en yüce değer olduğu" (CHP, 2008, s. 67) ilkesinden hareketle, sendikal hakların kullanımını Uluslararası Çalışma Örgütü normlarına ve Avrupa Birliği (AB) standartlarına ulaştırmayı hedefler. Parti; AKP döneminde derinleştiğini iddia ettiği sendikasızlaştırma ve taşeronlaştırma pratiklerini eleştirir (CHP, 2011, s. 101), kamuda ve özelde taşeron işçiliğini tamamen bitireceğini beyan eder (CHP, 2015, s. 77; CHP, 2018, s. 170). Tıpkı HDP gibi CHP de genel grev, hak grevi ve dayanışma grevi önündeki yasal engelleri kaldırmayı; sendikaların %10 işkolu barajı ve noter zorunluluğu gibi engellerden kurtarılmasını taahhüt etmektedir

(CHP, 2008, s. 71-72; CHP, 2018, s. 175). İlaveten, kamu çalışanlarına doğrudan "grevli ve toplu sözleşmeli" sendika hakkı vadedilmesi, CHP'nin sendikal vizyonunun ana hatlarından biridir (CHP, 2011, s. 100; CHP, 2018, s. 174).

AKP ise sendikal meselelere daha faydacı (pragmatik) ve esneklik odaklı bir perspektiften yaklaşmaktadır. AKP metinlerinde sendikal haklar genellikle "iş barışının sağlanması", "işletmelerin rekabet gücünün korunması" ve "çalışma hayatının esnekleştirilmesi" gibi sermaye dostu makroekonomik hedeflerle dengelenerek sunulur (AKP, 2007, s. 22-26; AKP, 2011, s. 44). Ancak AKP'nin vizyonunda, sendikal mücadele bir direniş/grev kültüründen ziyade "sosyal diyalog kanallarının işlenmesi" ve mevzuatın AB müktesebatına bürokratik düzeyde uyumu olarak belirginleşir (AKP, 2015, s. 49).

MHP ve İYİP ise sendikal hareketleri doğrudan "millî bütünlük", "toplumsal uzlaşma" ve "devletin bekası" bağlamında çerçevelemektedir. Sınıf çatışmasını reddeden MHP, sendikaları ekonomik işleyişteki "sosyal uzlaşma müessesesinin" bir parçası olarak kodlar. MHP, sendikaların "sadece ücret sendikacılığı yapmaları yerine; eğitim ve araştırma faaliyetlerine ağırlık vermelerini" ve teknolojik değişime uyum sağlayıcı beceri kazandırma programlarına yönelmelerini savunarak, sendikaları adeta devlete ve sanayiye yardımcı birer eğitim/hizmet aygıtına dönüştürmeyi ve depolitize etmeyi öngörür (MHP, 2011, s. 161). Bu durum, sendikacılığı bir sınıfsal mücadele alanı olmaktan çıkarıp "iş barışına katkıda bulunan" organik bir uzvuna indirger (MHP, 2011, s. 161).

İYİ Parti de MHP'yle benzer kökten gelmesine karşın sendikal konularda daha hak temelli bir dil kullanmaya gayret eder. Parti programında "emekten yana bir yaklaşım" savunulmakla birlikte, bunun hemen ardından "ulusal sanayici ve tüccarın desteklenerek şirketlerin iç hacminin büyüdüğü ve çalışma ortamındaki huzurun arttığı bir yapı" vurgusu yapılarak emek-sermaye sentezi hedeflenir (İYİ Parti, t.y.a, s. 48-49). Bununla birlikte İYİ Parti, Emek ve Adalet Bildirgesi'nde CHP'ye yaklaşan somut vaatlerde bulunarak kamu personeline ILO tahkim standartlarına göre grev hakkı tanınmasını ve hakem heyeti sayılarının işçi lehine

eşitlenmesini (Hükümet 5, Sendikalar 5, Tarafsız 1) taahhüt etmiştir (İYİ Parti, t.y.a, s. 2).

HDP, sendikalara ve işçi hareketine mevcut kapitalist sistemi restore edecek bir yapı olarak değil; "ücretli emek sömürüsüne" dayanan sistemi bütünüyle yıkacak kurucu bir siyasal özne olarak yaklaşmaktadır (HDP, t.y.-b, s. 236). HDP'nin vizyonunda sendikalar, sadece ücret pazarlığı yapan sivil toplum kuruluşları değildir. Parti, üretimin ne şekilde ve ne miktarda yapılacağına, artı değer nasıl kullanılacağına karar verecek olan "sınıf ve kitle sendikacılığını", doğrudan demokrasinin ve "Demokratik Ekonomi"nin temel taşı olarak kodlamaktadır (HDP, t.y.-a, s. 217-219). Bu radikal yaklaşım, sendikal eylemlilik türlerine de yansımaktadır. HDP; hak grevi, dayanışma grevi, iş yavaşlatma ve genel grev gibi geleneksel sistem partilerinin "yıkıcı" veya "yasadışı" bulunduğu tüm fiili meşru mücadele biçimlerini yasal güvence altına almayı taahhüt eder (HDP, 2015a, s. 28). Hükümetin milli güvenlik gibi gerekçelerle sahip olduğu grev erteleme/yasaklama yetkileri ile lokavt uygulaması toptan reddedilmekte, memur, işçi, işsiz, emekli ve hatta ev işçisi kadınların dahi grevli ve toplu sözleşmeli sendikal haklara sahip olması savunulmaktadır (HDP, t.y.-b, s. 23-24; HDP, 2015a, s. 28).

AKP, CHP, MHP ve İYİP'i farklı kamplara ayıran söylemler ekonomi değil, aslen kimlik alanındadır. Bunların kadınlık, öğrencilik/gençlik; etnik, dinî ve cinsel kimlik meselelerinin siyasallaşması konusuna dair görüşleri benimsedikleri devlet-toplum ilişkisi ve kimlik politikaları bağlamında üç temel grupta ayrılabilir.

Birinci grupta, mevcut egemen sistemi ve ulus-devlet yapısını bütünüyle sorgulayan radikal demokratik ve kesişimsel model olarak nitelenebilecek görüşüyle HDP bulunmaktadır. HDP; kadınları, öğrencileri ve azınlıkları devletin korumasına muhtaç veya sisteme entegre edilmesi, eksikleri giderilmesi gereken gruplar olarak değil, kurulacak yeni toplumsal düzenin kurucu özneleri olarak konumlandırmaktadır. Partinin programında kadın sorunu, patriyarkal sisteme karşı eş başkanlık ve eşit temsil gibi mekanizmalarla donatılmış, özgül olarak da "Kadın Bakanlığı" kurulacağı vaadinde bulunulmuştur (HDP, 2015a, s. 29; HDP, 2018a, s. 27). Etnik ve dinî azınlıklar bağlamında tekçi politikalar reddedilerek

azınlık gruplarına hukukî güvence sağlanacağı belirtilmiştir (HDP, t.y., s. 34). Öğrenci ve gençlik ise pasif ve itaatkâr kitleler olarak değil, YÖK'ün kaldırılarak tüm bileşenlerin "eşit söz ve karar hakkının geçerli olduğu Üniversite Meclisleri" aracılığıyla doğrudan demokrasinin asli yürütücüleri olarak tasavvur edilmiştir (HDP, 2015b, s. 22). HDP, diğer partilerden farklı olarak homofobi ve transfobiyle mücadeleyi de eğitimden siyasete dek tüm metinlerine entegre etmiş, heteroseksizmi bir tür ırkçılık olarak tanımlamıştır (HDP, t.y., s. 35).

İkinci grupta, söz konusu siyasal özneleri mevcut devlet aygıtı içerisine yapısal reformlarla ve eşitlik ilkesiyle entegre etmeyi hedefleyen reformist görüşle AKP ve CHP konumlanmaktadır. İdeolojik olarak farklı eksenlere dayansalar da her iki parti de kadın, gençlik ve azınlık gruplarının sistemle bütünleşebilmeleri için siyasal katılım ve hukukî düzenleme araçlarını kullanmayı vaat eder. Kadın hakları konusunda CHP, siyaset ve kamu yönetiminde "pozitif ayrımcılık" ve kadın kotasını yasalaştırmayı, kadını eğitim yoluyla feodal baskılardan kurtarmayı savunurken (CHP, 2008, s. 52-54; CHP, 2011, s. 144); AKP, kadının işgücüne katılımı için teşvikler yaratmayı ve özel olarak da başörtüsü yasağını kaldırmayı vaat ederek aslında kadınları işçi ve Sünnî pozisyonları üzerinden hareketle toplumsal yaşama dahil etmeyi planlamıştır (AKP, 2015, s. 55-58; AKP, 2018, s. 77).

Üçüncü ve son grupta ise, özneleri devletin bekası, millî ve manevi değerler ile üniter yapı sınırları içinde korunması veya yönlendirilmesi gereken unsurlar olarak ele alan devlet merkezli ve milliyetçi-muhafazakâr görüş ile MHP ve İYİ Parti bulunmaktadır. Etnik azınlıklar ve kimlik siyaseti bu görüşte ulusal güvenlik ve devletin birliği gerekçeleriyle kategorik düzeyde reddedilmektedir. Örneğin MHP, "farklı etnik kimliklere siyasi ve hukuki statü tanınarak çok parçalı millet yapısı oluşturulmasına" ve Türkçe dışındaki diller üzerinden "yapay azınlık yaratılmasına" karşı çıkmaktadır (MHP, 2011, s. 27; MHP, 2015, s. 46). İYİ Parti de benzer bir yaklaşımla, Anayasa'nın 66. maddesinde yer alan vatandaşlık tanımını etnik değil siyasi bir millî kimlik olarak görerek bu kimliğin aşındırılmasına müsaade etmeyeceğini ve eğitimin dilinin sadece Türkçe olduğunu beyan etmiştir (İYİ Parti, t.y.a, s. 9). Bu grupta kadınlara yönelik politikalar genellikle aile kurumu

ve toplumsal ahlâk temelinde sunulmaktadır. İYİ Parti belgelerinde Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı'nın "Kadın, Aile ve Sosyal Politikalar Bakanlığı" (İYİ Parti, t.y.b, s. 12) adıyla yeniden yapılandırılacağı belirtilirken, MHP kadın ve çocuk istismarına karşı politikalarını kültürel ve ahlâki değerlerin korunması çerçevesine oturtmaktadır (MHP, 2002, s. 19; MHP, 2011, s. 153). Öğrenciler ve gençler ise ideolojik saflaşmalardan yalıtılarak, millî birlik bilinciyle ve "vatan, millet, bayrak, şehitlik ve gazilik gibi milli değerleri" özümsemiş şekilde (MHP, 2007, s. 95) yetiştirilmesi gereken, devletin bekasını sürdürecektir nesiller olarak kurgulanmıştır.

4.3. VATANDAŞ KAMULARI (2002-2022)

2002-2022 döneminde muhalif ve reaksiyoner kamular, kentsel mekânlarda kamusal kurma konusunda farklı yollar takip etmeye başlamıştır. Reaksiyonerlerin bu dönemde ekonomik altyapıya, sendikaların işlevlerine, başta işçi olmak üzere diğer tüm alternatif siyasî özdeşleşmelere yönelik görüşleri değişmemiş olmasına karşın kentsel alanlardaki görülme sıklıkları düşmüş, eylem konuları farklılaşmıştır. Milliyetçi ve İslâmcı reaksiyonerler kutlamalara katılmakla, Kuzey Afrika ve Arap ülkelerine yönelik saldırıları kınamakla sınırlı bir hareketliliği tercih etmeye başlamıştır. Reaksiyonerliğin bu görece suskunluğu, siyasî iktidarlar kurdukları yakın ilişkilerin sokak siyasetini gereksiz kılmasından kaynaklanmaktadır.

Bu dönemde muhalif örgütlerin söylemleri ve diğer oluşumlarla kurdukları temaslar 1980-2002 döneminde mayalanmaya başlayan ilişkilerin sonuçlarıdır. Muhalif işçi kamuları üretim araçlarının kontrolü üzerinde hak iddia etmekten vazgeçmiş, söylemlerini salt bir devletçilik, eylemlerini ise ücret artışı hedefi üzerine kurmaya başlamıştır. 1980-1990 döneminde yükselişe geçen kadın ve LGBTİ+ örgütlülüğü bağımsız kurumsal yapılara kavuşmuş, söylemlerini kentsel alanlarda dolaşıma sokmaya başlamıştır. Bu yeni kamuların gelişimiyle, 2002-2022 döneminin ikinci yarısı, 1960-1980 döneminde farklı özneleri tek çatı altında toplamayı amaçlayan ulusal demokratik cephenin bir benzerinin kurulma çabalarına sahne olmuştur. Muhalif kamular arasındaki bu dirsek teması anti-kapitalist mücadeleyi kimlik mücadelesiyle birleştirme yönünde ilerlemektedir.

4.3.1. Emek Platformu

Muhallif kamusalılığın söylemlerindeki değişimin ilk meyvesi, 1990'lı yılların sonunda kurulan Emek Platformu'dur. Platform, neoliberal sömürü mekanizmalarının derinleştiği bir dönemde, işçi sınıfının siyasal ve iktisadî egemenliği hedefinin bir kenara bırakılarak emekçi-tüketicilerin ekonomik ve hukukî durumunun eski hâline getirilerek derinleşen yoksulluğa son verilmesi için farklı kamusalılık tahayyüllerinin ortak çıkar ekseninde bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. Bu açıdan Emek Platformu, 1990'lı yılların sonunda küresel ve ulusal ölçekte uygulanan neoliberal politikalara ve Uluslararası Para Fonu (IMF) programlarına karşı işçi sendikaları, kamu görevlileri sendikaları, meslek odaları ve emekli derneklerinin bir araya gelmesiyle oluşturulmuş bir güç ve eylem birliğidir (Kutlu, 2020, s. 817-818). Örgütleri platform biçiminde bir araya gelmeye iten güncel sebep, 1998-1999 yıllarındaki iktisadi kriz koşulları ve dönemin koalisyon hükümeti tarafından gündeme getirilen, kamuoyunda "mezarda emeklilik" olarak da bilinen sosyal güvenlik yasa tasarısıdır (Güvenç, 2019, s. 8).

Bu yolda sendikal rekabetin geride bırakılarak ortak sorunlar karşısında asgari müştereklerde buluşulması gerekmiştir (Kutlu, 2020, s. 821-822). Aralık 1998'de DİSK'in çağrısıyla Türk-İş ve Hak-İş bir araya gelerek ortak açıklama yayımlamış, güç birliği iradesini ortaya koymuştur (Kutlu, 2020, s. 824). Bu temasları, 27 Ocak 1999 tarihinde işçi konfederasyonları ile KESK, Türkiye Kamu-Sen ve Memur-Sen'in bir araya geldiği toplantı izlemiş ve ittifakın kapsamı genişlemiştir (Kutlu, 2020, s. 825). 57. Hükümetin sosyal güvenlik tasarısını 1999 yılı temmuz ayı başında TBMM'ye sevk etmesi kuruluş sürecini hızlandırmış, 14 Temmuz 1999 tarihinde Emek Platformu resmî olarak ilan edilmiştir (Güvenç, 2019, s. 8; Kutlu, 2020, s. 826).

Platform, birbirinden farklı siyasal, ideolojik ve örgütsel eğilimlere sahip kuruluşları ortak bir çatı altında toplaması bakımından heterojen bir yapıya sahiptir. Kuruluş beyannamesine imza atan 15 asli üye şunlardır: Türk-İş, Hak-İş, DİSK, KESK, Türkiye Kamu-Sen, Memur-Sen, Türkiye İşçi Emeklileri Cemiyeti, Tüm İşçi Emeklileri Derneği, Tüm Bağ-Kur Emeklileri Derneği, TMMOB, Türk Diş Hekimleri Birliği, Türk Eczacıları Birliği, TTB, Türk Veteriner Hekimleri Birliği ve

Türkiye Serbest Muhasebeci Mali Müşavirler ve Yeminli Mali Müşavirler Odaları Birliği (Güvenç, 2019, s. 8). Bu yapıya, Mayıs 2002'de Türkiye Barolar Birliği ve Temmuz 2002'de Bağımsız Kamu Görevlileri Sendikaları Konfederasyonu (BASK) da katılmıştır (Güvenç, 2019, s. 8). Söz konusu bileşenler, örgütsel farklılıklarına rağmen oybirliğine ve mutabakata dayalı bir karar alma mekanizması çerçevesinde emek eksenli politika eleştirisi ve eylem birlikteliği yürütmüşlerdir (Kutlu, 2020, s. 832).

Platformun kuruluşu sonrasındaki ilk kitlesel eylem, kamuoyunda "mezarda emeklilik" olarak bilinen sosyal güvenlik yasa tasarısına karşı 24 Temmuz 1999 tarihinde Ankara Kızılay'da gerçekleştirilen mitingdir (Güvenç, 2019, s. 9; Kutlu, 2020, s. 849). İlgili yasa tasarısının Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM) Genel Kurulu gündemine gelmesi üzerine, 4 Ağustos 1999 tarihinde Türkiye genelindeki meydanlarda oturma eylemleri başlatılmış ve platform yöneticileri TBMM'ye yürümüştür (Güvenç, 2019, s. 65). Ardından, Uluslararası Tahkim Yasası tasarısına itiraz amacıyla 12 Ağustos 1999'da Danıştay önünde oturma eylemi icra edilmiş (Güvenç, 2019, s. 69); tasarıların yasalaşma sürecinin ilerlemesiyle 13 Ağustos 1999'da üretimden gelen gücün kullanılması amacıyla iş bırakma eylemi gerçekleştirilmiştir (Güvenç, 2019, s. 69; Kutlu, 2020, s. 849).

İlerleyen süreçte IMF politikaları ve ekonomik verilerdeki olumsuz tablolara tepki olarak, 20 Eylül 2000'de tüm kamu ve özel işyerlerinde çalışanların katılımıyla uyarı bildirisi okunmuştur (Güvenç, 2019, s. 91). Aynı yılın sonunda, 2001 yılı bütçe tasarısına karşı, 1 Aralık 2000 tarihinde ülke genelinde alanlara çıkılmış ve ilgili idari birimlere dilekçeler sunulmuştur (Güvenç, 2019, s. 101).

Ekonomik kriz ortamında platformun oluşturduğu alternatif iktisadi model olan Emek Platformu Programı, 31 Mart 2001'de Ankara Güvenpark'ta düzenlenen bir basın açıklaması ile duyurulmuştur (Güvenç, 2019, s. 11). Bu program etrafında bir kamuoyu oluşturmak amacıyla 14 Nisan 2001 tarihinde ülke çapında 80 ilde "Yolsuzluğa ve Yoksulluğa Hayır" talebiyle eş zamanlı yürüyüş ve mitingler düzenlenmiştir (Güvenç, 2019, s. 11-12). Yine bütçe ve makroekonomik program eleştirileri kapsamında, 1 Aralık 2001 tarihinde "Emekçiler Ülkenin Geleceğine

"Ağırlığını Koyuyor" başlığı altında ülke çapında çeşitli mitingler organize edilmiştir (Güvenç, 2019, s. 165).

Küresel siyasetteki gelişmeler ekseninde ABD'nin Irak'a yönelik müdahalesini eleştiren platform, 16 Ocak 2003'te işyerlerinde ortak bildiri okuyup yarım saatlik eylem yapmış (Güvenç, 2019, s. 16, 224-225) ve devamında 1 Mart 2003'te Ankara Sıhhiye'de düzenlenen savaş karşıtı mitingi desteklemiştir (Kutlu, 2020, s. 851).

Kamu yönetimi ve sağlık alanındaki yapısal dönüşüm tasarıları da platformun eylem gündeminde yer almıştır. Kamu Yönetimi Temel Kanunu tasarısının iptali talebiyle, platform bileşenlerinin organizasyonu ile 6 Mart 2004 tarihinde Ankara'da bir miting gerçekleştirilmiştir (Güvenç, 2019, s. 19). SSK hastanelerinin Sağlık Bakanlığı'na devredilmesini öngören düzenlemelere itiraz amacıyla 20 Kasım 2004'te Ankara'da "Sosyal Devlet - Sosyal Adalet" mitingi yapılmış (Güvenç, 2019, s. 22; Kutlu, 2020, s. 853); yasal sürecin devam etmesi üzerine ise 16 Şubat 2005'te 81 ilde iş bırakmayı kapsayan "İktidarı Genel Uyarı Eylemi" hayata geçirilmiştir (Güvenç, 2019, s. 22, 267).

Platformun son dönem eylemleri büyük ölçüde Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) yasa tasarısı temelinde şekillenmiştir. Tasarının veto edilen maddelerinin TBMM'de yeniden görüşülmesi esnasında, 30 Mayıs 2006 tarihinde ülke genelindeki işyerlerinde 30 dakikalık iş bırakma eylemi yapılmıştır (Güvenç, 2019, s. 342-344). Yasa tasarısının yasalaşma sürecinin tekrar hızlanmasıyla birlikte, 13 Mart 2008'de tüm illerde kitlesel basın açıklamaları gerçekleştirilmiş (Güvenç, 2019, s. 24, 353) ve 14 Mart 2008 tarihinde 10.00-12.00 saatleri arasında uyarı amaçlı iş bırakılmıştır (Güvenç, 2019, s. 24, 358).

Kararlarını oybirliği esasıyla alan bu platform, 2000'li yıllarda bileşenleri arasındaki siyasal ayrımların derinleşmesi ve 2008 yılındaki Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası (SSGSS) yasa tasarısı sürecinde eylem birliğinin sağlanamaması sonucunda sönmümlenerek dağılmıştır.

4.3.2. Feminist ve LGBTİ+ Örgütleri

Feminist ve LGBTİ+ örgütleri, toplumsal cinsiyet meselesini özel alanın sınırlı yapısından çıkararak kamusallaştırma çabasının bu dönemdeki iki kanadını temsil etmektedir. Her iki grubun söylemleri, grupların zaman zaman bir araya gelmesini, mücadeleyi birlikte yürütmesini sağlamış, kamusalığa ve siyasî özneleşmeye dair görüşlerini de bu bağlamda biçimlendirmiştir. Tıpkı işçilerin üretim sürecini ve ekonomi politikalarını kamusal mesele hâle getirmesi gibi, feminist ve LGBTİ+ örgütleri de kendi özgün sorunlarını kamusallaştırmaya çalışırlar. Bu çabanın zemininde kamusal ile özel arasında geçişlilik olduğu görüşü bulunmaktadır.

Örgütler arasında kurulan ortaklığın en önemli görünümü, bunların kamusalığa dair kavrayışlarında yatmaktadır. 'Kamusalılık' yalnızca devletle özdeşleştiren dar bir yaklaşımı aşar: İdarî aygıtların ya da siyasî kararların ötesinde, sınırları belirsiz ve akışkan bir iktidar ilişkisinin tezahürüdür.

Feminist ve LGBTİ+ örgütlerin dilinde 'kamusal alan' bazen direkt olarak toplumsal yaşamı veya bu yaşamın cereyan ettiği yeri (Kadın Dayanışma Vakfı, 2021; Gökpınar, 2022), kimi zaman ise devlet örgütlenmesini (Pembe Hayat, 2018; SFK, 2010) anlatmak üzere kullanılmaktadır. 'Kamu'nun direkt olarak devleti işaret ettiği yerlerde 'kamusal alan' devlet alanını değil, devlet-dışı öznelerin eylem alanı olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla 'kamusal'lık bir yanı sıra demokratik kitle örgütleri gibi devlet-dışı yapıları, toplumsal yaşamı ve bireyler arası etkileşimleri düzenlemek üzere gerçekleştirilen devlet müdahalelerini de içermektedir (Unikuir, 2021). Terimler hukukî-idarî bağlamda kullanıldığında 'kamu', net biçimde devlet örgütlenmesine işaret eder. Herhangi bir şeyin 'kamusal' sıfatını alması, pozitif hakları ima edecek şekilde hukukî düzen ile devlet örgütlenmesini birbirine yaklaştırmaktadır. Örneğin, 'kamusal politika', (Kahraman ve Arılık, 2024) kadınların ve/veya LGBTİ bireylerin haklarını kullanabilmeleri için devletin mevzuata göre hareket etmesidir. Kavram bu anlamıyla kullanıldığında kişi haklarına yönelen saldırılara karşı hukukî ve idarî müdahalede bulunulması çağrıları görülür.

Farklı anlam ve bağlamlarda kullanılmalarına karşın, kamusal-kamusallık-kamusal alan üçlüsü, bu örgütlerin dilinde özgürlük mücadelesinin mevcut yüzlerinden birini, erişilecek hedefi ifade eder. Örgütlerin hiçbirinde özgürlük yalnızca kamusal alanla sınırlı kalmaz. Bu, ister kadın isterse LGBTİ+ meselesi olsun, örgütlerin çözmek üzere gündemlerine aldıkları ya da şahsen deneyimledikleri sorunların kamusal ve özel diye ikili şekilde ayrılmadığına, birinden öbürüne muhakkak sızdığına (Dinç, 2022) dair farkındalıklarının bir sonucudur. Bu nedenle, iş yerinden, aile ilişkilerinden veya evin fiziksel sınırlarından bahsedildiğinde 'özel alan' ifadesini oldukça esnek kullanmaktadırlar. Özel alan, sözlük anlamı olarak 'kamusal'ın tersidir ama kavramlar arası (dilsel) ayrım toplumsal yaşamın da bu şekilde kesin olarak ayrılabilceği anlamına gelmez. Kamusal alanda (yabancılarla etkileşime girilen toplumsal yaşamda) etkili olan sistemik sorunlar şekil değiştirerek, iş sözleşmesi (Pembe Hayat, 2024a; Köylü & Güzel, 2023), ebeveyn ilişkileri (SFK, 2014b), duygusal veya cinsel birliktelikler (SFK, 2014a) altında özel alana, tanıdığımız, yakın çevremizden saydığımız insanlarla bağlarımıza, hatta bireyin aynada karşılaştığı kendisiyle ilişkilerine, "kendini kabul etme ve var olma mücadelesine" (SPoD, 2023) sızar, varlığını böyle sürdürür. Bu örgütler kamusaldan özele, toplumsal yaşamdan eve ya da aileye doğru dümdüz bir çizgi çektiğinde, ikincilerde görünür hâle gelen sorunların tek başına var olan -izole- 'günahlar' olmadığını savunmaktadır.

Zaman zaman özel alanla eşleştirdikleri aile kavramı, özel ile kamusal arasındaki akışkanlığın bu gruplarca nasıl deneyimlendiğine bağlı olarak üç farklı anlam kazanmıştır. Biyolojik bağları (doğumu, genetik ortaklığı) merkeze alan atanmış aile (Pembe Hayat, 2024b) aynı anda muhafazakâr değerlerin kendilerine dayatıldığı, meşruiyetini Sünnî mezhebin din anlayışından alan, bir yandan da emek sömürsüne maruz kaldıkları, yaşlı ve çocuk bakımı, doğurma gibi karşılığında ücret alamadıkları bir emek sarf ederek ailenin ve toplumun ekonomik birimi olarak (Tuncer, 2019) yeniden üretimi sağladıkları bir kurumdur onlar için.

Deneyimledikleri aile olgusu toplumsal yaşamda maruz kaldıkları pek çok ayrımcılığın aynısı olduğundan birey temelli yaklaşımla evrensel insan haklarına, devlet örgütlenmesinin vatandaşlara karşı yükümlü olduğuna dair bir anlayışa dayanarak aileyi ıslah etmeye ya da bireyler arası rızaya dayanan, biyolojik bağın ötesine geçen farklı bir aile kurmaya (SPoD, 2024) yönelmektedirler.

Özellikle LGBTİ örgütlerin aile kavramına dair değerlendirmelerine bakıldığında din ve devlet rasyonelitelerinin sızmadığı bir kurumu inşa etmeye yönelik duruş sergiledikleri görülür. Bunun anlamı, ister doğumla birlikte biyolojik olarak atanmış olsun, isterse yetişkinler kendi arasında rızaya dayalı olarak inşa etsin, aile olgusunun, bireyler arasındaki ilişkileri ve bunların ihtiyaçlarını merkeze alacak şekilde kurgulanmasıdır (Erdoğan, 2023). Dolayısıyla aile, yaşamın içinde hiç kimsenin ya da hiçbir kurumun öngöremeyeceği karmaşıklıklar neticesinde, bireylerin tekil deneyimlerine cevap verecek şekilde kurulmalıdır. Bu tasarımda birden fazla bireyin birbirleri için kendisini yükümlülük altına sokma iradesi göstermesi gerekir. Bu hâliyle mikro düzeyde bir toplum sözleşmesini andırır - bunun yalnızca biçimsel benzerlik olduğunu akılda tutulmalıdır. Karşılıklılığa ve öznelerarasılığa dayalı olarak kurulan ailenin bu biçimi, üyelerden birinin diğerleri zararına olacak şekilde hareket etmesine izin vermez, zira yükümlülükleri yerine getirmede için ona karşı taşınan sorumluluklar ortadan kalkar (Özgün, 2020, s.539).

Feminist ve LGBTİ+ örgütlerinin kamusal kavrayışını diğer örgütlerden ayıran bir şey de mahremiyet kavramına birbirinin tamamlayıcısı olan iki zıt anlamı aynı anda yüklemeleridir.

Özel alanın aile, yakın çevre ve evden dahi dar bir şeyi, kişinin direkt olarak kendi teniyle, psikolojisiyle, sağlık durumuyla, arzularıyla ilişkilendirilen ‘mahrem’ anlamı için de durum böyledir. Mahremiyet günümüzde bireyle ilişkilendirilmiş bir haktır ama kadınların ve LGBTİ bireylerin deneyimlerine göre, bu hak, muhafazakâr toplumda anormal sayılan bireylerin hem dehlizlerine itildikleri (Bayar-Kılıçarslan, 2021) hem de ondan mahrum edildikleri (Çakmak, 2022, s. 34–51), sınırın öte tarafıdır: Mahremiyet özel alanın da berisindedir, bireyin teni, psikolojisi ve ilişkilerini içerir (M.A.X, 2024). Mahrem, kelime olarak sınır veya

yasak anlamlarını taşısa da feminist ve LGBTİ örgütlerin dilinde özgürlüğü de imler. Yabancıların müdahalesine kapatılan şey olarak mahrem, mahremin sahibi için hem gönlünce tasarrufta bulunabileceği hem de isterse yasak veya gizli olmaktan çıkarabileceği bir şeydir (Güzel, 2024, s. 17). Bu özellikle mahremiyet konusunu hukukî-idarî bağlamda ele aldıkları metinlerde görülmektedir. Mahremiyet kişinin insan olmaktan gelen hakkı, devletin eylem sınırı ve başkalarının saldırılarına karşı korumakla yükümlü olduğu sorumluluk alanıdır.

Feminist ve LGBTİ+ örgütleri; kamusalıktan mahreme, yani herkesin bilgisine ve görüşüne açık olmaktan tamamen kapalılığa giden skalada 'birey' fikrini, özel ile kamusal arasındaki geçişliliği, görünürlüğü, duyulurluğu ve anlaşılabilirliği (Butler 2005, s. 58), kısacası kadınların ve LGBTİ+ bireylerin toplumsal yaşama katılmasını ve epistemik şahitliğinin (Fricker, 2007, s. 1, 154-155) tanınmasını merkeze almaktadırlar.

Kamusal ile özel arasındaki akışkanlığı sermayenin, devletin ve ataerkinin iktidarından arındıracak, birey özgürlüğünü ve toplumsal faydayı gözetecek şekilde yeniden tanımlamalarının pratik alandaki sonuçlarından biri, bu örgütlerin zaman zaman 'kısmî kamusalılık' yolunu tercih etmeleridir. Pembe Hayat Derneği'nin Trans Sohbetler'ine, SPoD'un Pazar Sohbetleri'ne, Lambda İstanbul'un Kadın+ Öykü Okuma ve Tea & Talk etkinliklerine katılımın ancak başvuru formu doldurulmasıyla mümkün olması, katılımcıların taşınması gereken özelliklere dair sınırlamalar (Kaos GL, 2021) getirilmesi, yer ve zaman bilgilerinin yalnızca başvurusu kabul edilen kişilere 1 gün önceden iletmesi, Boğaziçi Üniversitesi Kadın ve LGTBİ Dayanışması'nın kullandığı referans sistemi (Kepenek, 2020) gibi taktik uygulamalar, kamusal nitelikteki, yani toplumun pek çok kesimini ilgilendirecek konuların sınırlı bir gizlilik perdesinin arkasına alınarak kısmî bir kamusalılık içinde yürütülmesine dayanır.

Sayılanların tümü bir arada değerlendirildiğinde görülmektedir ki feminist ve LGBTİ+ örgütleri toplumsal cinsiyet meselesi temeline dayandırdıkları kamusalılık kavrayışıyla kendilerinden önce gelen veya onlarla aynı dönemde dolaşımda olan diğer muhalif kamusalılık tahayyüllerinden ayrılmaktadırlar. Bu grupların verdikleri mücadele yalnızca özel olanın kamusallaşıp politikleşmesini değil, aynı

zamanda özeline hangi durumlarda, hangi şartlar altında, hangi söylem içinde nasıl kamusallaşacağına ve gerekirse kamusallaşmamasına karar vermeyi de içermektedir.

4.3.3. Emek ve Demokrasi için Güç Birliği Platformu

1960-2002 döneminde farklı gelişim seyirleri geçirerek biçimlenen muhalif kamusalılık tahayyülleri 2000'li yıllara gelindiğinde parçalı yapı sergilemektedir. Ekonomik taleplerin 'hizmet sendikacılığı', kimlik odaklı taleplerin ise 'projecilik' formunda varlıklarını devam ettirmesinin kazanım sağlamadığı, aksine, bu parçalı yapının devlet ve sermaye rasyonalitesine yaradığı fark edilmiş, çözüm olarak örgütler arası güç birliğine gidilmiştir.

EDGB, 15 Temmuz 2016 tarihindeki darbe girişiminin ardından oluşan siyasal konjonktürde, DİSK, KESK, TMMOB ve TTB öncülüğünde 11 Ağustos 2016 tarihinde Ankara'da düzenlenen bir basın toplantısıyla kurulmuştur (Evrensel, 2016; MMO, 2016, s. 39; TTB, 2016). Bu oluşumun ortaya çıkmasındaki güncel sebep; darbe girişiminin ardından ilan edilen olağanüstü hal ve kanun hükmünde kararname uygulamaları ile iktidarın neoliberal politikalarına karşı ortak bir mücadele zemini oluşturma ihtiyacıdır (Evrensel, 2016). Platformun KESK Eş Genel Başkanı Lami Özgen'in okuduğu kuruluş deklarasyonunda, dönemin iktidarının tekçi, otoriter, mezhepçi ve neoliberal politikalarının ülkeyi 15 Temmuz sürecine taşıdığı savunulmuş; demokrasi, laiklik, barış ve eşitlik ilkelerinin korunması gerektiği vurgulanmıştır (TTB, 2016).

Platformun hedefleri ve itiraz noktalarını içeren dokuz maddelik deklarasyon (Evrensel, 2016a), içinde bulundukları dönemin muhalif siyasî öznelerinin tümünü bir araya getirecek şekilde tasarlanmıştır. Bunun temelinde, ister iktisadî isterse kimlik temelli olsun, kurtuluş mücadelesinin taraflarından birinin bile dışarıda bırakılmasının kalanların zaferini aksatacağı görüşü yatmaktadır. Deklarasyonda; işçi ve emekçilere yönelik güvencesizleştirme, taşeronlaştırma ve yoksullaştırma politikalarına karşı güvenceli çalışma hakkı savunulmuş, örgütlenme ve toplu pazarlık haklarının önündeki engellerin kaldırılması talep edilmiştir (Evrensel, 2016; MMO, 2016, s. 43). OHAL ve KHK rejiminin temel hak

ve özgürlükleri askıya aldığı tespiti yapılarak; inanç özgürlüğünü kapsayan gerçek laikliğin tesisi, Kürt sorununun barışçıl ve demokratik yöntemlerle çözümü, kadın haklarının güvence altına alınması ve kent ile doğa alanlarının korunması platformun diğer temel amaçları olarak belirlenmiştir (Evrensel, 2016; MMO, 2016, s. 43).

EDGB, 1960-1980 dönemi sol-sosyalist örgütlerin ulusal demokratik cephe fikrine benzerlik taşımış, kendisinden önce gelen Emek Platformu'ndan farklı olarak "herkesle değil, doğru kişilerle ortaklık" şiarıyla oluşturulmuştur. Bu bakımdan EDGB'nin üye yapısı; emek ve meslek örgütleri, siyasi partiler ve demokratik kitle örgütlerinden oluşan muhalif görüşteki yirmiden fazla kurumu içermektedir. Kuruluş deklarasyonuna imza atan kurumlar arasında öncü ve çağrıcı olan DİSK, KESK, TMMOB ve TTB yer almaktadır. Bu sendika ve meslek örgütlerinin yanı sıra; Demokratik Bölgeler Partisi, Devrimci Parti, Emek Partisi, Emekçi Hareket Partisi, Ezilenlerin Sosyalist Partisi, Halkların Demokratik Partisi, Sosyalist Emekçi Partisi, Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi ve Yeşiller ve Sol Gelecek Partisi platforma katılım sağlamıştır. Ayrıca; Halkların Demokratik Kongresi, Haziran Hareketi, Halkevleri, İnsan Hakları Derneği, Hacı Bektaş-ı Veli Vakfı, Pir Sultan Abdal Kültür Dernekleri, Alevi Bektaşî Federasyonu ve Demokratik Alevi Dernekleri de bileşenler arasında yer almıştır (Evrensel, 2016; MMO, 2016, s. 44).

EDGB, kurulduğu 11 Ağustos 2016 tarihinden itibaren Olağanüstü Hal (OHAL) uygulamaları, Kanun Hükmünde Kararnameler (KHK) ile gerçekleştirilen ihraçlar, demokratik hak gaspları ve siyasal konjonktürdeki güvenlik sorunlarına karşı çeşitli eylem ve etkinlikler organize etmiştir (Evrensel, 2016a; TTB, 2016).

EDGB'nin ilk kitlesel eylemlilik süreci, 1 Eylül Dünya Barış Günü etrafında şekillenmiştir. Platform, 1 Eylül için Ankara, İstanbul ve İzmir'de merkezi mitingler düzenleme kararı almış ve bu yönde hazırlıklara başlamıştır (Koramaz, 2016). Ancak artan güvenlik riskleri ve valiliklerin getirdiği yasaklamalar nedeniyle mitinglerin bir kısmı gerçekleştirilememiş, eylemler yerel düzeyde basın açıklamalarına dönüştürülmüştür. Bu bağlamda, 1 Eylül 2016 tarihinde İzmir, Kocaeli, Mersin, Edirne, Adana, Eskişehir, Çanakkale, Bursa, Dersim, Van ve

Erzurum illerinde barış ve demokrasi talebiyle yürüyüşler ve kitlesel basın açıklamaları icra edilmiştir. 3 Eylül 2016'da Ankara'da planlanan miting, valilik tarafından IŞİD tehdidi gerekçe gösterilerek son anda iptal edilmiş; bunun üzerine Yüksel Caddesi'nde OHAL politikalarını ve KHK'ları eleştiren bir basın açıklaması gerçekleştirilmiştir (KESK, 2016). Söz konusu eylemlilik süreci, 4 Eylül 2016'da İstanbul Bakırköy'de düzenlenen miting ile sona ermiştir. EDGB'nin bu ilk eylem sürecindeki karar alma ve organizasyon pratikleri, platform bileşenleri arasında yapısal anlaşmazlıklara da neden olmuştur. TMMOB, 1 Eylül mitinglerinin karar alma süreçlerinde mutabakat ilkesine uyulmadığı ve güvenlik risklerinin yeterince dikkate alınmadığı gerekçeleriyle 2 Eylül 2016 tarihinde EDGB'den çekilme kararı aldığını açıklamıştır (Koramaz, 2016).

İlerleyen süreçte EDGB çatısı altında yer alan sağlık ve sosyal hizmet emek-meslek örgütleri (TTB, SES, DİSK-Devrimci Sağlık-İş, Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği, Türk Psikologlar Derneği vd.), kamu personelinin kamu alanından ihraç edilmesine ve sağlık hizmetlerindeki yapısal dönüşümlere tepki olarak 7 Eylül 2016 tarihinde "Sağlıkçılardan Demokrasi İçin Emek Buluşmaları" başlıklı eylem programını ilan etmiştir (Evrensel, 2016b; TTB, 2018). Bu buluşmaların ilki, 13 Ekim 2016 tarihinde İstanbul Üniversitesi Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nde düzenlenen kitlesel basın açıklaması ile hayata geçirilmiştir. Benzer eylemlilikler, 25-27 Ekim 2016 tarihlerinde Van'daki hastanelerde hekimler ve sağlık emekçileriyle yapılan toplantılar ve forumlarla sürdürülmüştür (TTB, 2018).

Darbe girişimi sonrası ilan edilen OHAL rejimi çerçevesinde kamu çalışanlarının KHK'lar yoluyla meslekten uzaklaştırılması ve belediyelere kayyum atanması olgularına karşı EDGB, 23 Eylül 2016 tarihinde Ankara'da yeni bir eylem organize etmiştir. Mülkiyeliler Birliği'nde gerçekleştirilen ve "Haksızlığa, Hukuksuzluğa, OHAL'e Karşı Direnmek Haktır!" başlığını taşıyan bu kitlesel basın açıklamasıyla; tasfiyelere, seçilmiş yerel iradelerin işlevsizleştirilmesine ve eğitim-öğretim kadrolarındaki sendikal fişlemelere karşı yasal ve demokratik mücadele mekanizmalarının kullanılacağı kamuoyuna duyurulmuştur (TTB, 2018).

4.4. ANKARA KENTİ: RÖVANŞİST MİMARİ VE BELLEK KIRIM (2002-2022)

Türkiye'de 2002 yılı ve sonrasını kapsayan dönem, kentsel yapılı çevrenin üretiminin kapitalist sermaye birikiminin ana motoru hâline geldiği ve kent mekânının salt bir metaya dönüşerek piyasa mekanizmalarına tam anlamıyla entegre edildiği tarihsel bir aşamayı imlemektedir. David Harvey'in sermayenin birinci çevriminden (endüstriyel üretim) kentsel yapılı çevrenin üretilmesini içeren ikinci çevrime aktarılmasına dayanan kavramsal şeması, bu dönemde Türkiye ekonomisinin kentleşme ve tüketim odaklı büyüme modelini açıklamakta temel bir referanstır (Penpecioğlu, 2011, s. 64-65). 2001 ekonomik krizinin ardından benimsenen dışa açık neoliberal uyum programları eşliğinde, kentsel rant ve gayrimenkul yatırımları yalnızca makro-ekonomik büyümeyi sağlamanın bir aracı olmakla kalmamış; aynı zamanda devlet ve sermaye blokunun kentsel mekân üzerinden siyasal hegemonyasını yeniden tesis ettiği bir stratejiye dönüşmüştür (Balaban, 2011, s. 25).

Bu dönemi önceki kentleşme evrelerinden ayıran en belirgin ideolojik farklılık, mekânın salt bir ekonomi-politik nesne olmaktan çıkarak muhafazakâr-sağ iktidarın "kalkınmacı" tahayyülüyle harmanlanması ve kaba bir "inşaat fetişizmi" hâlini almasıdır. Çavuşoğlu (2011), bu durumu "İslamcı neo-liberalizmde inşaat fetişi" (s. 40) olarak tanımlamakta ve yeni Anadolu burjuvazisinin "muasırlaşma ve bayındır etme" söylemini içselleştirerek, kentsel toprak üzerinden kâr maksimizasyonunu bir tür "Protestan İslâmi ahlak" ile meşrulaştırdığına dikkat çekmektedir (s. 40-42). Bora (2011) ise muhafazakâr siyasetin yapılaşma arzusunu "inşaat şehveti" kavramıyla ele alarak, iktidarın kent mekânına yönelik devasa ve kontrolsüz müdahalelerini güç tapıncına dönük bir "gigantomani" (büyüklük saplantısı) olarak nitelendirmektedir (s. 16). Siyasi erkin "salih siyaseti 'hizmet yarışı' olarak tescil eden" kurgusunda inşaat, muhalefetin sesini bastıran ve maddi refah arzusuna hitap eden bir iktidar ve gösteriş aygıtına dönüşmüştür (Bora, 2011, s. 18).

Söz konusu metalaşma sürecinin mekânsal ve ekonomik bir rantta tahvil edilebilmesi, devletin kentleşme dinamiklerindeki rolünün yeniden

yapılandırılmasıyla, bilhassa Toplu Konut İdaresi'nin olağanüstü yetkilerle donatılmasıyla mümkün olmuştur. 1980'lerde ağırlıklı olarak konut projelerine finansman sağlayan bir yapı olarak kurulan TOKİ, 2002 sonrasında "konut ve arsa üretimi alanında tek yetkili kurum haline getirilmiş, kâr amaçlı proje üretiminden tarihi dokuların korunmasına kadar yeni görevler edinmiş ve mülkiyeti kendisine devredilen arsa ve araziler için imar planlarını yapma ve onama yetkilerine sahip kılınmıştır" (Balaban, 2011, s. 24). TOKİ, Kamu İhale Kanunu'ndan muaf tutularak kamu arazilerine el koyabilme ve buraları "hasılat paylaşımı" modeliyle sermayedarın kullanımına açabilme gücüyle, devletin rant müdahalesindeki en tekelci aygıtı konumuna gelmiştir (Gülhan, 2011, s. 31-32). Bu yeni kurumsal yapılaşma, yalnızca yoksul kesimlerin barınma sorununu çözmeyi değil, kentsel rantın özel inşaat sermayesine (yeni türeyen gayrimenkul geliştiricilerine) aktarılmasını hızlandırmıştır.

Kentsel Dönüşüm adı altında yasallaştırılan ve TOKİ eliyle yürütülen bu pratikler, büyük ölçekli kentsel projelerin (AVM'ler, lüks rezidanslar ve korunaklı siteler) kent makroformunu ele geçirmesiyle neticelenmiştir. Bu mega projeler aracılığıyla planlama, kentsel sosyo-mekânsal bütünsellik ve kamusal değer yaratma hedefinden kopararak, yatırımı kolaylaştıran, kentsel taşınmazların değerlerini arttıran salt teknik bir araca indirgenmiştir (Penpecioğlu, 2011, s. 68). Kent topraklarının kullanım değerinin göz ardı edilip tamamıyla değişim değeri üzerinden metalaştırıldığı bu sermaye birikim rejimi, yalnızca ekonomik yapıyı finansallaştırmakla kalmamış, aynı zamanda kamusal alanları tahrip ederek derin bir sosyo-mekânsal kutuplaşma ve dışlanma krizini de beraberinde getirmiştir.

2002 sonrası dönem, Ankara kentsel mekânının salt neoliberal kapitalizmin kâr güdüleriyle değil, aynı zamanda Erken Cumhuriyet'in modernist kodlarıyla girilen ideolojik bir hesaplaşma ekseninde yeniden üretildiği bir evredir. Peker (2015), bu dönemde iktidarın kente ve mimariye olan müdahalesini "rövanşizm" kavramıyla açıklayarak, güdülen temel hedefin "20. yüzyılın başında 'Batılılaştığı' düşünülen kentlerin yeniden fethedilerek 'muhafazakarlaştırılması'" olduğunu belirtmektedir (s.y.). Bu rövanşist politikanın ardında, küresel serbest piyasa dinamikleri ile "Türkiye'de hüküm süren neoliberalizme eklemlenen 'milliyetçi-

muhafazakâr ideoloji'nin" çatışmalı ancak pragmatik bir uzlaşısı yatmaktadır (Peker, 2015). İktidar, bir yandan kentsel rantı ve inşai büyümeyi teşvik ederken, diğer yandan bu kapitalist kurguyu ideolojik bir "millî değer" ambalajıyla meşrulaştırmaya çalışmıştır.

Rövanşist mimarinin kentsel belleğe yönelik bu müdahalesi, yalnızca bina cephelerindeki "pastiş" (taklit) uygulamalarla sınırlı kalmamış, kentin makroformuna kondurulan devasa ve simgesel kütlelerle anlamsal bir hegemonyaya dönüşmüştür. Ankara'nın ana giriş arterlerine inşa edilen devasa "kent kapıları", basit birer ulaşım veya peyzaj elemanı değil; "fethedilen 'kentsel sınırların zafer anıtları'"dır ve kente giren bireye "yeniden kazanılan 'İslâm diyarı'na ulaştığı mesajını veren kozmik sınırlar" işlevi görmektedir (Peker, 2015, s.y.). Bu ideolojik mekân inşasının zirve noktası ise, Atatürk Orman Çiftliği arazisine inşa edilen Cumhurbaşkanlığı Sarayı'dır.

Ankara'nın Erken Cumhuriyet dönemindeki inşasını geçmişin izlerini yadsıyan bir tutum olarak gören ve bu nedenle kentsel hafızayla hesaplaşmaya girişen AKP, kendi kentsel vizyonunu tam da bu kurucu mirası hedef alarak şekillendirmiştir. Bu bağlamda, Cumhuriyet ideolojisinin öngördüğü modern yaşam tarzını yansıtan, kent kimliğine nitelik katan sivil ve anıtsal pek çok kamusal yapı, ideolojik bir rövanşizmle sistematik bir yıkıma veya çöküntüleşmeye maruz bırakılmıştır. İktidarın meşruiyetini kentsel mekân üzerinden yeniden ürettiği bu evrede, kentin merkezinde yer alan açık kamusal alanların daraltılması ve özgün sivil mimari örneklerinin yıkıma terk edilmesi, kentsel hafızayı derinden sarsmıştır (Altundal-Öncü, 2017, s. 20).

"Alla Turca" kentleşme pratiği ve inşa edilen Yeni-Osmanlıcı simgeler, bir yandan kentsel rantın ve neoliberal sermaye birikiminin üzerini örten ideolojik bir maske işlevi görürken, diğer yandan Başkent Ankara'nın Cumhuriyet modernitesine ait mekânsal hafızasını sistematik bir "yeniden fetih" arzusuyla dönüştüren rövanşist araçlardır. Bu yıkıcı mekân siyaseti, yalnızca fiziksel yapıyı çevreyi ve anıtsal mirası ortadan kaldırmakla kalmamış, aynı zamanda kentlilerin kolektif hafızasında, aidiyet duygusunda boşluklar yaratmıştır (Durna, 2022, s. 136). İdeolojik bir hegemonya inşası amacıyla kurgulanan bu tasfiye ve yıkımlar,

kentlinin mekânla kurduğu aidiyet bağlarını onarılamaz bir biçimde parçalamış; Cumhuriyet Ankara'sının mekânsal ve toplumsal belleğini salt hüzünle anılan bir yokluk hissine hapsetmiştir.

4.5. ANKARA'DA KENTSEL KAMUSALLIĞIN RİTİMLERİ (2002-2022)

2002-2022 döneminde¹⁰, Ankara'nın tören mekânlarında ve devlet otoritesinin mekânsal temsilinde bir kayma yaşanmış, resmî törenler ile alternatif kutlamalar arasında belirgin bir ikili yapının ortaya çıkmış ve kentin ölüm/yas ritimleri yeni mekânlar kazanmıştır. Yirmi bir yıllık bu süreçte bürokratik mekânların dönüşmüş, ulusal bayramlar için alternatif kutlanma törenleri düzenlenmiş ve takvime yeni siyasi-toplumsal anma tarihleri eklenmiştir.

Tören ritminde gözlemlenen en belirgin mekânsal değişim, Cumhurbaşkanlığı makamının temsil ve protokol alanının yer değiştirmesidir. 2014 yılına kadar resmî kabuller, yabancı devlet başkanlarının karşılanması ve 29 Ekim gibi bayram resepsiyonları ağırlıklı olarak Çankaya Köşkü'nde icra edilirken bu tarihten itibaren söz konusu protokol rutinleri yeni inşa edilen Cumhurbaşkanlığı Külliyesi'ne (Beştepe) taşınmış, ağırlık merkezi kaymıştır. Bununla birlikte Anıtkabir; 29 Ekim, 30 Ağustos, 19 Mayıs ve 23 Nisan milli bayramları ile 10 Kasım anmalarının değiştirilemez başlangıç noktası olma vasfını, siyasî ve askeri bürokrasi nezdinde dönemin sonuna kadar korumuştur.

Kentin ölüm ve yas ritimleri için tercih edilen alanlarda da benzer bir yer değiştirme saptanmaktadır. Dönemin ilk yarısında şehit cenazeleri ve üst düzey askeri/sivil bürokratların uğurlama törenleri büyük oranda Kocatepe Camii merkezli olarak gerçekleştirilmiştir. Ancak dönemin ikinci yarısında ve özellikle 2010'lu yıllarda, Diyanet İşleri Başkanlığı yerleşkesi içindeki Ahmet Hamdi Akseki Camii'nin inşa edilmesiyle birlikte resmî ve askerî cenaze törenleri buraya taşınmıştır. Eski cumhurbaşkanları, başbakanlar ve tarihi figürler (Bülent Ecevit,

¹⁰ 03.11.2002'den 31.12.2022'ye kadar olan sürede toplam 757 tören tespit edilmiştir. Bunların yarısından fazlasını (468) ulusal bayramlar, cenaze ve anma törenleri, yıl dönümleri, 1 Mayıs ve Nevruz kutlamaları oluşturmaktadır.

Fahri Korutürk, Süleyman Demirel) için ise Devlet Mezarlığı, siyasi kadronun yas ritimlerinde başlıca anıt-mezarlık işlevini korumuştur.

Sivil ve politik figürlerin anmaları bağlamında kent, belirli periyotlarla tekrar eden düzenli hafıza mekânlarına sahip olmuştur. Uğur Mumcu ve Ahmet Taner Kışlalı gibi isimler için cinayet mahalleri (Karlı Sokak/Uğur Mumcu Sokağı, Ahmet Taner Kışlalı Sokağı) ile Cebeci Asrî ve Karşıyaka mezarlıklarında düzenlenen törenlere ek olarak Sivas Madımak Katliamı için Abdi İpekçi Parkı, Toros Sokak-Kolej Meydanı hattında gerçekleştirilen anmalara, 2015 sonrasında Ankara Garı önündeki 10 Ekim Katliamı anmaları eklenmiş, bu alanlar yas ve anma mekânlarının parçası olmuştur.

Milli bayramlarda resmî devlet protokolü Anıtkabir ve Atatürk Kültür Merkezi alanında gerçekleşen sınırlandırılmış geçit törenlerini tatbik ederken sendikalar, meslek odaları ve kitle örgütleri Tandoğan (Anadolu) Meydanı, Ulus, Birinci Meclis ve Kızılay'dan Anıtkabir'e yönelen sivil yürüyüşler ve fener alayları organize etmişlerdir.

Tören takvimine dahil olan en yeni olgulardan biri, 2016'dan itibaren gerçekleştirilen 15 Temmuz anmalarıdır. Bu anmalar başlangıçta TBMM bahçesinde ve Kızılay Meydanı'nda gerçekleştirilirken dönemin sonuna doğru tamamen Beştepe'ye kaydırılmıştır.

2002-2022 dönemi Ankara'sı devlet protokolünün Çankaya'dan Beştepe'ye, askerî ve devlet cenazelerinin Kocatepe'den Akseki Camii'ne kaydığı kurumsal bir mekân değişimi evresidir. Ulusal bayramlar resmî makamlar ile halk inisiyatifleri arasında ayrıışan ikili bir kentsel ritme sahne olmuş, 15 Temmuz ve 10 Ekim gibi yakın tarihli olaylar kentin yas ritmine eklemlenmiştir.

Ankara'da kentsel kamusal alanlar 2002 sonrası dönemde¹¹ küresel krizler, neoliberal ekonomi politikaları, hukuki itirazlar ve toplumsal travmalar ekseninde

¹¹ 03.11.2002-31.12.2022 döneminde Ankara'da toplam 638 eylem tespit edilmiştir. Bu eylemlerin yarısından fazlasını (406) toplumsal cinsiyet, çalışma hayatı, yasa tasarıları, hukuk ve adil yargılanma talepleri, insan hakları, anti-emperyalizm, iş cinayetleri, ekonomi sorunları, yerel yönetimler, sağlık politikaları, iç savaş ve terörizm, eğitim sorunları, özelleştirmeler, 12 Eylül Darbesi'yle hesaplaşma, sosyal ve ekonomik haklar konuları oluşturmaktadır. Söz konusu 406 eylem 93 farklı mekânda gerçekleştirilmiş, bunlar arasında öne çıkan 52'si 573 kez eylem alanı olarak kullanılmıştır.

çok katmanlı bir eylem alanına dönüşmüştür. Bu yirmi yıllık kesitte eylem rutinleri, geleneksel miting ve yürüyüş formlarının ötesine geçerek taktiksel bir çeşitlilik kazanmış, eylemlerin mekânsal ağırlık merkezi ise Kızılay çevresindeki yaya bölgeleri ile kentin sembolik anıtlarında yoğunlaşmıştır. İlginç olan bir nokta, 2002-2022 döneminde reaksiyoner kamuların özellikle Kızılay ve çevresinde görünürlüğü'nün son derece azalmış olmasıdır. Saha görüşmesi katılımcısı Fatma Yavuz, bunun, milliyetçi-muhafazakar görüşün iktidarda olmasından kaynaklandığını düşünmektedir.

Kentsel alan kullanımında Kızılay bölgesi; özellikle Güvenpark, Sakarya Caddesi, Yüksel Caddesi ve Abdi İpekçi Parkı ekseninde eylemlerin günlük ve sürekli olarak icra edildiği ana mekânlar olarak öne çıkmaktadır. Siyasi partilerin, sendikaların ve demokratik kitle örgütlerinin bu alanlardaki eylem rutinleri arasında basın açıklaması, oturma eylemi, imza kampanyası ve bildiri/broşür dağıtma gibi pratikler sıklıkla kullanılmıştır. Yüksel Caddesi'ndeki İnsan Hakları Anıtı, KHK ile ihraç edilen eğitimcilerin başlattığı uzun süreli açlık grevi ve oturma eylemlerine ev sahipliği yaparak dönemin en hatırdâ kalıcı mekânlarından biri olmuştur. Benzer şekilde Güvenpark, Gezi Parkı eylemlerine destek protestolarının ve Ethem Sarısülük anmalarının merkez üssü hâline gelmiş, toplumsal olaylara tepkiler doğrudan kent merkezinde odaklanmıştır.

Bu eylemlerde KESK, DİSK, TMMOB, TTB başta olmak üzere sayıları otuza yaklaşan örgütler düzenli olarak yer almıştır. Bu düzenlilik tesadüf değildir (Burak Doğan), zira Türkiye'de muhalif siyaset yürütmenin zorunluluklarından biri de örgütlerin kamusal alana dahil olabilmesi için güvenliğin sağlanmasıdır. Türkiye'nin farklı yerlerinden Ankara'ya eylem yapmaya gelecek örgütler öncelikle buradaki Emek ve Demokrasi İçin Güç Birliği Platformu'yla iletişime geçerek (Burak Doğan) destek talep etmektedir.

Her destek veya ortaklık talebi muhalifler tarafından olumlu karşılanmaz. Kızılay'da gerçekleştirilecek eylemlerde farklı görüşlerden örgütlerin hassas konulara karşı ortak bir söylem geliştirme ihtimalinin ne kadar olduğu sorulduğunda böylesi bir şeyin sınırlarını ideolojik eğilimlerin ve o anki durumun belirlediğini belirtmişlerdir. 10 katılımcının 8'i, farklı görüşleri bir araya

getirebilecek kadar derin sorunların (örneğin çocuk tecavüzü) ortaya çıkmasında İslâmcı-milliyetçi görüşün sorumlu olduğunu düşündüğünden bu ideolojideki oluşumlara ya da hükümetlere destek vermiş grupların sorunun çözümünde de mantıklı bir paydaş olamayacağını belirtmişlerdir. Kalan iki katılımcı (Sevgi Güneş ve Burak Doğan) ise geçmişte böyle eylemlerin (türban vb.) gerçekleştirildiğini, bu birlikteliklerin özel durumların gereği olarak geçici şekilde kurulduğunu ifade etmiştir. Muhalifler arasında da ayrışmalar bulunmaktadır (Halit Karaca) ama bunlar, İslâmcılara ve milliyetçilere karşı kurdukları mesafeler kadar derin değildir.

Geniş ölçekli ve kitlesel katılımlı eylemler için ise Sıhhiye, Tandoğan ve Kolej meydanları ile Ankara Garı önü tercih edilmiştir. 1 Mayıs İşçi Bayramı kutlamaları, Tekel işçilerinin aylar süren direnişi, eğitim sistemindeki "4+4+4" yasa tasarısı karşıtı protestolar ve kamu çalışanlarının genel grevleri buralarda organize edilmiştir. Eylem güzergâhlarının varış noktaları çoğunlukla itirazın muhatabı olan devlet kurumlarının önleri olmuş, sağlık politikaları için Sağlık Bakanlığı'na, eğitim politikaları için Millî Eğitim Bakanlığı'na, yasa tasarıları ve genel kararlar için ise Başbakanlık ile TBMM'ye yönelik kitlesel yürüyüşler gerçekleştirilmiştir.

Dönemin eylem rutinlerinde kentsel alanların kullanımı zamansal olarak farklılaşmıştır. Gündüzleri klasik basın açıklamaları ve sendikal eylemleri gerçekleştirilirken, 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele Günü ve 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü kapsamında aynı rotalarda gece yürüyüşleri düzenlenmiştir. Bu ayrımın temel sebebi, eylemci grupların ideolojik eğilimleri ve dolaşıma sokmayı tercih ettikleri söylemlerin farklılığıdır. Ayrıca, bütçe görüşmelerine veya yasa tasarılarına karşı gerçekleştirilen meşaleli yürüyüşler ile 1 Eylül Dünya Barış Günü ve 17 Mayıs Homofobi/Transfobi Karşıtlığı Günü kapsamında organize edilen bisiklet turları da eylem repertuarına dahil olmuştur. Barınma ve sağlık hakkı ile sağıkta özelleştirme uygulamaları gibi konularda ise Abdi İpekçi Parkı ve Güvenpark tercih edilmiştir.

Ankara'nın eylem topoğrafyasında mekân ile politik itirazın konusu arasında kurulan tematik ilişki de belirgindir. ABD'nin Irak'ı işgali, NATO politikaları ve

Filistin sorunu gibi uluslararası düzeydeki konularda anti-emperyalist söylem Güvenpark, Sakarya Caddesi ve doğrudan ABD Büyükelçiliği önünde dolaşıma girmiştir. Soma, Ermenek ve Torunlar Center gibi iş cinayetlerinde yaşamını yitiren işçileri anmak ve çalışma koşullarını protesto etmek için ise Olgunlar Caddesi'ndeki Madenci Anıtı özel bir toplanma alanı olarak kodlanmıştır. Yakın dönemde gerçekleşen katliamlar Ankara'da kendilerine özgü yas ve anma mekânlarına sahip olmuştur: 10 Ekim Gar Katliamı kurbanları Ankara Garı önünde, Sivas Madımak Katliamı kurbanları ise Toros Caddesi- Kolej Meydanı hattında anılmıştır.

Kızılay'ın diğer kentsel alanlarla karşılaştırılması meselesinde örgütlerin önceliğini, 'yerler'den ziyade 'imkânlar' belirlemektedir. Katılımcıların 7'si Kızılay'ın geçmişten getirdiği ve varlığını hâlâ devam ettiren bir öneme sahip olmadığı fikrindedir. Bu gruptaki katılımcılara göre Kızılay toplumsal hafızadaki yerini çoğunlukla Gezi Eylemleri sırasında kazanmıştır. Dahası, bu katılımcıların mekânla kurdukları ilişkiler buraların toplumsal hafızadaki öneminden ziyade taktiksel sebeplere dayanmaktadır: Kızılay ve çevresi alt sınıfların işe gitmek üzere kullandığı veya çalıştığı yerleri bünyesinde barındırır. Dolayısıyla buraları siyasî faaliyetler için kullanmak katılımcılar ve bağlı bulundukları örgütler için oldukça anlamlı. Bir diğer taktiksel önem, muhalif grupların buralarda yoğunlaşmış olmasından kaynaklıdır:

Serdar Çelik: "Polis sokağa girdiğinde bar ve kafelerden küllük fırlatıldığı bir dönem varmış. Buralar [Konur, Yüksel vb.] muhaliflerin işletmeciler tarafından sahiplenildiği bir yermiş."

Duru Sezgin: "Kızılay değil ama Konur falan önemliydi. Polis saldırdığında bizi içeri alıp kurtaran dükkanlar vardı, hepsi bizi tanırdı."

Muhalif örgütler bahsedilen bu sebeplerden ötürü Ulus gibi alt gelir gruplarının bulunduğu, görece daha ucuz yerlerde şube açmamakta, yalnızca broşür dağıtmaya vb. faaliyetler için gitmektedir. Burak Doğan, Sevgi Güneş ve Emin Polat ise durumun biraz daha karmaşık olduğunu kanaatindedir. Kızılay ve çevresi, kalan 7 katılımcının bahsettiği taktiksel önemi taşımakla birlikte buralarda

eylem yapmayı hâlâ anlamlı kılan, Gezi-öncesinden kalma bir cazibesi bulunmaktadır:

Burak Doğan: “Polis saldırdığında haberdar olup hemen köşeyi dönüp çıkıp gelecek, destek olacak birilerinin bulunması gerek. Bunun yanında, Madenci Anıtı neden var? Büyük Madenci Yürüyüşü, Ankara’ya yapıldı. E sonra 555K var? Muhalifler bu sokaklarda eylem yaptı, polisten dayak yedi.”

Kızılay Meydanı katılımcıların hiçbirisi için vazgeçilmez bir yer değildir, hatta kurumsal katılımcılar, Meydan’ı pratik sebeplerden ötürü sorunlu bile bulmaktadır. Buranın fazla geniş olması Sakarya Meydanı gibi daha küçük alanları cazip kılmaktadır. Kızılay, katılımı çok yüksek eylemler için fiziksel imkânlarından dolayı tercih sebebidir. Bu durumun istisnası Gezi Eylemleri ve Ethem Sarısülük anmalarıdır.

Haber ve örgüt arşivlerinden bakıldığında polis saldırıları ve idarî engellemeler 2011-2017 döneminde artmıştır. Katılımcıların çoğu 2002-2010 dönemindeki bu sakinliği doğrulamakla birlikte barış ortamının herkes tarafından aynı şekilde deneyimlenmediği görüşündedirler.

Burak Doğan: “Erken dönem geçekten de öyleydi, sokakta sergi açacağım zaman bildirimde bile bulunmazdık, polis kendisi gelir, yardımcı olabilecekleri bir şey olup olmadığını sorardı.”

Halit Karaca: “Böyle bir dönem vardı ama AKP 2000’lerin başında henüz tüm kontrolü ele geçiremediği için rıza üretmek amacıyla başvurduğu bir şeydi bu. Sendikalar ve devlet kurumları o zaman bu kadar sindirilmemişti, büyük olay çıkardı.”

Serdar Çelik: “Böyle bir dönem aslında hiç olmadı. Solcu abilerin örgütleri büyük [Emek ve Demokrasi İçin Güç Birliği Platformu’nu kastediyor], onlara kolay kolay zaten bir şey olmaz, biz hep dayak yedik.”

Arşivler Halit Karaca’nın şüphelerini ve Serdar Çelik’in deneyimlerini doğrular niteliktedir. LGBTİ örgütlerinin eylem ve törenleri neredeyse her zaman kolluk

kısıtlamalarına veya saldırılarına maruz kalmıştır. AKP döneminde yaşandığı söylenen özgürlük ortamı her özneyi ve söylemi kapsamamaktadır.

Bu dışarıda bırakılan öznelerin temel eylem konuları, 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü, 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele ve Dayanışma Günü, 17 Mayıs Uluslararası Homofobi, Bifobi ve Transfobi Karşıtı Gün, 20 Kasım Nefret Suçu Mağduru Transları Anma Günü ve Onur Yürüyüşü'dür.

Sayılan eylemler arasında ilk ve en geniş ölçekli olanı, 8 Mart Dünya Emekçi Kadınlar Günü'dür. Ankara'daki 8 Mart eylemleri, gündüz kitlesel mitingleri ve akşam saatlerinde gerçekleştirilen "Feminist Gece Yürüyüşleri" olarak çift zamanlı yürütülmektedir (Tuncel, 2012; Kaos GL, 2013). Gündüz mitingleri genellikle Kolej Kavşağı/Meydanı'ndan başlayarak Ziya Gökalp Caddesi güzergâhı üzerinden Sakarya Caddesi Meydanı'na veya Abdi İpekçi Parkı'na kadar uzanan bir hatta gerçekleştirilmektedir (Ersoy, 2009; Tuncel, 2012). Gece yürüyüşleri ise ekseriyetle Yüksel Caddesi İnsan Hakları Anıtı önünde toplanılarak ara sokaklar üzerinden Sakarya Caddesi Meydanı'na doğru yapılmaktadır (Tuncel, 2012; Kaos GL, 2025b). Bu eylemlerin ana örgütleyicisi Ankara Kadın Platformu olup; platform bünyesinde Kaos GL, Pembe Hayat, Feminist(B)iz, Kırmızı Şemsiye, Üniversiteli Kadın Kolektifleri, Anti-Kapitalist Kadınlar gibi feminist ve LGBTİ+ oluşumların yanı sıra KESK, DİSK ve TMMOB gibi meslek odaları ve kamu sendikaları konfederasyonlarının kadın üyeleri de katılım göstermektedir (Ersoy, 2009; KESK, 2016; TMMOB, 2019).

İkinci düzenli takvimsel eylem, 1960 yılında Dominik Cumhuriyeti'nde katledilen Mirabel Kardeşler'in anısına düzenlenen (Ankara Kadın Platformu, 2010) 25 Kasım Kadına Yönelik Şiddete Karşı Uluslararası Mücadele ve Dayanışma Günü'dür. Ankara'da 25 Kasım kapsamında yürütülen eylemler; ev içi şiddet, devlet politikaları, militarizm, yoksulluk ve toplumsal cinsiyet temelli nefret cinayetlerine karşıtlığına odaklanmaktadır (Ankara Kadın Platformu, 2010; Melahat D., 2015). Mekânsal olarak eylemler Kolej Meydanı, Toros Sokak ve Yüksel Caddesi gibi alanlarda toplanılarak Sakarya Caddesi Meydanı'nda tamamlanacak şekilde kurgulanmıştır (DİSK, 2014; Melahat, 2015a; Kaos GL,

2024b). Bu eylemlerde de Ankara Kadın Platformu, Ankara Feminist Kolektif, DİSK Kadın Komisyonu ve çeşitli sol-sosyalist kadın örgütleri öncü rol üstlenmektedir (Ankara Kadın Platformu, 2010; Melahat, 2013; DİSK, 2014).

Kızılay ve çevresinde gözlenen üçüncü düzenli takvimsel eylem, Dünya Sağlık Örgütü'nün 1990'da eşcinselliği hastalık listesinden çıkarma kararına (Tar, 2016) istinaden kutlanan 17 Mayıs Uluslararası Homofobi, Bifobi ve Transfobi Karşıtı Gün'dür. Ankara'da 2006 yılından itibaren Kaos GL Derneği öncülüğünde düzenlenen "Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma" etkinliklerinin bir ayağı da her yıl mayıs ayı ortasında gerçekleştirilen yürüyüşlerdir (Tar, 2016). İlk yürüyüş 2008 yılında Yüksel Caddesi'nden TBMM'ye kadar yapılmış (Anti-Homofobi İnisiyatifi, 2009); sonraki yıllarda ise eylemin güzergâhı Ankara Üniversitesi Cebeci Kampüsü (Siyasal Bilgiler Fakültesi kapısı önü) veya Kurtuluş Parkı başlangıçlı olmak üzere Kolej Kavşağı ve Ziya Gökalp Caddesi üzerinden Sakarya Caddesi Meydanı olarak belirlenmiştir (Kaos GL, 2009; Kaos GL, 2014b; Kaos GL, 2015). 17 Mayıs yürüyüşlerinin örgütleyicileri arasında başta Kaos GL ve Pembe Hayat gelmekte; eylemlere Lambdaistanbul, MorEl Eskişehir, Siyah Pembe Üçgen İzmir gibi diğer illerden gelen LGBTİ+ örgütleri ile Öteki Bisiklet grubu ve ODTÜ LGBT Dayanışma Topluluğu gibi yerel inisiyatifler de destek vermektedir (Kaos GL, 2009; Kaos GL, 2011; Kaos GL, 2012).

Dördüncü takvim günü, 20 Kasım Nefret Suçu Mağduru Transları Anma Günü'dür. Bu kapsamda kasım ayı boyunca trans bireylere yönelik hak ihlallerini ve nefret cinayetlerini protesto eden stant çalışmaları, söyleşiler, çalıştaylar ve anma yürüyüşleri düzenlenmektedir (Kaos GL, 2014c). Bu etkinlikler genellikle Pembe Hayat Derneği ve Ankara Onur Haftası Komitesi tarafından organize edilmektedir (Kaos GL, 2014c; Kaos GL, 2024a). Yüksel Caddesi üzerinde stantlar açılmakta, Kolej Metro durağı önünde toplanılarak yürüyüşler düzenlenmektedir. Kolluk müdahalelerinin söz konusu olduğu durumlarda İHD Ankara Şubesi gibi demokratik kitle örgütlerinin binaları alternatif mekânlar olarak kullanılmaktadır (Kaos GL, 2014c; Kaos GL, 2024a).

Kimlik hakları mücadelesinde Onur Yürüyüşü (*Pride*) tarihsel olarak dönemsel bir takvime (Haziran/Temmuz aylarına) referans verse de Ankara özelinde bağımsız

bir sokak yürüyüşü olarak yapılandırılması daha geç bir aşamada gerçekleşmiştir. Ankara'da Onur Yürüyüşü formatındaki ilk eylemlilik, rektörlük engellerine karşı 14 Mayıs 2011 tarihinde ODTÜ kampüsünde ODTÜ LGBT Dayanışma Topluluğu tarafından icra edilmiştir (Kaos GL, 2011). Ankara genelini kapsayan şehir merkezindeki ilk yürüyüşler ise, 2017 yılındaki Valilik yasaklarının ardından sokakları yeniden kazanmak amacıyla 5 Temmuz 2022 tarihinde Kuğulu Park'ta "2. Ankara Onur Yürüyüşü" adıyla gerçekleştirilmiştir (Kaos GL, 2024). Bu yürüyüşler Ankara Onur Haftası Komitesi ve bağımsız LGBTİ+ aktivistleri tarafından koordine edilmektedir (Kaos GL, 2024). Onur Yürüyüşleri, Ankara Valiliği'nin LGBTİ+ etkinliklerine yönelik süresiz idari yasak kararları (Kasım 2017 yasağı) ve sonrasındaki fiili kısıtlamalar altında gerçekleştirilmiş; kolluk kuvvetleri yürüyüşlere yoğun müdahalelerde bulunarak gözaltı ve idari/hukuki soruşturma süreçleri işletmiştir (Kaos GL, 2024).

Ankara'daki toplumsal cinsiyet eylemliliğinin tarihsel gelişimi incelendiğinde, belirli takvim günleri dışında kalan ve başlangıç aşamasında takvimde herhangi bir günü işgal etmeyen, temelde hukukî ve/veya idarî düzenlemelere ya da hak ihlallerine yönelik tepkisel eylem konularının bulunduğu da görülmektedir. Bu eylem konularının ilki, 2012 yılında gündeme gelen kürtaj yasağı girişimlerine karşı yapılan "Kürtaj Haktır" protestolarıdır (Aydoğdu, 2012; KESK, 2012). Kürtaj hakkını kısıtlamaya yönelik AKP hükümetinin söylemi ve yasa tasarılarına karşı geliştirilen bu eylemlerin ilki 17 Haziran 2012 tarihinde gerçekleştirilmiştir (Aydoğdu, 2012). Yaklaşık 60 kadın örgütünün bir araya gelmesiyle oluşan Kürtaj Yasağına Karşı Kadın İnisiyatifi'nin koordine ettiği ve Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi (Cebeci Kampüsü) önünde başlayıp Kolej Kavşağı'na kadar uzanan güzergâhta (Aydoğdu, 2012) gerçekleştirilen protestolara bağımsız kadın örgütlerinin yanı sıra çeşitli siyasi parti temsilcileri ile kadın milletvekilleri de katılmıştır (Aydoğdu, 2012; KESK, 2012). Kürtaj protestoları sonraki yıllarda kendi başına takvimsel bir düzenliliğe kavuşmamış olsa da beden politikalarına ve üreme haklarına dönük talepler 8 Mart ve 25 Kasım eylemlerinde kendisine yer edinmiştir (Kaos GL, 2025).

Düzenlilik göstermeyen ikinci eylem konusu, kadın cinayetlerine karşı adalet talepli protestolardır. Bu eylemler, Özgecan Aslan (Şubat 2015) ve Pınar Gültekin (Haziran 2020/2022) gibi kadın cinayetlerinin hemen ardından gelişmiştir (Melahat D., 2015; Evrensel, 2022). Özgecan Aslan cinayetine karşı Ankara'daki ilk kitlesel tepki 16 Şubat 2015 tarihinde verilmiştir. Eylemciler Güvenpark'ta toplanarak bir 'yaşam zinciri' oluşturmuş, Kızılay Meydanı'nı ve Ziya Gökalp ile Atatürk bulvarlarını trafiğe kapatarak AKP Ankara İl Başkanlığı binası önüne yürümüş, ardından Yüksel Caddesi İnsan Hakları Anıtı önünde serbest kürsü kurmuşlardır (Melahat, 2015). Bu eylemler Ankara Kadın Platformu, TTB Kadın Sağlığı ve Kadın Hekimlik Kolu, KESK Ankara Şubeler Platformu, TMMOB İl Koordinasyon Kurulu (İKK) ve Kaldıraç gibi örgütler tarafından organize edilmiştir (Melahat, 2015; TTB, 2015). Benzer şekilde, Pınar Gültekin davasında katile haksız tahrik indirimi verilmesine karşı 21 Haziran 2022 tarihinde Sakarya Caddesi'nde Ankara Kadın Platformu çağrısıyla protestolar düzenlenmiştir (Evrensel, 2022). Kadın cinayeti protestoları da takvime bağlı yıllık periyodik günlere dönüşmemiş, ancak "yasta değil isyandayız" şiarı ve cezasızlık politikalarına yönelik eleştiriler 8 Mart ve 25 Kasım mitinglerinin merkezî söylemini oluşturmuştur (TTB, 2015; KESK, 2016). Bu protestolara kolluk kuvvetleri saldırmış; Özgecan Aslan eylemleri kapsamında 24 Şubat 2015 tarihinde Cebeci Kampüsü ve Güvenpark'ta gerçekleştirilen meşaleli yürüyüşlere tazyikli su ve gazla müdahale edilmiştir.

Üçüncü eylem konusunu İstanbul Sözleşmesi'nin savunulmasına yönelik protestolar oluşturmaktadır. Türkiye'nin sözleşmeden çekilme tartışmaları ve ardından gelen fesih kararına karşı Ankara'daki ilk kitlesel eylemler 25 Temmuz 2020 tarihinde Sakarya Caddesi'nde (Çankaya Belediyesi önü) ve 12 Ağustos 2020 tarihinde Kolej Meydanı'nda gerçekleştirilmiştir. Ankara Kadın Platformu ve CHP Ankara Kadın Kolları "Mor adımlar Ankara'da direniyor" mottosuyla öncü rol oynamıştır (Anayurt, 2021; Kaos GL, 2023). Sözleşmenin feshinin ardından, her yıl feshin yürürlüğe girdiği tarihlerde Sakarya Caddesi ve Kızılay genelinde protestolar tekrarlanarak düzenlilik kazanmıştır. Bu eylemlere kolluk kuvvetlerinin müdahalesi oldukça yoğun olmuştur; 12 Ağustos 2020'de Kolej'de gerçekleştirilen eyleme polis saldırmış ve 33 kişi gözaltına alınmıştır (Kaos GL,

2023). Bu gözüaltılara destek vermek amacıyla 7 Haziran 2021'de Ankara Adliyesi önünde toplanan gruba da polis müdahale etmiş, 8 kişi hakkında dava açılmıştır. İddianamelerde "İstanbul Sözleşmesi Yaşatır" sloganları suç unsuru sayılmıştır (Kaos GL, 2023).

Toplumsal cinsiyet konusunun yalnızca kadınlıkla değil, LGBTİ+ bireyleri ilgilendiren kısmında da herhangi bir takvimsel düzenlilik içermeyen eylemlerin Ankara'da gerçekleştirildiği görülmektedir. Kızılay Genel Başkanı'nın LGBTİ+'lardan kan alınmamasına yönelik ayrımcı açıklamalarını protesto etmek amacıyla 26 Aralık 2014 tarihinde Ataç-1 Sokak'taki Kızılay Genel Müdürlüğü önünde bir eylem gerçekleştirilmiştir (Kaos GL, 2014a). Bu protesto Liseli Genç Umut ve destek veren LGBTİ liseliler tarafından organize edilmiş ve Kızılay binasına su balonları atılarak sonlandırılmıştır (Kaos GL, 2014a). Bir diğer tepkisel eylem, televizyondaki bir drag performans grubunun (Enka Mutfağı) sansürlenmesine karşı 21 Mart 2014 tarihinde Sakarya Meydanı'nda düzenlenmiştir (Kaos GL, 2014b). Anka LGBT öncülüğünde düzenlenen eyleme Kaos GL, SPoD, Pembe Hayat ve Pembe Caretta gibi örgütler drag makyajları ve topuklu ayakkabılarla katılmıştır (Kaos GL, 2014b). Trans kadınların Kızılay AVM'ye alınmamasına karşı ise 28 Nisan 2014 tarihinde AVM içerisindeki bir restoranda SDP'li Kadınlar ve SDP LGBTİ tarafından pankart açılmış; eylemciler özel güvenlik ve restoran çalışanlarının fiziki saldırısına maruz kalırken kolluk kuvvetleri bu saldırıya müdahale etmemiştir (Kaos GL, 2014c).

Kızılay ve çevresinde gerçekleştirilmiş toplumsal cinsiyet konulu bu eylemlerin tümü bir arada değerlendirildiğinde bunların diğer eylemlerden farklılaşan iki yanı öne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, eylemlerin çift zamanlılığıdır. İşçi ve öğrenci kamularının eylemleri -bazı istisnalar hariç- neredeyse her zaman gündüzleri, mesai saatlerinde gerçekleştirilmiştir. Kentin işle ilgili zamansal kısmını hedef alan bu eylemler söylemleri 'yabancı' sıfatındaki diğer vatandaşlara en çok yayabilecekleri saatin burada olduğu düşüncesine göre organize edilir. Başta 8 Mart olmak üzere pek çok toplumsal cinsiyet eylemi ise kentin yalnızca gündüz saatlerini değil, emeğin yeniden üretimine, emekçilerin eğlence ve dinlenme faaliyetlerine ayrılan akşam saatlerini de hedef almaktadır. İkinci ayırt edici özellik

ise, bu çift zamanlı ritmin ilk kısmının protestoyu, ikincisinin ise protestoyla karışık bir tür kutlamayı içermesidir. Gece eylemlerinde hem ataerkil düzene karşı çıkılır hem de sahip olunan kimlikler şenlikli biçimde olumlanır, eylemciler bu kimliklerin türlü halleriyle kentsel alanlarda arzıendam ederler. Kentin kamusalılık ritmi itiraz ile kutlamanın iç içe geçtiği bir eylemlilikle geçici olarak değiştirilir.

Kızılay ve çevresinin farklı öznel ve kamusal rejimlerine ne derece açık olduğunu ölçmek üzere sorulan ‘bildirim ve izin’ sorusu örgütlerin eylem ile mekân arasında kurdukları ilişkinin ve stratejilerin farklılığını ortaya çıkarmaktadır. Sokak eylemlerinde az üyeye katılım gösteren sosyalist ve anarşist örgütler başta Güvenpark olmak üzere meydanların, ana caddelerin ve bulvarların ağır bir güvenlikleştirme politikası altında olmasını eylem stratejileri için başat unsur hâline getirmiştir. Bu örgütler bildirimde bulunmadan ya da izin almadan doğrudan eyleme çıkarak “polisten dayak yemeye” (Serdar Çelik; Oğuz Türker) gitmektedirler. Bu sayede AKP hükümetlerinin toplumsal sorunların dillendirilmesine bile katlanamadığını, bu girişimlere nasıl acımasızca karşılık verdiğini oradan geçen, saldırıya şahitlik eden tüm vatandaşlara -Sennetçi tabirle söyleyecek olursak ‘yabancılar’- yalnızca slogan veya pankartlarla değil, bir tür feda gösterisiyle, şiddete maruz kalarak sunmakta, ‘söylem’ kavramının sözlü olmayan, performansa dayalı yanından faydalanmaktadır. Büyük örgütler ise aynı mesajın bu kadar maliyete katlanmaya gerek kalmadan verilebileceği fikrinde olduğundan izin-bildirim sürecine özen göstermektedir (Burak Doğan; Emin Polat).

Muhalef örgütlerin kentsel alanları kullanmada karşılaştıkları sorunlar yalnızca idarî süreçlerden kaynaklanmaz, kamu görevlilerinin eylemleri de içerdiği keyfiyet unsuruyla hangi söylemlerin dolaşıma girip giremeyeceğini belirlemektedir. Kullanılabilecek alanlar, atılabilecek sloganlar, taşınabilecek pankartlar o dönemki amirin, hatta polis memurunun tedirginliklerine bağlıdır.

Halit Karaca: “Eylem yaparken polis bizi Karanfil’in başından Heykel’e [İnsan Hakları Heykeli] kadar kovaladı. Oraya gelince kovalamayı birden bıraktılar, “Ha tamam, burayı geçmeyin sakın” demişti biri. Zamanla orası psikolojik sınır hâline geldi.”

Tarık Sönmez: “KHK eylemlerini hatırlıyorsun, Kolej tarafından eylem alanına yaklaşıyoruz. T. Hanım’ın elinde “Kahrolsun KHK” pankartı var. Amir diyor ki bununla kimseyi sokmam. Yav KHK eylemine gelmişiz! Sonunda pankartın o kısımlarını delmiştik, “Kahrolsun” yazan, delikli pankartla girdik alana. Düşünsene, neyi protesto ettiğini, neye karşı olduğunu söyleyemiyorsun.”

Emin Polat: “Yasak olmayan ama polisin izin vermediği sloganlar, pankartlar var. LGBTİ bayrağı açamazsın; ‘Jin, jıyan, azadi’ diyemezsin, bir de Recep Tayyip Erdoğan’ın adını geçiremezsin.”

Valilik yasakları gibi idarî işlemlerinde haricinde diğer uygulamalara baktığımızda AKP hükümetleri özellikle Güvenpark’ın kitlesel şekilde kullanımını engellemeye çalışırken benzer bir sorun diğer meydanlarda yaşanmıyor gibi görünmektedir. Katılımcılar kentsel alanların kullanımı meselesini kolay ya da zor şekilde ayırmaktansa zor ya da daha zor şekilde ayırmanın daha isabetli olduğunda hemfikirdir. Amaç genel olarak sokak siyasetini bitirmek olduğundan Sakarya Meydanı’nı kullanmak dahi sorunludur. Tercih edilen her mekânda kolluk kuvvetleri eylemciler ile vatandaşların etkileşime girmesine, belirli fiziksel sınırların dışına çıkılmasına izin vermemektedir. Bunun en sakın uygulaması sözlü uyarı/anons iken, en saldırgan hâli polis kalkanlarının kaldırılıp eylemcilerin etrafını sararak görüntü ve ses kaydı alınmasını engelleme biçimindedir.

Oğuz Türker: “Bu uygulamada amaç polis ablukası altında kalan eylemcilere uygulanan şiddetin görünmesini engellemek ve aynı zamanda vatandaşla etkileşimi koparmaktır.”

Emin Polat: [Kolluk müdahalesinin eylemcileri vatandaşın gözünde lekeleyip lekelemediği sorusuna] “Polis artık muhalifleri lekeleyecek meşruiyete sahip değil. Buralarda eylem düzenleyeceğim zaman polis ablukasını kabul etmem, vatandaşlara yaklaşamayacaksak o eylemi yapmanın anlamı olmaz. Polis ablukası altında eylem yapacağıma başka yerlere giderim. Hiçbir yer vazgeçilmez değil.”

Katılımcıların üzerinde uzlaşmaya varamadığı konu, sokak siyasetinin örgütler ve vatandaşlar nazarında modasının geçip geçmediğidir. Bir yandan, 2013 yılındaki Gezi eylemlerinin beklenmedik anda ve büyüklükte ortaya çıkması göz ardı edilemez bir değişim rüzgârı gibi gelmekte, bir yandan da artan şiddeti ve Ankara halkının eylemleri dikkate alma/umursama düzeyinin düştüğü gözlemlerini göz önünde tutmaktadırlar.

Burak Doğan: “Ne örgütler ne de halk için sokak siyaseti önemsizleşti. Aksine, bizi desteklediklerini yanımızdan geçerlerken gözlerinden görebiliyoruz.”

Halit Karaca: “Sokak siyasetinin maliyeti arttı, şiddet arttı.”

Emin Polat: “Basın açıklaması gibi klasik eylemlerin etkisi kayboldu. Kayıtsızlık hâli söz konusu. Atalet ciddi bir sorun. Eylemlilik takvime, anmaya, ‘takvim solculuğuna’ sıkışmış durumda. Vuruculuk sokak siyasetinin repertuvarıyla alakalı. Mesela bu nedenle biz de biçim değiştirmeye çalışıyoruz.”

Serdar Çelik: “Sıradan insan için modası geçti, kriminalize edildiğinden. Kurum içinde iş yapmak [seçim çalışmasını kastediyor] politik olmak için yeterli geliyor. Sokak eylemleri ahmaklık gibi geliyor. İnsanlar devlet gözüyle siyaset okuyor. [Sokak siyaseti] bazı oluşumlar için hâlâ geçerli. CHP, TKP, TİP gibi büyük örgütler sokağı boşluyor, HDP bunlardan değil, bedel siyaseti güdüyor çünkü.”

Katılımcıların özellikle belirttiği üzere, Kızılay Meydanı’nın siyasî kamusalılık açısından önemi 2013 yılındaki Gezi eylemlerinden sonra yükselişe geçmiştir. 2013’teki eylemler, İstanbul’daki Gezi Parkı eylemlerine kolluk kuvvetlerinin saldırması üzerine, destek amacıyla başlamıştır. Bu destek amacı bir yana, Gezi’yi önceleyen hükümet ve düzen karşıtı eylemlerin sayısında hâlihazırda artış gözlemlenmiştir (Uysal, 2017, s. 58-59). Bu açıdan, Gezi Eylemleri genel olarak mevcut siyasî düzenle derdi olan birden fazla grubun birleşmesiyle meydana gelen, birden fazla ve farklı temellerde kurgulanmış söylemin (Gürcan ve Peker, 2015) bir arada dolaşıma sokulduğu özgün bir siyasî kamusalılık deneyimidir. Gezi Parkı eylemlerinin Ankara’daki yansımaları kamusalılık ile

mekân arasında o güne değin inşa edilmiş ilişkinin bir sonucu olarak Kızılay Meydanı ile Meydan'ın doğusundaki bölgelerde ve kentin işçileşmesine/yoksullaşmasına paralel olarak alt sınıftan vatandaşların yerleştiği mahallelerde yoğunlaşmış, muhalif gruplar buraların güvenli 'doğal ortam' niteliğinden faydalanarak eylemleri uzun süre devam ettirebilmiştir. Kızılay ve civarında odaklanan çekirdek eylemler yaklaşık bir ay içinde ortadan kalkmış, ilerleyen yıllarda takvimsel bir sabite ve ölenlerin yas törenlerine dönüşmüştür.

Gezi Parkı eylemlerine giden yol, İstanbul Büyükşehir Belediye Meclisi'nin 16 Eylül 2011 tarihli kararıyla onaylanan Taksim Meydanı Yayalaştırma Projesi kapsamında parkın yıkılarak yerine Osmanlı dönemine ait Topçu Kışlası'nın yeniden inşa edilmesi ve bu yapının bir alışveriş merkezi ya da otel olarak işlevlendirilmesi kararıyla açılmıştır (Aksular, 2015, s. 103; Sallan-Gül vd., 2014, s. 11; Yükselbaba vd., 2014, s. 10). Ayrıca, Beyoğlu bölgesindeki kentsel dönüşüm süreçlerinde Emek Sineması'nın yıkılması, İnci Pastanesi'nin tahliye edilmesi, Tarlabası'ndaki soylulaştırma projeleri ve İstiklal Caddesi'ndeki masaların kaldırılması gibi uygulamalar kentsel belleğin tahribinden dolayı uzun süreli bir hoşnutsuzluk birikimi yaratmıştır.

Sözü edilen Taksim Yayalaştırma Projesi kapsamında 27 Mayıs 2013 günü parkın kuzey duvarının yıkılması ve bazı ağaçların sökülmesiyle halkta kentsel ve çevresel bir koruma refleksi ortaya çıkmıştır (Aksular, 2015, s. 104, 354; Sallan-Gül, Sezer & Nizam, 2014, s. 7-8). Kalyon İnşaat'a ait iş makinelerinin parka girmesi üzerine yaklaşık 50 kişilik bir eylemci grup Gezi Parkı'na çadır kurarak nöbet tutmaya başlamıştır (Şensönmez, 2016, s.14-15). Eylemlerin pasif niteliğine karşın kolluk kuvvetleri 28 ve 29 Mayıs tarihlerinde sert müdahalede bulunmuş, 30 Mayıs günü sabaha karşı eylemcilerin çadırları zabıta ve polis ekiplerince yakılmıştır (Yükselbaba vd., 2014, s.12; Sallan-Gül vd., 2014, s. 21).

İstanbul'daki eylemler Ankara'ya 31 Mayıs 2013 günü sıçramış, İstanbul'daki eylemcilere kolluk kuvvetlerinin saldırmasına karşılık olarak onlarla dayanışma göstermek üzere Kuğulu Park'ta sembolik çadır eylemi başlatılmıştır. Buradaki 500 kişilik eylemci grubuna ek olarak Ankara'nın farklı noktalarında (Batıkent, Tuzluçayır, Dikmen, 100. Yıl gibi) tencere-tava veya korna çalma gibi eylemler de

gerçekleştirilmiştir. Gezi Parkı eylemlerinin Ankara'da yankı bulmasını kolaylaştıran bir diğer faktör, 2011'de AKP'yi protesto ederken kolluk kuvvetlerinin attığı gaz fişeginden rahatsızlanarak hayatını kaybeden Metin Lokumcu'nun ölüm yıl dönümü olmasıdır. Ankara'daki muhalif örgütler Lokumcu anması için hâlihazırda sokakta olduğundan eylemler kolaylıkla Gezi'ye destek rotasına kayabilmiştir.

Ankara'daki eylemler 31 Mayıs'tan Eylül 2013'ün sonlarına kadar farklı noktalarda, farklı pratiklerle ve farklı amaçlarla devam ettirilmiştir. 1 Haziran Cumartesi günü eylemlerin merkezi Kuğulu Park'tan Kızılay Meydanı'na ve Güvenpark'a kaymış, öğle saatlerinde yaklaşık 3000 kişi meydanı işgal etmiştir (Aksular, 2015, s. 111). Mesai bitimine yakın saatlerde kolluk kuvvetleri geri çekilirken polis memuru Ahmet Şahbaz eylemcilere ateş etmiş, Ethem Sarısülük Güvenpark'ta başından yaralanmış, 14 Haziran'da hayatını kaybetmiştir (Göncü, 2013; Bianet, 2013)

2 Haziran'dan itibaren Kızılay'ın doğu kanadında; Mülkiyeliler Birliği, Leman Cafe ve Nazım Hikmet Kültür Merkezi eylemciler tarafından revir hâline getirilmiş, kolluk kuvvetleri bu revirlere de saldırmıştır (T24, 2013). Eylemcilere dönük saldırıların şiddetlenmesinden dolayı KESK, DİSK, TMMOB ve TTB 5 Haziran günü bir günlük iş bırakma kararı almış, bu kararı de Kızılay'da uygulamaya koymuştur (SODEV, 2013).

Eylemlerin Kızılay'ı odağa alan ve bu nedenle sürekli olarak polis şiddetine maruz kalmayı gerektiren kısmı haziran ayı ortasında farklılaşmaya başlamış, alternatif yöntemlerle başka mekânlarda sürdürülmüştür (Aksular, 2015, s. 114-115). Güvenpark'ta gündüz saatlerinde kitap okuma ve oturma gibi pasif eylemler gerçekleştirilirken akşam saatlerinde Kuğulu Park, Çaldıran Parkı, Batıkent, Keçiören Danişment Meydanı, 100. Yıl İlhan Erdost Parkı, Seğmenler Parkı gibi noktalarda forumlar gerçekleştirilmiştir (Şensönmez, 2016, s.24, 174; SODEV, 2013). Forumlarda doğrudan demokrasi pratiği uygulanmaya çalışılmış, kararların alınması için katılımcılar arasında uzun tartışmalar yürütülmüştür.

İçerik ve mekân açısından yaşanan bu farklılaşma Gezi eylemlerinin Ankara'nın farklı yerlerinde farklı şekillerde deneyimlenmesi sonucunu doğurmuştur. Ana arterler ve meydanlar bazında Kızılay Meydanı (Güvenpark, Meşrutiyet Caddesi, Sakarya, Yüksel, Demirtepe, GMK Bulvarı, Ziya Gökalp Caddesi, Selanik, Mithatpaşa), Tunalı Hilmi Caddesi, Bestekar Sokak, Kennedy Caddesi, Tunus Caddesi ve Akay Kavşağı hareketliliğin kent merkezindeki yoğunlaşma noktaları olmuştur (Aksular, 2015, s. 114-115, 226, 295; Şensönmez, 2016, s.112). Mahalle düzeyinde ise Dikmen, Tuzluçayır, Batıkent, 100. Yıl (ODTÜ yolu ve Çiğdem Mahallesi), Eryaman, Ayrancı, Balgat, Bahçelievler, Keçiören, Mamak, Esat ve Öveçler eylemlerin yayıldığı temel yerleşim alanlarıdır (Aksular, 2015, s. 115, 226, 293). Siyasal ve toplumsal profil farklılıkları mekâna da yansımış; Tunalı ve Kuğulu Park gibi görece seküler ve orta sınıf karakterli alanlarda kutlama havasında protestolar gerçekleştirilirken, Kızılay Meydanı devletin örgütlenmesinin sembolü olarak sert çatışma alanına dönüşmüş, alt sınıftan bireylerin ve dinî azınlıkların yaşadığı Tuzluçayır ve Dikmen gibi mahallelerde ise kolluk kuvvetleriyle doğrudan karşı karşıya gelinen sokak çatışmaları ve barikat mücadeleleri yaşanmıştır (Şensönmez, 2016, s. 175).

Gezi eylemlerinin özgün bir deneyim olmasını sağlayan şeylerin başında eylemci grupların ve söylemlerin çeşitliliği gelmektedir. Ankara'daki eylemlerde siyasal partiler, meslek odaları, sendikalar, mahalle dernekleri ve forum inisiyatifleri birer kamu olarak işlev görmüştür. Kent merkezindeki eylemlere ana muhalefet partisi olan CHP seçmen ve örgüt düzeyinde kitlesel destek sağlarken, sol/sosyalist cepheden TKP, Emek Partisi, Sosyalist Demokrasi Partisi, Özgürlük ve Dayanışma Partisi ve gençlik örgütü Gençlik Muhalefeti, Sosyalist Yeniden Kuruluş Partisi, Halkın Kurtuluş Partisi, Ezilenlerin Sosyalist Partisi, İşçi Partisi, Devrimci Liseliler ile Kaldıraç, Özgür Lise, Partizan, Sosyalist Gençlik Dernekleri Federasyonu ve Sürekli Devrim Hareketi gibi çok sayıda örgüt katılmıştır (Aksular, 2015, s. 111, 285). Eylemlerin ilk günlerinde Milliyetçi Hareket Partisi (MHP) tabanından gruplar da Kızılay Meydanı'nda mavi Bozkurt ve Türkmenistan bayraklarıyla sol fraksiyonlarla yan yana bulunmuştur (Şensönmez, 2016, s. 58). Süreçte ayrıca Barış ve Demokrasi Partisi çevresindeki Kürt gruplar, TGB ve Atatürkçü Düşünce Derneği gibi Kemalist/ulusalcı yapılar da kendi kimliksel

sembolleriyile eylemliliğe dahil olmuştur (Aksular, 2015, s. 285, 287; Şensönmez, 2016, s. 58).

Demokratik kitle örgütleri, sendikalar ve meslek örgütleri düzeyinde ise Halkevleri, KESK (özellikle Eğitim Sen 5 No'lu Şube), DİSK, TTB / Ankara Tabip Odası ve TMMOB eylemlerin lojistik, tıbbi ve hukuki koordinasyonunda merkez rol oynamıştır (Aksular, 2015, s. 111, 113, 287). Çeper mahallelerdeki eylemlerde ise yerel hemşehri dernekleri (örneğin Tuzluçayır'da Akder, Çorumder ve Sivasder) barikatların kurulmasında ve sokak direnişinin örgütlenmesinde kurumsal zemin sağlamıştır (Aksular, 2015, s. 300). Kent hakları, ekoloji, feminizm ve LGBTİ+ odaklı görece yeni bileşenler (örneğin Kaos GL aktivistleri, anarşistler, vegan ve hayvan hakları toplulukları) ise örgütsüz kitlelerin eylemliliğe entegre edilmesinde hızlandırıcı bir işlev üstlenmiştir (Aksular, 2015, s. 131, 285). Eylemlerin forumlar aşamasına geçmesiyle birlikte, Kuğulu Park'ta kurulan Kuğulu İnisiyatifi ile Ankara genelindeki yaklaşık 40 mahalle forumunu (örneğin Anıtpark, Seğmenler, Ayrancı, Dikmen, Çayyolu, Eryaman, 100. Yıl, Tuzluçayır forumları) birleştiren Parklar Bizim Ankara (PBA) platformu ve bu yapıları koordine eden Ankara Dayanışması kentsel siyasetin öznelere olarak belirlemiştir (Ergenç & Çelik, 2021, s. 1039, 1041; Şensönmez, 2016, s. 90-91).

Ankara'daki eylemcilerin talepleri ve politize olma eksenleri, ulusal düzeydeki demokratik hak arayışları ile kente özgü mekânsal hak iddialarının eklemelenmesinden oluşmaktadır. Kuğulu İnisiyatifi ve eylemciler öncelikli olarak Taksim Dayanışması'nın genel taleplerini benimsemişlerdir (Şensönmez, 2016, s. 89). Bu doğrultuda; Gezi Parkı'nın park olarak korunması, biber gazı kullanımının yasaklanması, gözaltına alınanların serbest bırakılarak güvence sağlanması ile İstanbul, Hatay ve Ankara valilerinin görevden alınması talep edilmiştir (Aksular, 2015, s. 56). Ankara'ya özgü olarak ise Atatürk Orman Çiftliği'ndeki yapılaşma ve kentsel rant projelerinin derhal durdurulması temel bir talep olarak formüle edilmiştir (Şensönmez, 2016, s. 89). Genel siyasal talepler kapsamında, seçim sistemindeki %10 barajının kaldırılması, yaşam tarzlarına yönelik muhafazakâr müdahalelerin sonlandırılması, toplantı, gösteri ve basın özgürlüklerinin güvenceye alınması istenmiştir (Şensönmez, 2016, s. 89).

Mahalle forumlarının kurumsallaşmasıyla birlikte talepler kentsel karar alma süreçlerine doğrudan katılım hakkına evrilmiştir (Ergenç & Çelik, 2021, s. 1040). Forumların hazırladığı "Dinle Aday!" manifestosunda; kentsel yönetimin şeffaflaştırılması, halkın bütçe ve planlama süreçlerine doğrudan dahil edilmesi, güvenli, erişilebilir ve kaliteli kamu hizmetlerinin sunulması ile herkes için açık, temiz ve işlevsel kentsel alanların ve unsurların inşası talep edilmiştir (Ergenç & Çelik, 2021, s. 1040-1041).

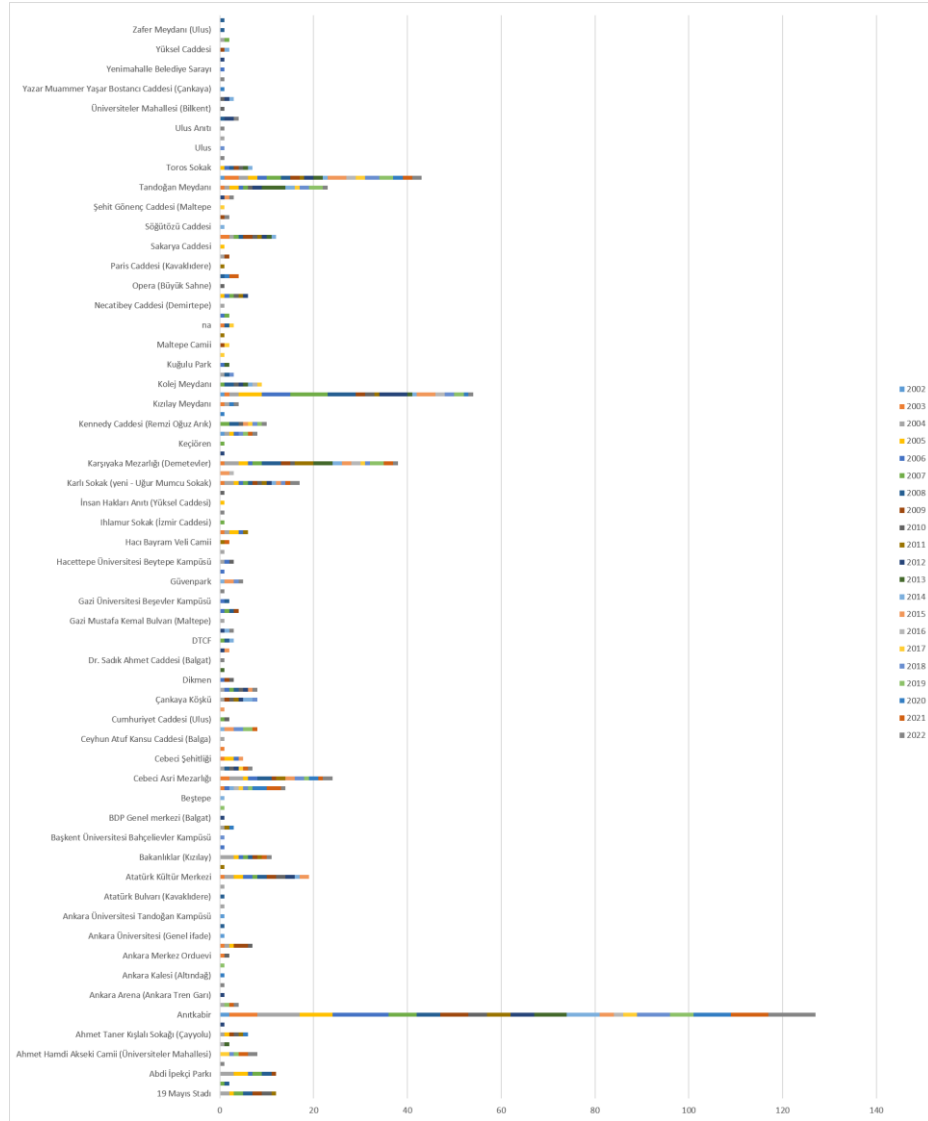
Ankara eylemlerinin söylem repertuarı ve kullanılan sloganlar, kentsel alanın niteliğine, katılan grubun ideolojik eğilimlerine ve mekânsal dinamiklere göre farklılaşmıştır. Kent merkezinde (Kızılay Meydanı ve Kuğulu Park) ortaklaşan genel otorite karşıtı ve özgürlükçü sloganlar arasında; *"Faşizme karşı omuz omuza!"*, *"İsyân, devrim, özgürlük!"*, *"Her yer Taksim, her yer direniş!"*, *"Direnerek kazanacağız!"*, *"Hükümet istifa!"*, *"Diktatör istifa!"* yer almıştır (Aksular, 2015, s. 289; Şensönmez, 2016, s. 35, 58). Ayrıca Kızılay'daki milliyetçi gruplar tarafından polise yönelik *"Göze göz, intikam"* sloganları atılmıştır (Aksular, 2015, s. 112). Mahalle düzeyine inildiğinde ise söylem repertuarı kentsel ve kimliksel aidiyetlerle eklemlenmiştir (Şensönmez, 2016, s. 122). Batıkent ve Çayyolu gibi orta sınıf ve seküler nüfusun yoğun olduğu semtlerde, sol marşlar eşliğinde ulusalcı-Kemalist karakterli; *"Mustafa Kemal'in askerleriyiz"*, *"Ne Mutlu Türk'üm Diyene!"*, *"Bu yolun sonu yok, ya istiklal ya ölüm!"*, *"Batıkent uyuma, vatanına sahip çık!"* ve *"Bu vatan bizindir, bizim kalacak!"* sloganları hâkim olmuştur (Şensönmez, 2016, s. 118, 122). Etnik ve dinî azınlıkların yoğun olduğu Dikmen'de kentsel aidiyeti vurgulayan; *"Dikmen bizindir, bizim kalacak!"* ve *"Dikmen burada, Tayyip nerede?"* sloganları atılmış, Tuzlucaıyır ve Mamak bölgelerindeki barikat mücadelelerinde de semt kimliğini seferber eden; *"Mamak uyuma, direnişe sahip çık!"* ve *"Tuzlucaıyır uyuma, direnişe sahip çık!"* sloganları öne çıkmıştır (Şensönmez, 2016, s. 122).

2002-2022 dönemi Ankara'sında kentsel kamusal alanlar sadece belirli günlerde kullanılan toplanma alanları olmaktan çıkmış, stantlar, çadırlar, gece yürüyüşleri, bisiklet turları ve sürekli oturma eylemleriyle siyasî söylemler gündelik yaşama sıklıkla dahil edilmiştir. Bu süreç, devlet kurumlarının ve bürokrasinin yoğunlaştığı

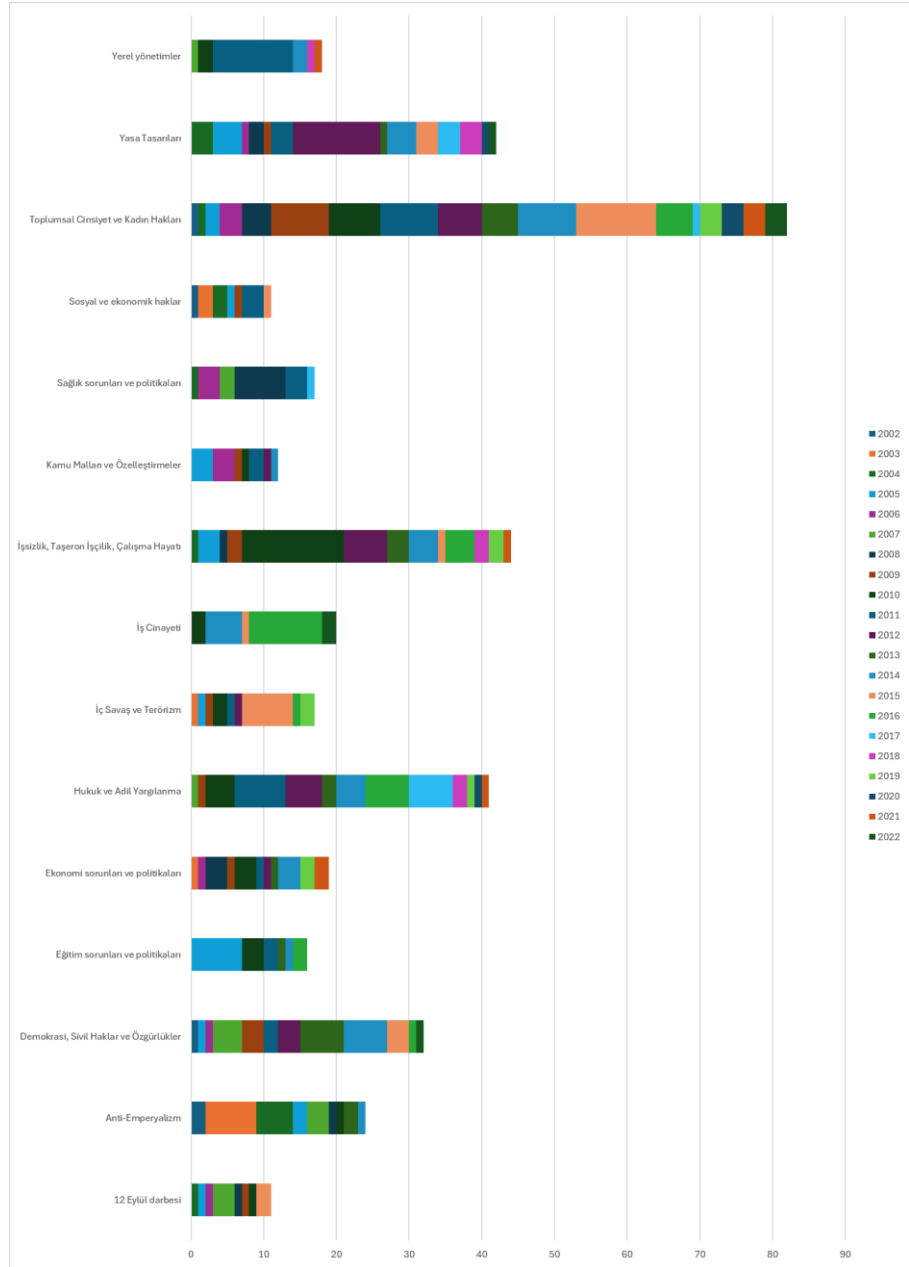
başkentte, muhalif kamuların Kızılay'ın özellikle doğu kısmını hak arama ile hafıza inşası aracı olarak kullandığı bir dönem olmuştur.

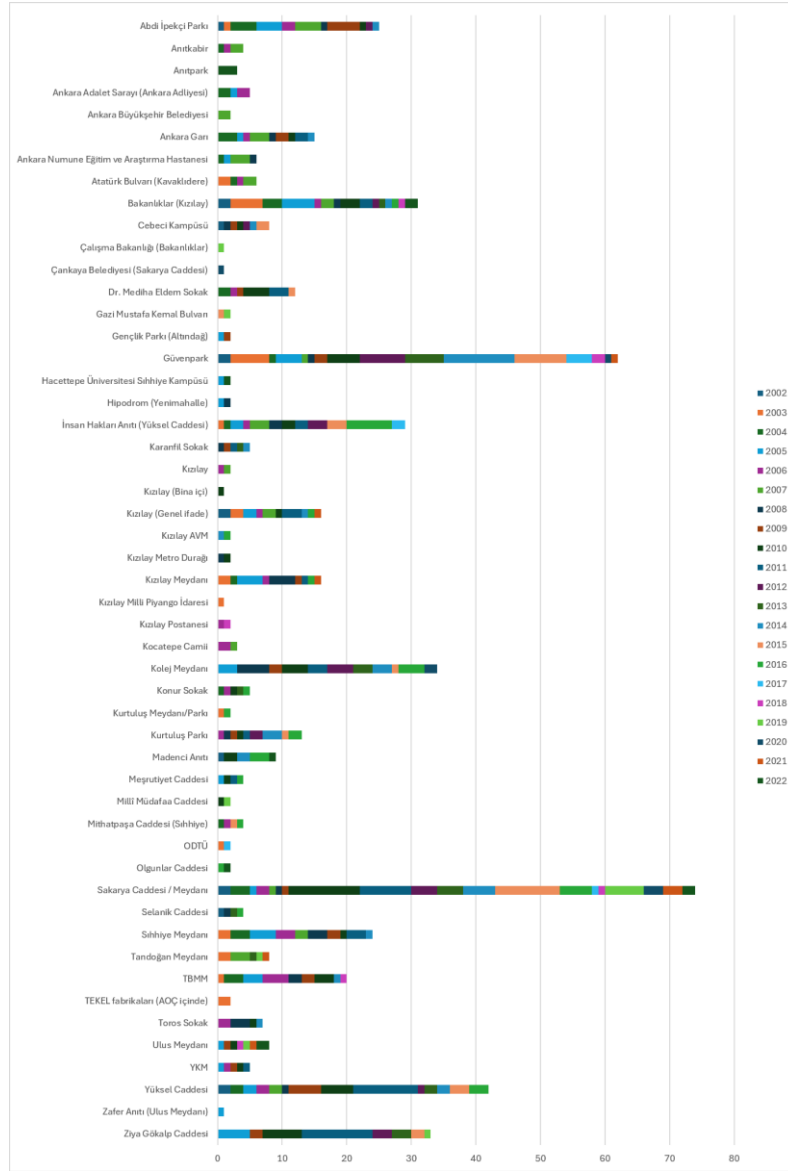
Grafik 4.1. Öne çıkan tören türlerinin yıllara göre dağılımları (2002-2022)

Grafik 4.2. Tören kategorilerinde öne çıkan mekânların yıllara göre dağılımları (2002-2022)

Grafik 4.3. Öne çıkan eylem konularının yıllara göre dağılımları (2002-2022)

Grafik 4.4. Öne çıkan eylem konularında tercih edilen mekânların yıllara göre dağılımları (2002-2022)

SONUÇ

Ankara kent merkezinin 1923-2022 yılları arasındaki kamusalılık rejiminin dönüşümlerini çözümllemek için gerçekleştirilen bu çalışmanın sonucunda, kent merkezinde deneyimlenen kamusalılık rejiminin her bir dönemde gerçekleştirilen idarî ve hukukî müdahalelere paralel olarak siyasî iktidarı elinde bulunduran grupların ideolojilerine ve dolayısıyla kamusalılık tahayyüllerine uygun olarak değişim göstereceği tahmin edilmiştir.

Araştırma neticesinde siyasî kamusalılığın değişiminde yalnızca idarî ve hukukî müdahalelerin değil, iktisadî, sosyo-politik ve mekân-politik faktörlerin de etkili olduğu ortaya çıkmıştır.

İktisadî alt yapı hem kentin mekân temsilini, yapılanmasını, kullanım biçimlerini (nerelerde nelerin yapılabileceği, hangi toplumsal grupların nerelerde yaşayıp faaliyet göstereceğini) hem de dolaşıma giren söylemlerin nasıl bir kamusalılık tahayyülüne dayanacağını, kimlerin ne sebeple özneleşeceğini etkilemiştir.

Ankara kent merkezinin siyasî kamusalılığının dönüşmesinde ekonomi ile siyasetin iç içeliği etkili olmuştur. İthal ikameci ekonomi modelinin arzu edilen biçimde işleyebilmesi için 'işçi' figürünün üretim unsuru olmakla sınırlı kalmaması, örgütlenerek ücret düzeyini sürekli biçimde belirlemesi gerekmiştir. Bu gereklilik üretimin kamusal bir mesele, işçinin de siyasî bir özne hâline gelmesini sağlamış, 'işçi kamusu'nu yaratmıştır. Tarih içindeki mücadelelerden biri de bu kamuların dolaşıma sokacağı söylemin sınırlarına dairdir. 1980 sonrası dönemde işçi kamusuna ve kamusalılık tahayyülüne sermayedarın çıkarları açısından ihtiyaç kalmamış, şiddet yoluyla tasfiyesine başlanmıştır. Muhalif işçi kamusunun tasfiyesi süreci, kentsel alanlardaki söylemlerin üretim araçlarının yönetiminden uzaklaşarak ücret artışıyla sınırlı bir 'hizmet sendikacılığı'na evrilmesi sürecine paraleldir. Grevler ve işgaller kesilip üretim alanları kamusal mesele olmaktan uzaklaştıkça işçi kamularının kent merkezindeki görünürlüğü sıklaşmış, söylemler yumuşamıştır. Aynı süreç öğrenciler ve eğitim alanı için de geçerlidir.

Sosyal faktörler ise özellikle muhalif kamuların kentin nerelerinde konumlanacağını etkilemiştir. Bu, saha görüşmelerine katılan muhaliflerin 'doğal alanın' olarak nitelediği yerlerin belirlenmesi şeklinde gerçekleşmiştir. Belirli sosyo-ekonomik, ideolojik ve kültürel arka planlara sahip grupların yaşadığı ve gündelik hayatını sürdürdüğü alanlar muhaliflerin serpilip güçlenebileceği kentsel alanları belirlemiştir.

Mekânın özellikle mekân temsili boyutu her görüşten kamunun Kızılay ve çevresine yaklaşması eğilimini doğurmuştur. TBMM'nin Kızılay yakınlarına taşınması planı 1960'lı yıllarda gecikmeli de olsa uygulandığında düzenle derdi olan veya onunla ilişki kurmak isteyen her oluşum mümkün olduğunca Kızılay ve çevresinde boy göstermeye çalışmıştır. Bu çabada Ankara'nın başkent olma özelliği de etkilidir. Kent merkezi yalnızca Ankara'da siyasî faaliyet yürütenlerin değil, Türkiye'deki herkesin yöneldiği bir odak hâline bu başkent niteliğinden dolayı kavuşmuştur.

Kent merkezine dönük planlama faaliyetinin dikkat çeken etkilerinden bir tanesi de tören kamusallığında ortaya çıkmıştır. Jansen ve Lörcher planlarıyla inşa edilen meydan ve stadyumlar içeriklerinin devlet örgütlenmesi eliyle belirlendiği söylemlerin dolaşımında uzun süre kullanılmıştır. Bu sürekliliğe karşın AKP hükümetleri döneminde tören kamusallığında değişim olmuş, ulusal bayram kutlamaları zaman zaman azalsa da mekânsal odağının siyasî iktidarın otoriterleşmesine bağlı olarak cumhurbaşkanlığı konutuna kaydığı görülmektedir; milliyetçi mesajların daha vurgulu şekilde dolaşıma sokulmasının istendiği dönemlerde törenler erken Cumhuriyet dönemi yapılarından Kızılay ve çevresine kaydırılmıştır.

Kamusal alan ile mekân arasında ilişki olduğunu gösteren bir başka olgu, üretim ve eğitim alanlarındaki deneyimdir. 1960-1980 dönemi muhalif işçi ve öğrenci kamuları üretimin ve eğitimin kontrolü üzerinde hak iddia ettiklerinden, inşa etmeyi amaçladıkları kamusal rejimlerinin mekânları da meydanlar değil, fabrikalar ve üniversiteler olmuştur. Dolayısıyla, üretimin ve eğitimin mekânları, bu kamusallığı kendisi üzerinde kaçınılmaz olarak çekmiştir. Tam tersi biçimde, bu çekicilik muhalif kamuların baskın olduğu mekânlar için geçerli/etkili olmuştur.

Kızılay ve çevresinde hangi siyasî söylemlerin dolaşıma girip hangi aktörlerin faaliyet yürütebileceği idarî ve hukukî müdahalelerle belirlenmişse de bu faktör tek başına anlamlı değildir. Meclis'in Yenişehir'e taşınmasıyla, güvenlik gerekçe gösterilerek yakınlarda eylem yapılması yasaklanmasına karşın bu yasağın uygulanabilirliği eylemcilerin sahip oldukları toplumsal güçle orantılı olarak dönemsel farklılıklar sergilemiştir. 1980 öncesinde yasaklar tam anlamıyla uygulanamamış, kolluk kuvvetlerinin yetersiz kaldığı durumlarda TSK'den destek istenmiştir. İşçi ve öğrenci kamularının 1980 sonrası dönemdeki zayıf durumu, bunların eylemliliklerini üretim ve eğitim alanlarından çekerek kentsel alanlara, Kızılay Meydanı'nın doğu kanadına, idarenin uygun gördüğü yerlere yoğunlaşmalarına yol açmıştır.

Genel olarak bakıldığında ise kentsel alanın üretimi ve biçimlenmesi, burjuva idealizminden veya bir uzlaşma zemininden ziyade tarihsel süreç boyunca her daim kentsel rant, ticarileşme, finansallaşma ve son olarak güvenlikçi devlet politikaları tarafından gerçekleştirilmiştir.

Bir araya gelerek kamusal olgusunu oluşturan kamu, kamusal tahayyül ve söylem unsurlarının ortaya çıkış süreçleri ve birbirleriyle etkileşimleri Ankara kent merkezi odağında, yani mekân unsuruyla incelendiğinde normatif teorilerin kamusal alanı kavramakta hangi açılardan sorun yaşadığı görülmektedir. Bunlardan ilki, kamusal alanın uzlaşma değil, çatışmayla imal edilmesidir. Bahsedilen çatışma sadece fiziksel teması değil, farklı çıkarların uzlaştırılamayacak nitelikte olmasını, dolayısıyla herhangi bir düzeni/sistemi inşa edebilmek için bunlardan birinin yenilgiye uğratılıp içeriğinin baskın söyleme uygun olacak biçimde değiştirilerek düzenin/sistemin bilinebilir/tanımlanabilir olmasını sağlayacak şekilde sınırlandırılması gerekliliğini de içermektedir. İkincisi, kamusal alanın mekân unsuru olmadan düşünülememesi ve gerçeklik kazanamamasıdır. Mekân olgusu Lefebvreci şekilde ele alındığında fiziksel bağlamı –'alan' kavramını– aşarak insanlar ve şeyler arasındaki ilişkileri, zamanı, zamansal düzenlilikleri ve yapıları çevreyi kapsamaktadır. Dolayısıyla, kamusal alan teorisine mekân unsuru dahil edildiğinde toplumsal gerçeklikle bağ kurulmuş, soyut temelden kurtarılmış, düşünce ile gündelik yaşam bir araya

getirilmiş olur. Kamusal alan ile mekân arasındaki bu bağ Arendt'in kamusalılık kavrayışında kısmen bulunmakla birlikte eksik ve hatalıdır; normatif teorilerin diğer ekolü olan Habermasçı düşüncede ise ikincil ve dolaylıdır, mekân pasif konumdadır, kamusalılığı etkilemez.

Bu açıdan bakıldığında Ankara kent merkezi 100 yıllık süre içinde Arendtçi ya da Habermasçı kamusalılığı üzerinde taşıyan bir noktaya hiç ulaşmamış görünmektedir. 1923-1950 yılında törenlerle ve siyasî partilerle sınırlı bir deneyim, temsilî kamusalılık söz konusudur. Bunun bozulmaya başlandığı 1960-1980 döneminde ise özellikle muhalifler üretimden ve hane içindeki ilişkilerden kaynaklanan konuları, yani Arendt'in ve Habermas'ın kişisel çıkarla ilişkilendirdikleri, bu nedenle de kamusallaşmasını istemedikleri konular ve söylemler dolaşıma girmiştir. Kent merkezindeki siyasî kamusalılığın seyri Negt ve Kluge'nin öngördüğü biçimde, egemen grupların söylemlerinin diğer kamusalılık tahayyüllerini etkilemesiyle ortaya çıkmışsa da içinde bulundukları dönemde ortaya atılan tüm muhalif özneleşme girişimlerini bir araya getirip ortaklık yaratacak noktaya henüz ulaşmamıştır; 2002-2022 dönemi bu açıdan henüz emekleme aşamasıdır.

Birinci sınırlılık, araştırmanın mekânsal kapsamına ilişkindir. Çalışma, 1923-2022 yılları arasındaki dönemi Ankara kent sınırları içerisindeki siyasi faaliyetlerle sınırlandırmış. Ankara'nın başkent niteliği kamusal alan ile mekân meselesini bir arada alarak farklı kentlerde gerçekleştirilecek çalışmalarda benzer sonuçların ulaşılmasını engelleyecektir.

İkinci sınırlılık, kamusal alanın öznelerinin belirlenme kriterlerinden kaynaklanmaktadır. Kamusal alan kavramı insan etkileşiminin bulunduğu her yeri kapsama niteliği taşısa da bu araştırma metodolojik bir gereklilik olarak yalnızca kentsel fiziksel mekânlarda görünür olan ve uzun süreli bir araya gelmeleri hedefleyen örgütlü yapıları inceleme nesnesi olarak kabul etmiştir. Siyasi amaç gütmeyen topluluklar, örgütsüz kitlelerin gündelik karşılaşmaları ve mikro düzeydeki bireysel direniş pratikleri araştırmanın kapsamı dışında kalmıştır. Bu tercih, formel örgütlenme kapasitesine sahip olmayan alt grupların kentsel mekândaki eylemliliklerinin gözden kaçmasına neden olmuştur.

Üçüncü sınırlılık, veri kaynaklarının doğası ve arşiv kısıtları ile ilgilidir. Çalışmada yüz yıllık dönemdeki kentsel eylem ve törenlerin tespiti için Cumhuriyet gazetesi ile çeşitli siyasi partilerin, dergilerin ve sendikaların yayınları kullanılmıştır. Ancak basın organlarının kendi ideolojik konumlanışları veya haber değeri kriterleri nedeniyle bazı olayları, polis müdahalelerini veya belirli grupları eksik, taraflı ya da örtük bir biçimde haberleştirmiş olma ihtimali bulunmaktadır.

Belirtilen sınırlılıkların aşılabilmesi için, gelecekte yapılacak çalışmalarda arşivlerin ötesine geçilebilir, seçilen örgütlerde katılmalı gözlem tekniği uyarlanabilir. Bu sayede ister yazılı isterse görsel-işitsel olsun, kamusalılık deneyiminin kayna alınmaya değer görülmeeyen kısımları araştırmacı tarafından derinlemesine ortaya çıkartılacaktır.

KAYNAKÇA

- Adalet Partisi (1969). *Adalet Partisi programı*. Orijinal Matbaa. TBMM arşivi.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2007). 2007 genel seçimleri seçim beyannamesi.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2011). *Türkiye hazır hedef 2023 12 Haziran 2011 genel seçimleri seçim beyannamesi*.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2015). 2015 Genel seçimleri seçim beyannamesi.
- Adalet ve Kalkınma Partisi. (2018). *Cumhurbaşkanlığı ve genel seçim beyannamesi*.
- Akılmak-Topçu, S. ve Ural, S. (2021). 27 Mayıs Darbesi sürecinde basında İstanbul-Ankara öğrenci olayları. *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 25(4), 1674-1691.
- Akpınar, Ö. (2013, 14 Şubat). Vajina demekten utanmayan kadınlar Ankara'da da dans ettiler. *Kaos GL*.
- Aksular, A. D. (2015). Framing Gezi Movement in Ankara. (399858) [Phd Dissertation, The Graduate School of Social Science of Middle East Technical University].
- Aksular, A. D. (2015). Framing Gezi Movement in Ankara. The Graduate School of Social Science of Middle East Technical University (Doctoral Thesis).
- Aktaş, E. (2020, Ekim). 27 Mayıs Darbesi sürecinde Ankara olaylarından iki kesit: 29 Nisan ve 555K. *Ağrı İbrahim Çeçen Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(2), 219-241.
- Albayrak, t.?.
- Alkan, E. (1962, 21 Kasım). Gericiler azınlıktadır. *Yön Gazetesi*, 1(48), 34. TÜSTAV arşivi.
- Alpar, A. (2019, 29 Mayıs). Ah! Perry, Ankara'yı görmek istemezdin... *Kaos GL*.
- Altan. Ç. (t.y.). Neymiş suçu Çetin Altan'ın. *Fikir Kulüpleri Federasyonu Bülteni Kavga – Çetin Altan özel sayısı*, s.2. TÜSTAV arşivi.
- Altundal-Öncü, M. (2017). Yıkımların gölgesindeki Ankara'da kamusal mekanların varoluş mücadelesi. *Kebikeç*, 44, 7-20.
- Anavatan Partisi. (1991). *Anavatan Partisi Seçim Beyannamesi*. TBMM Kütüphanesi.
- Anavatan Partisi. (1999). *Anavatan Partisi Programı*. TBMM Kütüphanesi.

- Anayurt Gazetesi. (2021, 1 Nisan). CHP'den 'Mor adımlar Ankara'da direniyor' Eylemi. *Anayurt Gazetesi*.
- Ankara Kadın Platformu. (2010, 11 Kasım). Ankara Kadın Platformu 25 Kasım programını açıkladı. *Kaos GL*.
- Anti-Homofobi İnisiyatifi. (2009, 18 Mayıs). 17 Mayıs: Gökkuşağının altında herkese yer var! *Kaos GL*.
- Aren, S. (1962, 31 Ocak). Gelir dağılımı ve devletçilik. *Yön Gazetesi*, 1(7), 9. TÜSTAV arşivi.
- Arendt, H. (1958/1998). *The human condition* (2nd Edition). The University of Chicago Press.
- Arendt, H. (1990). Philosophy and politics. *Social Research*, 57(1), 73–103. <https://www.jstor.org/stable/40970579>.
- Assy, B. (2005). Hannah Arendt's doxa glorifying judgment and exemplarity – A potentially public space. *Veritas*, 50(1), 5–21. https://www.researchgate.net/publication/277878361_Hannah_Arendt's_doxa_glorifying_judgment_and_exemplarity_-_a_potentially_public_space
- Ataay, F. (2001). Türkiye kapitalizminin mekansal dönüşümü. *Praksis*, (2), 53-96.
- Avcıoğlu, D. (1962, 31 Ocak). Bakış. *Yön Gazetesi*, 1(7), 3. TÜSTAV arşivi.
- Ayata, A. G. (1998). Lâiklik, güç ve katılım üçgeninde Türkiye'de kadın ve siyaset. A. Berktaç Hacımiraçoğlu (Ed.), *75 yılda kadınlar ve erkekler* (s. 237-248). İstanbul Tarih Vakfı.
- Aybar, M. A. (1988). *Türkiye İşçi Partisi tarihi 1*. BDS Yayınları
- Aydemir, S. S. (2016). 27 Mayıs 1960 darbesine giden süreçte üniversite'nin etkisi. *International Journal of Eurasian Education and Culture*, 1, 9-22.
- Aydoğdu, G. (2012, 18 Haziran). 'Devlet sussun kadınlar konuşsun'. *Kaos GL*.
- Balaban, O. (2011). İnşaat sektörü neyin lokomotifi?. *Birikim*, 270, 19-27.
- Batuman, B. (2017). Cumhuriyet'in kamusal mekânı olarak Kızılay Meydanı. B. Batuman (Der.), *Ankara'nın kamusal yüzleri - Başkent üzerine mekân-politik Tezler* (4. Baskı) (ss. 41-76).

- Baxter, H. (1987). System and life-world in Habermas's "Theory of Communicative Action". *Theory and Society*, 16(1), 39–86. <https://www.jstor.org/stable/657078>.
- Bayar-Kılıçarslan, D. (2021, 8 Ekim). Emzirme meselesi. *Mor Dayanışma*. <https://www.mordayanisma.org/2021/10/08/emzirme-meselesi/>
- Bayraktar, N. (2013). Tarihe eş zamanlı tanıklık: Ulus ve Kızılay meydanlarının değişim süreci. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 1(1), 20-35.
- Benhabib, S. (1993). Feminist theory and Hannah Arendt's concept of public space. *History of the Human Sciences*, 6(2), 97–114. <https://doi.org/10.1177/095269519300600205>
- Benjamin, W. (2015). *Teknik olarak yeniden-üretilebilirlik çağında sanat yapısı*. G. Sarı (Çev.). Zeplin Kitap.
- Benlisoy, F. (2019). Ellili yıllar Türkiye'sinin tarihi: Azınlıkların tarihi. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (3. Baskı) (ss. 355-376). İletişim Yayınları.
- Berktaş, F. G. (1998). Cumhuriyetin 75 yıllık serüvenine kadınlar açısından bakmak. A. Berktaş Hacımirzaoğlu (Ed.), *75 yılda kadınlar ve erkekler* (s. 14-30). Tarih Vakfı Yayınları.
- Bianet. (2013, 30 Kasım). Gezi'nin 49 Günü: Video ve Fotoğraflarla. <https://bianet.org/haber/gezi-nin-49-gunu-video-ve-fotograflarla-151667>
- Bilgihan, G. (2006). *Kentsel meydanların dönüşümü (1870-47)* [Yüksek lisans tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Arşivi
- Bolat, Ö. (1994, Kasım-Aralık). Türkiye'nin Gümrük Birliği macerası. *Çerçeve*, 3(12), 12-14.
- Bora, A. (2015). Kamusal alan sahiden kamusal mı?. M. Özbek (Ed.), *Kamusal alan* (3. Baskı, ss. 685-694). Hill.
- Bora, T. (2011). Türk muhafazakârlığı ve inşaat şehveti: Büyük olsun bizim olsun. *Birikim*, 270, 15-18.
- Bora, T. (2020). Narrating the enemy: Image and perception of the "communists" among the radical right. B. Pekesen (Ed.). *Turkey in Turmoil - Social Change and Political Radicalization during the 1960s* (ss. 137-151).

- Boran, B. (1945, 16 Temmuz). Bir cemiyet sistemi olarak faşizm. *Ant Gençlik*, 1(9), 4, 10.
- Boratav, K. (2005). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2002* (9. Baskı). İmge Kitabevi.
- Boratav, K. (2008). AKP'li yıllarda Türkiye ekonomisi. İ. Uzel, B. Duru (Ed.), *AKP kitabı – Bir dönüşümün bilançosu* (ss. 463-472).
- Boratav, K., Keyder, Ç., & Pamuk, Ş. (1984). *Krizin Gelişimi ve Türkiye'nin Alternatif Sorunu*. Kaynak Yayınları.
- Butler, J. (2005). *Kırılğan hayatlar – Yasın ve şiddetin gücü*. Metis.
- Büyükkaradoğan, İ. (2022). *Türkiye'de 1990'lı Yıllarda İslâmcı Dergilerde Anayasa Tartışmaları* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Üniversitesi, İstanbul.
- Büyükkaradoğan, İ. (2024). Bir siyasal imkan olarak anayasayı tartışmak: 1990'lı yıllarda İslamcılık söylemi. *İnsan & Toplum*, 14(4), 51-79.
- Calhoun, C. (1996). Introduction: Habermas and the public sphere. C. Calhoun (Ed.), *Habermas and the Public Sphere* (4th printing) (ss.1-50). The MIT Press.
- Cengizkan, A. (2002). Kurgu, tasarım ve kullanım: Cumhuriyet dönemi kamusal mekânları için bir çalışma programı. G. A. Sargın (Der.), *Ankara'nın kamusal yüzleri: Başkent üzerine mekân-politik tezler* içinde (s. 215-245). İletişim Yayınları.
- Cengizkan, A. (2025). *Atatürk'ün plancısı Jansen'in Ankarası: Planlanan ve gerçekleşen (1927-1939)*. Arkadaş Yayınevi.
- Cengizkan, Ali (2003) "Ulus Devletin Mekânsallaşması: Demokrasiyle "Tek Parti"cilik Arasında "Vekaletler Mahallesi"nde Temsili Düzen" / "Die räumliche Konkretisierung des Nationalstaates: Die Repräsentative Ordnung im Regierungsviertel, dem "Vekaletler Mahallesi", und die Zeit von der demokratischen Gründung bis zum Einparteiensystem", *Clemens Holzmeister: Gelenekler ve Modernizm Arasında Bir Mimar / Architekt Zwischen Tradition und Moderne*, 10-11 Nisan 2003; 10-11; 39-41.
- Christodoulidis, E. (2021). Hannah Arendt and the theory of the bourgeois public sphere. *The Redress of Law: Globalisation, Constitutionalism and Market Capture* (pp. 17–42). Cambridge: Cambridge University Press.

- Cingöz, Y. ve Gürsu, E. (2013). *90'larda lubunya olmak*. Pembe Siyah Üçgen.
- Cumhuriyet Gazetesi. (1963, 28 Mayıs). Gürsel "Anayasanın mânasını öğrenmeye mecburuz" dedi. *Cumhuriyet gazetesi*, 13941, 1
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1939, 29 Mayıs). *C.H.P programı*. Ulus Basımevi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1943). *C.H.P. programı*. Zerbamat Basımevi
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1976). *Cumhuriyet Halk Partisi programı*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (1994). *Cumhuriyet Halk Partisi parti programı – Yeni hedefler yeni Türkiye*. TBMM Kütüphanesi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2008). *Çağdaş Türkiye için değişim – Cumhuriyet Halk Partisi programı*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2011). *Özgürlüğün ve umudun ülkesi. Herkesin Türkiye – CHP 2011 seçim bildirgesi*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2015). *Yaşanacak bir Türkiye - Seçim bildirgesi 2015*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet Halk Partisi. (2018). *Millet için geliyoruz - Seçim bildirgesi 2018*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet Köylü Millet Partisi. (t.y.). *Cumhuriyet Köylü Millet Partisi programı*. TBMM arşivi.
- Cumhuriyet. (1935, 22 Ekim). Dün birçok yerlerde heyecanlı mitingler yapıldı. *Cumhuriyet gazetesi*, s.1
- Cumhuriyet. (1937, 1 Şubat). Bütün yurd Hatay zaferini kutluladı. *Cumhuriyet gazetesi*, 4570, s.1
- Cumhuriyet. (1957, 17 Aralık). Gençlik Kıbrıs için eylem hazırlıyor. *Cumhuriyet gazetesi*, 11995, 1, 7.
- Cumhuriyet. (1958, 12 Haziran). 150 bin Ankaralı Kıbrıs için and içti. *Cumhuriyet gazetesi*.
- Cumhuriyet. (1964, 28 Mayıs). Hürriyet ve Anayasa Bayramı dün bütün yurttta kutlandı. *Cumhuriyet gazetesi*, 14302, 1.
- Cumhuriyet. (1965, 28 Mayıs). Bayram heyecanla kutlandı. *Cumhuriyet Gazetesi*, 14662, 1, 7.

- Cumhuriyet. (1967, 28 Mayıs). Törene katılmayan partiler protesto edildi – 27 Mayıs bayramı kutlandı. *Cumhuriyet Gazetesi*, 15382, 1, 7.
- Cumhuriyet. (1968, 28 Mayıs). 27 Mayıs heyecanla kutlandı. *Cumhuriyet Gazetesi*, 15743, 1, 7.
- Cumhuriyet. (1970, 28 Mayıs). 27 Mayıs yurttta coşkunklukla kutlandı. *Cumhuriyet Gazetesi*, 16463, 1.
- Cumhuriyet. (1979, 28 Mayıs). Demirel: “28 Mayıs bayramı orduyu siyasette tutmak için CHP tarafından icat edildi”. *Cumhuriyet Gazetesi*, 19697, 1, 6.
- Cumhuriyet. (1980, 28 Mayıs). 27 Mayıs’ı kutladık – Başbakan Demirel: “Bayramları azaltmak lazım” dedi. *Cumhuriyet Gazetesi*, 20058, 1, 5.
- Çakır, S. (2000). Kadınların politikada temsili. *Görüş*, 44, 38-47.
- Çakmak 2022, 34–51
- Çavuşoğlu, E. (2011). İslamcı neoliberalizmde inşaat fetişi ve mülkiyet üzerindeki simgesel hâle. *Birikim*, 270, 40-51.
- Çayır, K. (2008). *Türkiye’de İslâmcılık ve İslâmî Edebiyat: Toplu Hidayet Söyleminden Yeni Bireysel Müslümanlıklara*. İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Çelik, 2022
- Çelik, A. (2010). *Vesayetden Siyasete Türkiye’de Sendikacılık (1946-1967)*. İletişim Yayınları.
- Çelik, A. (2017). Saraçhane’den 15-16 Haziran’a işçi sınıfının müstesna yılları: Altmışlı yıllar. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* (ss. 633-665). İletişim Yayınları.
- Çelik, A. (2022). AKP’nin 20 yılında emeğin halleri – Despotik emek rejimi üstüne yazılar 2002-2022. Açık erişim.
- Çelik, N. (1994, Mayıs). Laiklik ve Türkiye. *Hak-İş*, 29, 2-3
- Çelik, N. (1996, Ocak). Demokrasi kurallar rejimidir. *Hak-İş*, 34, 9-12
- Çelik, O. A. (2015). Çalışma ilişkilerinde esneklik ve kuralısızlaşma: 1980-2010. A. Makal, N. Dertli, O. A. Çelik (Ed.), *Çalışma ilişkileri tarihi* (ss. 229-263). Anadolu Üniversitesi Açık Öğretim Yayınları.

- Çeliker, İ. (2021). Cumhuriyetçi Köylü Millet Partisi'nin meclis çalışmalarındaki rolü ve etkinliği (1961-1965). *Bitlis Eren Üniversitesi / Erciyes Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü* (Doktora Tezi). Bitlis.
- Demokrat Parti. (1946). *Demokrat Parti programı 1946*. TBMM arşivi.
- Demokratik Sol Parti. (1987). *Demokratik Sol Parti Seçim Bildirgesi – Daha Çok Üreten Hakça Bir Düzen*. DSP Yayını.
- Demokratik Sol Parti. (1991). *Gözünaydın Türkiye – Demokratik Sol Parti'nin 1991 Seçim Bildirgesi*. TBMM Kütüphanesi.
- Devlet. (1969, 11 Ağustos). Türkiye. *Devlet*, 19, 8-9.
- Devlet. (1970, 12 Ocak). Milliyetçi sendikacılık sistemi nedir?. *Devlet*, 41.
- Devrimci Yol. (1977, 19 Eylül). Zamlara, pahalılığa karşı mücadele baskı, zulüm ve faşizme karşı mücadeleden ayrılmaz. *Devrimci Yol*, 9, 2. TÜSTAV arşivi.
- Devrimci Yol. (t.y.). *Devrimciler Ne İçin Savaşıyorlar? Broşürü*. TÜSTAV Arşivi.
- Dinç, Y. (2022, February 25). *Liseli kadınlar isyanda*. <https://ozgurgenclik1.net/liseli-kadınlar-isyanda/>
- DİSK, 1975
- DİSK. (1976). Güçbirliği ve işçi sınıfı hareketine ters akımlar. *DİSK*, 25, 32-35. TÜSTAV arşivi.
- DİSK. (1977, Ağustos). Ulusal demokratik cephe. *DİSK*, 8(38), 370-372.
- DİSK. (1980, Ocak-Şubat-Mart). Tüm çalışanların sendikalaşma hakkı mutlaka kazanılacaktır. *DİSK*, 61-62-63, 29-39
- DİSK. (1992, Eylül). Ören toplantı sonuç bildirgesi "Mücadeleye hazırız!". *DİSK Dergisi*, Eylül, 10-13.
- DİSK. (2014, 24 Kasım). Kadınlar şiddete ve savaşa karşı yürüdü. *DİSK Haber*.
- DİSK'in Sesi. (1993, 3 Temmuz). Sivas katliamının sorumluları bulunsun, hesap sorulsun. *DİSK'in Sesi, Özel Sayı 30*, 1-2.
- DİSK'in Sesi. (1993, Mart). Demokrati mücadelesinde 20 Mart faşizme ihtar eylemi. *DİSK'in Sesi*, 4, 5.
- DİSK'in Sesi. (1997, Nisan). Barış, hepimizin özlemi. *DİSK'in Sesi*, 20, 2.

- Dişbudak, M. (2008). *Türk Kadınlar Birliği* (214724). [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü]. Ulusal Tez Arşivi.
- Dönmez, 2023, s.861
- Durmaz, İ. Y. (2021). *Mekan ve kamusal alan ilişkisi üzerine bir inceleme: Habermas, Arendt ve Sennett*. (Tez No: 695179) [Yüksek lisans tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Merkezi.
- Durna, N. (2022). Ankara'nın bellek mekânları: Seksen yıllık bir dönüşümün sözlü tarih denemesi. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 127-153. DOI: 10.5505/jas.2022.07269
- Ediz, Z. (1994). Cumhuriyet döneminde Türkiye'deki kadın örgütlenmeleri, kadın hakları açısından bir inceleme (1923-1993) [Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü].
- Ekzen, N. (2008). AKP iktisat politikaları 2002-2007. İ. Uzgel, B. Duru (Ed.), *AKP kitabı – Bir dönüşümün bilançosu* (ss. 473-491). Phoenix.
- Elden, S. (2017). Ritimanaliz: Önsöz. *H. Lefebvre. Ritimanaliz – Mekân, Zaman ve Gündelik Hayat* içinde (ss. 7–20). Sel Yayıncılık.
- Ercan, A. (2020). Yetmişli yıllarda özel sektör örgütlenmesi. Türkiye Sanayici ve İşadamları Derneği. Mete Kaan Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1970'li Yılları* (ss. 245-260). İletişim.
- Erdoğan, N. (2023, 17 Temmuz). 'Başka aile' tahayyülleri mümkün mü?. KaosGL.org İnternet Gazetesi. <https://kaosgl.org/gokkusagi-forumu-kose-yazisi/baska-aile-tahayyulleri-mumkun-mu>
- Eres, B. ve Kaya-Bahçe, S. (2008). Sermaye birikimi ve siyasal dönüşüm: AKP. İ. Uzgel ve B. Duru (Ed), *AKP kitabı – Bir dönüşümün bilançosu* (ss. 510-521). Phoenix.
- Ergenç, C. ve Çelik, Ö. (2021). Urban neighbourhood forums in Ankara as a commoning practice. *Antipode*, 54(4), 1038-1061. DOI: 10.1111/anti.12717.
- Erken, E. (t.y.). *Türkiye'de İslâmî Diriliş Hareketleri*.
- Ersoy, B. (2009, 9 Mart). Ulus'tan Kızılay'a: Kadınlar meydanları boş bırakmadılar! *Kaos GL*.
- Ertuğrul, İ. (2008). AKP ve özelleştirme. İ. Uzgel, B. Duru (Ed.), *AKP kitabı – Bir dönüşümün bilançosu* (ss. 522-552). Phoenix.

- Eugenia, R. (2022). De Benjamin a Kluge: La centralidad de la Erfahrung en las reflexiones sobre el cine de la Teoría Crítica. *Revista Humanidades*, 12(1), e49099.
<https://revistas.ucr.ac.cr/index.php/humanidades/article/view/49099>
- Evrensel. (2016a). Emek ve Demokrasi için Güç Birliği ilan edildi. *Evrensel*.
<https://www.evrensel.net/haber/287421/emek-ve-demokrasi-icin-guc-birligi-ilan-edildi>
- Evrensel. (2016b). 'Sağlıkçılardan demokrasi için emek buluşmaları'. *Evrensel*.
<https://www.evrensel.net/haber/289687/saglikcilardan-demokrasi-icin-emek-bulusmalari>
- Evrensel. (2022, 21 Haziran). Kadınlar, 'Pınar Gültekin'e adalet' demek için sokağa çıktı. *Evrensel*.
- Fazilet Partisi. (1999). *Günüşiğinde Türkiye – 18 Nisan 1999 Seçim Beyannamesi*. TBMM Kütüphanesi.
- Feminist. (1987). Feminizmin adı. *Feminist*, 1, 4-6. TÜSTAV arşivi.
- Feminist. (1989). Ayşe'nin kurultayda verdiği tebliğ – Kadın kurtuluşunun ekonomi politikası. *Feminist*, 6, 9-11.
- Feminist. (1989). Kurtuluşumuz kendi ellerimizde. *Feminist*, 5, 12-13. TÜSTAV arşivi.
- FKF. (1968, 25 Mart). *Sosyalist Gençlik Biraraya!*. TÜSTAV Arşivi.
- Fricker, M. (2007). *Epistemic injustice - Power & the ethics of knowing*. Oxford University Press. <https://dlib.scu.ac.ir/bitstream/Hannan/329688/2/9780198237907.pdf>
- Fuchs, C. (2019). Henri Lefebvre's theory of the production of space and the critical theory of communication. *Communication Theory*, 29(2), 129–150, <https://doi.org/10.1093/ct/qty025>
- Gökpınar, Ö. (2022, May 16). *Yaşlanıyoruz lubunya - Anket, görüşmeler ve çalışma raporu*. 17 Mayıs Derneği.
<https://www.17mayis.org/images/publish/pdf/yaslaniyoruz-lubunya-anket-gorusmeler-ve-calisma-raporu-16-05-2022.pdf>
- Gökten, K. (2021). Turkey's labour markets under neoliberalism: An overview. Ç. E. Şahin & M. E. Erol (Eds.), *The condition of the working class in Turkey – Labour under neoliberal authoritarianism*. Pluto Press.

- Gölbaşı, Ş. (2007). TÜSİAD'ın söylemleri aracılığıyla toplumu inşa girişimlerinin 24 Ocak Kararları ve izleyen süreç bağlamında eleştirel bir incelemesi. *Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Doktora Tezi)*.
- Göncü, G. (2013). *Gezi Direnişi ve Halk Hareketlerinin Geçmişi #Yaşarken Yazılan Tarih*. Metis.
- Graan, A. (2022, August 15). Publics and the public sphere. *Oxford Research Encyclopedia of Anthropology*. Retrieved 29 May. 2025, from <https://oxfordre.com/anthropology/view/10.1093/acrefore/9780190854584.001.0001/acrefore-9780190854584-e-568>.
- Gülçiçek, D. (2023). Seksenli yıllarda feminist kadın hareketleri: Kişisel politik yapmak. M. K. Kaynar (Ed.), *Türkiyenin 1980li yılları* (ss.771-792). İletişim.
- Gülhan, S. T. (2011). Devlet müteahhitlerinden gayrimenkul geliştiricilerine, Türkiye'de kentsel rant ve bir meta olarak konut üreticiliği: Konuta hücum. *Birikim*, 270, 27-33.
- Gülmez, A. (1996, 21-27 Temmuz). Taksim Camii bir başlangıç olsun. *Yörünge Dergisi*, s.y.
- Güneş, A. (2014, 2 Temmuz). İlk eylemlerden bugüne LGBTİ hareketi. Platform 24. <https://platform24.org/arsiv/ilk-eylemden-bugune-lgbti-hareketi/>
- Gürçan, E. C. ve Peker, E. (2015). A class analytic approach to the Gezi Park events: Challenging the 'middle class' myth. *Capital & Class*, 39(2), 321-343. DOI: 10.1177/0309816815584015.
- Güvenç, K. (2019). *Emek Platformu belgeleri*. <https://www.tmmob.org.tr/icerik/emek-platformu-belgeleri-yayimlandi>
- Güzel, D. (2024). *Dayanışmanın ardındakiler: HIV'le yaşayan LGBTİ+'lar anlatıyor*. Pozitif Alan İnisiyatifi ve 17 Mayıs Derneği. <https://www.17mayis.org/images/publish/pdf/dayanismanin-ardindakiler-27-06-2024.pdf>
- Habermas, J. (2001). *İletişimsel Eylem Kuramı*. Kabalıcı.
- Habermas, J. (2015). *Kamusal Alanın Yapısal Dönüşümü* (12. Baskı). İletişim.
- Hak-İş. (1986, Mayıs). Sempozyum çalışmamız. *Hak-İş*, 5, 5-6

- Hak-İş. (1994, Ocak). "Siyasi bütünleşme kültürel farklılıklar tanınarak sağlanır". *Hak-İş*, 27, 54-55.
- Hak-İş. (1996, Temmuz). Türkiye Gönüllü Teşekkülleri 6. İstişare toplantısı sonuç bildirgesi. *Hak-İş*, 37, 52-53.
- Hak-İş. (1997, Haziran). Öz İplik İş Sendikası eğitim semineri Ayvalık'ta yapıldı. *Hak-İş*, 42, 100-101.
- Halkların Demokratik Partisi. (2015a). *HDP 2015 genel seçim beyannamesi*.
- Halkların Demokratik Partisi. (2015b). *HDP 2015 kadın seçim bildirgesi*.
- Halkların Demokratik Partisi. (2018a). *HDP 2018 seçim beyannamesi*.
- Halkların Demokratik Partisi. (2018b). *HDP 2018 seçim beyannamesi - Hakça dağıtım programı*.
- Halkların Demokratik Partisi. (t.y.-a). *Demokratik ekonomi programı*.
- Halkların Demokratik Partisi. (t.y.-b). *HDP parti programı*.
- Hanisch, C. (1969). The personal is political. <https://www.carolhanisch.org/CHwritings/PIP.html>.
- Hansen, M. (1993). Foreword. In Negt, O., & Kluge, A., *Public Sphere and Experience – Toward an Analysis of the Bourgeois and Proletarian Public Sphere* (pp. IX-XLI). University of Minnesota Press.
- İGD. (1977, 28 Eylül). Ulusal ve sosyal kurtuluş savaşının içinde olan gençlik UDC'de yerini alıyor. *İlerici Gençlik Derneği Haber Bülteni*, 1977, 4.
- İGD. (1978). *İlerici Gençlik Derneği 1. Büyük Kongresi Çalışma Raporu – Konuşmalar Kararlar – 15-17 Mayıs 1978*. Başaran Matbaası
- İleri, S. N. (1946, 7 Temmuz). Sendikacılık. *Gerçek Dergisi*, Yıl 1, Sayı 1, s.2.
- İlkay, Y. (2010). 1960 devriminin simgesel mekanından kavşak noktasına: Kızılay Meydanı. 8 Kasım Dünya Şehircilik Günü 33. Kolokyumu, "Kentleri Korumak/Savunmak" Bildiriler Kitabı–6-7-8 Kasım 2009. Mart 2010, s. 331–353.
- İnan, S. (2017). "İhtiyar Paşa" İnönü (1960-1973). M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (ss. 473-482).
- İYİ Parti (t.y.a). *İYİ PARTİ programı*.

İYİ Parti (t.y.b). *Kamu çalışanları ve sendikalar*.

Jordan, D., & Conway, Z. (2023, 25 January). Amazon strikes: Workers claim their toilet breaks are timed. *BBC*. <https://www.bbc.com/news/business-64384287>.

Kadın Dayanışma Vakfı. (2021). *Kadına yönelik şiddetle mücadele raporumuzu açıkladık*. <https://www.kadindayanismavakfi.org.tr/kadina-yonelik-siddetle-mucadele-raporumuzu-acikladik/>

Kadınların Sesi. (1977, Ocak) Sendikal mücadelemizi güçlendirelim. *Kadınların Sesi*, 2(18), 2.

Kadınların Sesi. (1979, Eylül-Ekim). Sahte umutlara oy yok. *Kadınların Sesi*, 50-51, 20-21. TÜSTAV arşivi.

Kadınların Sesi. (1979, Ocak). Faşizm nedir?. *Kadınların Sesi*, 42(4), 12-13.

Kadioğlu, A. (1998). Cinselliğin inkârı: Büyük toplumsal projelerin nesnesi olarak Türk kadınları. Ed. A. Berktaş Hacımırzaoğlu, *75 Yılda Kadınlar ve Erkekler* (s. 89-100).

Kahraman, İ. ve Arılık, M. (2024). *Kadına yönelik şiddetle mücadele mekanizmaları izleme raporu 2013-2022*. Kadın Dayanışma Vakfı. <https://www.kadindayanismavakfi.org.tr/wp-content/uploads/2024/03/KYS-ile-mucadele-izleme-raporu-ETKINIZ.pdf>

Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu. (2012, 18 Haziran). Kadınlar meydanlarda! *KESK Haber*. <https://kesk.org.tr/2012/06/18/kadinlar-meydanlarda>

Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu. (2016, 17 Mart). 8 Mart'ta alanlardaydık! *KESK Haber*. <https://kesk.org.tr/2016/03/17/8-martta-alanlardaydik-2>

Kamu Emekçileri Sendikaları Konfederasyonu. (2016, 5 Eylül). Onbinler faşizme, darbelere ve savaşa karşı; demokrasi ve barış için alanlarda!. *KESK Haber*. <https://kesk.org.tr/2016/09/05/fasizme-darbelere-ve-savasa-karsi-demokrasi-ve-baris-icin-alanlardayiz>

Kanar, E. (2016, 8 Ocak). *Toplumsal belleğimiz devlet güçlerince işlenen cinayetlerin mezarlığı gibi*. Bianet.org. <https://bianet.org/yazi/toplumsal-bellegimiz-devlet-guclerince-islenen-cinayetlerin-mezarligi-gibi-170924>

Kaos GL. (2009, 18 Mayıs). 17 Mayıs: Gökkuşağının altında herkese yer var! *Kaos GL*.

- Kaos GL. (2011, 23 Mayıs). Homofobi ve Transfobiye Karşı Ankara’da enternasyonal yürüyüş! *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2012, 20 Mayıs). LGBT’ler Ankara’da anayasal eşitlik için yürüdüler. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2013, 8 Mart). Kadınları seviyoruz, alanları terk etmiyoruz! *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2014a, 26 Aralık). Liseli Genç Umut’tan Kızılay önünde homofobi protestosu. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2014b, 15 Mayıs). Homofobi ve Transfobi Karşıtı yürüyüş! *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2014c, 4 Kasım). Nefret suçu mağduru translar için 9 şehirde etkinlik. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2015, 16 Mayıs). 10. Uluslararası Homofobi Karşıtı Buluşma başlıyor! *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2016a, 1 Mart). Mart Kaos’tan baktırır!. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2016b, 27 Kasım). Ankara’da 25 Kasım eylemine polis saldırısı. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2020, 8 Mart). Ankara’da kadınlar ara sokaklardan yürüdü. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2023, 27 Ocak). İstanbul Sözleşmesi eyleminde gözaltına alınanlarla dayanışanlar da yargılanıyor! *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2024, 12 Haziran). 3. Ankara Onur Yürüyüşü gerçekleşti: “Bir ayı değil her ayı istiyoruz!” *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2024a, 20 Kasım). Ankara’da Nefret Suçu Mağduru Transları Anma Günü yürüyüşüne polis saldırısı. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2024b, 26 Kasım). Ankara’da 25 Kasım: “Translar, yok sayılan LGBTİ+’lar olarak buradayız!” *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2025a, 8 Mart). Ankara’da 8 Mart eylemine polis engeli: “LGBT bayraklarını görmek istemiyoruz dediler”. *Kaos GL*.
- Kaos GL. (2025b, 9 Mart). İl il 8 Mart eylemleri: Kadınlar ve LGBTİ+’lar tüm engellere rağmen alanlardaydı. *Kaos GL*.
- KaosGL. (2021, August 4). *Lambdaİstanbul’ un kadın+ öykü okuma etkinliği devam ediyor*. KaosGL.org İnternet Gazetesi. [https://kaosgl.org/haber/lambdaisطنبول-un-kadin-oyku-okuma-etkinligi-devam-ediyor](https://kaosgl.org/haber/lambdaisstanbul-un-kadin-oyku-okuma-etkinligi-devam-ediyor)

- Kaplan, L. (1998). *Cemiyetlerde ve siyasi teşkilatlarda Türk Kadını*. Atatürk Araştırma Merkezi.
- Karadeniz, H. (1995). *Olaylı yıllar ve gençlik*. Belge.
- Karahanoğulları, 2011
- Karaman, Y. V. (2020). *1990'lı Yıllarda İslamcı Dergilerde Kapitalizm Tartışmaları* (Yüksek Lisans Tezi). İstanbul.
- Karlık, S. R., & Küçüksakarya, S. (2016). Opening up the economy of Turkey to the outside world: The stabilization decisions of January 24th 1980, economic situation in pre and post January 24th period. *Chinese Bussiness Review*, 15(6), 265-281. DOI: 10.17265/1537-1506/2016.06.001
- Kaya, A. (2010). *Türk siyasi tarihinde CHP'nin gençlik kolları*. (261561). [Yüksek lisans tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü]. Ulusal Tez Arşivi.
- Kaya, İ. (2013). Coğrafi düşüncede mekân tartışmaları. *Zenodo (CERN European Organization for Nuclear Research)*. DOI: 10.5281/zenodo.7419832.
- Kaynar, M. K. (2019). Altmışlar Türkiye'sine Ellili Yıllardan Bakmak. Mete Kaan Kaynar (Ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (3. Baskı, s. 667-688). İletişim.
- Kepenek, E. (2020, November 29). *Boğaziçi Üniversite'li kadınların yanındayız*. Bianet.org. <https://bianet.org/yazi/bogazici-universite-li-kadinlarin-yanindayiz-235192>
- KILIÇ, Z. (1998). Cumhuriyet Türkiye'sinde kadın hareketine genel bir bakış. A. Berktaş Hacımırzaoğlu (Ed.), *75 yılda kadınlar ve erkekler*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Kızılay Kent Merkezi Çalışma Grubu. (2004). Kızılay'da yayalar ve yaya ulaşımı: Sorunlar, sebepler ve süreçler. TMMOB.
- Koçak, M. H. (2019). Ellili yıllarda emek rejimi ve emek hareketi. M. K. Kaynar (Ed.), *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (3. Baskı) (ss. 69-96). İletişim Yayınları.
- Koramaz, E. (2016). *Emek ve Demokrasi için Güç Birliği üzerine TMMOB örgütlülüğüne*. <https://www.imo.org.tr/yazdir?CA6053BC0AB097BB5267F7509C66D294>

- Köse, A. H. ve Bahçe, S. (2008). "Hayırsever" devletin yükselişi: AKP yönetiminde gelir dağılımı ve yoksulluk. İ. Uzel ve B. Duru (Ed.), *AKP kitabı – Bir dönüşümün bilançosu* (ss. 492-509). Phoenix.
- Kuran. E. (1999, Ocak). Türkiye'yi Konuşmak - Avrupalılar tarihimizi bizden iyi biliyorlar. *Hak-İş*, 48, 18-22.
- Kurşun, Z., & Kahraman, K. (2000, Mayıs). Osmanlı toplumunda birlikte yaşama tecrübesi. *Çerçeve*, 8(25), 163-175.
- Kutlu, D. (2020). Emek Platformunun kuruluşu, gelişimi ve dağılışı: Tanıklıklara ve belgelere dayalı bir araştırma. *Çalışma ve Toplum*, 2, 815-884.
- Lefebvre, H. (2006). *Diyalektik Materyalizm*. B. Yıldırım (Çev.). Kanat Yayınları.
- Lefebvre, H. (2015a). *Gündelik Hayatın Eleştirisi I* (3. Baskı). I. Ergüden (Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015b). *Gündelik Hayatın Eleştirisi II – Gündelik Hayat Sosyolojisinin Temelleri* (2. Baskı). I. Ergüden (Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2015c). *Gündelik Hayatın Eleştirisi III – Moderniteden Modernizme (Gündelik Hayatın Meta-Felsefesi)*. I. Ergüden (Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2017). *Ritimanaliz – Mekân, Zaman ve Gündelik Hayat*. A. L. Batur (Çev.). Sel Yayıncılık.
- Lefebvre, H. (2019). *Mekânın Üretimi* (5. Baskı). I. Ergüden (Çev.). Sel Yayıncılık.
- M.A.X. (2024, 8 Ağustos). *Güvenli alan ve zehirlenme*. Unikuir. <https://www.unikuir.org/kose-yazilari/guvenli-alan-ve-zehirlenme-08-08-2024>
- Maden Mühendisleri Odası. (2016, Ekim). *Bülten*. Korza.
- Marksist.net (2011, 29 Eylül). Ulucanlar Katliamı 12. Yılında da Unutulmadı. <https://marksist.net/okurlarimizdan/ulucanlar-katliami-12-yilinda-da-unutulmadi>
- Marksist.net (2011, 29 Eylül). Ulucanlar Katliamı 12. Yılında da Unutulmadı. <https://marksist.net/okurlarimizdan/ulucanlar-katliami-12-yilinda-da-unutulmadi>
- Marx, K. (1846/2013). *Alman ideolojisi* (2. Basım). T. Ak, & O. Geridönmez (Çev.). Evrensel Basım Yayın.

- Marx, K. (1852/2016). *Louis Bonaparte'ın 18 Brumaire'i*. E. Özalp (Çev.). Yordam Kitap.
- Maviş, N. (2017). *Türkiye'de İslamcılığın Değişen Siyasal Dili: 1990'lı Yıllarda İslamcı Dergiler* (Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Melahat, D. (2013, 26 Kasım). Eşcinsel, biseksüel ve trans kadınlar şiddete karşı Ankara'da yürüdü. *Kaos GL*.
- Melahat, D. (2015a, 17 Şubat). Kadınlar Ankara'da Özgecan için yaşam zinciri kurdu. *Kaos GL*.
- Melahat, D. (2015b, 26 Kasım). Ankaralı kadınlardan barış ve özgürlük yürüyüşü. *Kaos GL*.
- Meral, B. (1993, Nisan). 1 Mayıs nedir?. *Türk-İş*, 276, 16-17.
- Meriç, İ. (2017, 16 Ağustos). *Tektipleştirimenin zindanlara uzanması: Tek tip elbise*. Marksist.net. <https://marksist.net/nprint/5803>.
- MHP, 2002
- MHP, 2007
- MHP, 2015
- Millet Partisi. (1948) *Program ve tüzük*. Sakarya Basımevi
- Millî Güvenlik Konseyi. (1980a). Millî Güvenlik Konseyi Karar ve Bildirileri. Ankara: Başbakanlık Basımevi.
- Millî Güvenlik Konseyi. (1980b). Hükümet Programı ve Temel Ekonomik Hedefler. *Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*.
- Millî Güvenlik Konseyi. (1980c). 1402 Sayılı Sıkıyönetim Kanununa Ek Madde Eklenmesi Hakkında Kanun Tasarısı Görüşmeleri. *Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi*, Cilt 1.
- Millî Güvenlik Konseyi. (1980d). Süresi Sona Eren Toplu İş Sözleşmelerinin Geçici Bir Dönem için Yeniden Yürürlüğe Konulması Hakkında Kanun Tasarısı ve Yüksek Hakem Kurulu Tartışmaları. Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi.
- Millî Güvenlik Konseyi. (1982b). 1983 Malî Yılı Bütçe Kanun Tasarısı ve Bütçe-Plan Komisyonu Raporu. Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, Cilt 6.

- Millî Güvenlik Konseyi. (1982c). Kamu İktisadi Teşebbüslerinin Denetimi ve Sanayi Sektörü İnceleme Raporları. Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi, Cilt 6.
- Millî Güvenlik Konseyi. (1982c). Millî Güvenlik Konseyi Tutanak Dergisi (S. Sayısı: 439, Cilt 7).
- Millî Selâmet Partisi. (t.y.). *Program ve tüzük*. Elif Matbaacılık. TBMM arşivi.
- Milliyetçi Demokrasi Partisi. (1983). *Program*. Kültür Ofset Matbaacılık.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (1969). *Memleket ve dünya hadiseleri – Milliyetçi Hareket Partisi 1969 seçim bildirisi*. TBMM arşivi.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (1995). *MHP Seçim Beyannamesi*.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (2010). *Özelleştirme’de 8 yıl (AKP dönemi 2003-2010)*. MHP arşivi.
- Milliyetçi Hareket Partisi. (2011). *Milliyetçi Hareket Partisi 2011 Seçim Beyannamesi - 2023’e doğru yükselen ülke Türkiye sözleşmesi – Ses ver Türkiye*.
- Nalbantoğlu, G. (1984). Ankara’da apartmanlaşma olgusu. *Tarih içinde Ankara: 28-30 Eylül 1981 seminer bildirileri içinde* (s. 257-273). Orta Doğu Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Basım İşliği.
- Negt, O, & Kluge, A. (1993). *Public sphere and experience – Toward an analysis of the bourgeois and proletarian public sphere*. University of Minnesota Press.
- Nişanyan Sözlük. (2014, 22 Eylül). *Müstensih*. <https://www.nisanyansozluk.com/kelime/m%C3%BCstensih>.
- Öz, A. (2017). Manevi imar ve İslâm inkılabı arasında: Altmışlı yıllarda İslâm davası etrafındaki vaziyet alışlar üzerine. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* (ss. 591-632). İletişim Yayınları.
- Özal, T. (1983). 04.11.1983 tarihli konuşması. *Anavatan – Halkçı – Milliyetçi Demokrasi Partileri Seçim Beyanname ve Programları*. 37-38.
- Özalp, M. N. (2022). *Bir başkent’in anatomisi: 1950’lerde Ankara* (2. basım). İdealkent
- Özbek, M. (2015). Giriş: Kamusal-özel alan, kültür ve tecrübe. İçinde M. Özbek (Ed.), *Kamusal Alan* (ss. 601–658). Hil Yayın.

- Özcan, F. C. (2019). Ellili yıllarda Türkiye ekonomisi. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları* (3. Baskı) (ss. 39-68). İletişim Yayınları.
- Özcan, G. (2019). Ellili yıllarda "dış" politika. Mete Kaan Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1950'li Yılları*. (3. Baskı, ss. 97-134). İletişim.
- Özcan, F. C. (2017). Altmışlı yıllarda Türkiye ekonomisi. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1960'lı Yılları* (ss. 179-204). İletişim Yayınları.
- Özdevecioğlu, M. (1994). Ahilikten günümüze iş ahlakı anlayışı. *Çerçeve, Eylül-Ekim 1994*, 11, 50-53.
- Özel, H. (2020). Yetmişli yıllarda ekonomik gelişmeler: Bir politik iktisat denemesi. Mete Kaan Kaynar (Ed.). *Türkiye'nin 1970'li Yılları*. (ss. 209-228). İletişim.
- Özgün, Y. (2020). Feminizm ve aile tartışmaları: Teori-politika-pratik ilişkisi ve çelişkileri. *Modern Türkiye 'de Siyasî Düşünce*, 10(2020), 530-548. https://www.academia.edu/49015144/Feminizm_ve_Aile_Tartismlari_Teori_Politika_Pratik_Iliskisi_ve_Celiskileri
- Öztan, G. G. (2021). 1960'lı Yıllarda İslamcılığın Zihin Haritası: 'Milli Olanı' Revize Etme Çabası. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (ÇTTAD)*, 21(42), 430-450.
- Pazartesi. (1996, Nisan). İlk Kürt kadın dergisi. *Pazartesi*, 13, 8-10. TÜSTAV arşivi.
- Pazartesi. (2000). *Pazartesi hepimizin dergisi*. *Pazartesi*, 100, 6-10. TÜSTAV arşivi.
- Pazartesi. (2002, Şubat). Nasıl bir feminizm, nasıl bir örgütlenme?. *Pazartesi*, 83, 16.
- Pazartesi. (t.y.). *Kadınlara mahsus gazete Pazartesi – Ayağa kalkalım*.
- Peker, A. U. (2015). AKP döneminde rövanşist mimari. *Mimarlık Dergisi*. <http://www.mimarlikdergisi.com/index.cfm?sayfa=mimarlik&DergiSayi=400&RecID=3789>
- Pembe Hayat. (2018, 9 Mayıs). *Seks işçilerinin internet sitelerine operasyon ifade özgürlüğü ihlali*. <https://www.pembehayat.org/haberler/seks-iscilerinin-internet-sitelerine-operasyon-ifade-ozgurlugu-ihlali-1744>
- Pembe Hayat. (2024a, 29 Nisan). *Özel sektörde LGBTİ+ Kapsayıcı Uygulamalar Paneli ve Lezbiyenlerin İnsan Hakları Raporu sunumu*.

<https://www.pembehayat.org/haberler/ozel-sektorde-lgbti-kapsayici-uygulamalar-paneli-ve-lezbiyenlerin-insan-haklari-raporu-sunumu-3206>

Pembe Hayat. (2024b, 20 Kasım). *20 Kasım Nefret Suçu Mağduru Transları Anma Günü'ne dair açıklamamızdır!*. <https://www.pembehayat.org/haberler/20-kasim-nefret-sucu-magduru-translari-anma-gunu-ne-dair-aciklamamizdir-3385>

Penpecioglu, M. (2011, Ekim). Kapitalist kentleşme dinamiklerinin Türkiye'deki son 10 yılı: Yapılı çevre üretimi, devlet ve büyük ölçekli kentsel projeler. *Birikim*, 270, 62-73.

Refah Partisi. (1991, 20 Ekim). *Refah Partisi Seçim Beyannamesi*. TBMM Kütüphanesi.

Refah Partisi. (1995). *24 Aralık 1995 Refah Partisi Seçim Beyannamesi (Özet) – 25 Aralık sabahı Türkiye yeniden doğacak!*. TBMM Kütüphanesi.

Roth, W.-M., & Jornet, A. (2014). Towards a theory of *experience*. *Science Education*, 98, 106–126. DOI 10.1002/sce.21085.

Sainato, M. (2021, 11 March). 14-hour days and no bathroom breaks: Amazon's overworked delivery drivers. *The Guardian*. <https://www.theguardian.com/technology/2021/mar/11/amazon-delivery-drivers-bathroom-breaks-unions>.

Sallan-Gül, S., Sezer, M. ve Nizam, Ö. K. (2014). Eylemcilerin gözünden bir sosyal hareket ve kent hakkı talebi olarak Taksim Gezi Parkı eylemleri. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 22(2), 1-28.

Salman, 2015

Sargın, G. A. (2009). Kentin kamusal kimliğinin çatkılanmasında ideoloji ve ideolojik çatışma. *Ankara Kent Kimliği: Mekânsal-Kültürel Değişim*, 67, 64-70.

Sargın, G. A. (2012). Kurmaca Kentlerin Siyasal İnşası: Ankara'nın Mekansal Siyasası Üzerine Kısa Notlar. *Cumhuriyet'in Ütopyası*: Ankara, Der. Funda Şenol Cantek, Ankara Üniversitesi Yayınevi: Ankara, 2012: 147-172.

Sarrafoğlu, F. (2010, Nisan). Dev Genç değil Sev Genç! O nasıl sevgiyse öyle. *Ebedi Gençlik Dergisi*, 43. <https://m.gencdergisi.com/1392-dev-genc-degil-sev-genc-o-nasil-sevgiyse-oyle.html>.

- Savran, G. (1990, Şubat). Bir kez daha “kadınların kurtuluşu ve sosyalizm” üzerine. *Sosyalist Feminist Kaktüs*, 11, 5-9. TÜSTAV arşivi.
- Savran, G. (1997, Ağustos). Siyasal İslam’a karşı nasıl bir kadın politikası. *Pazartesi*, 29, 8-9. TÜSTAV arşivi.
- Savran, G. A. (2005, Şubat). Gülnur Acar Savran: Sistemin temeli kadının görünmeyen emeği. *Pazartesi*, 99, 10-14. TÜSTAV arşivi.
- Seçkin, B. (2005, Mart). 100 sayı - Yine düştük yollara. *Pazartesi*, 100, 4-5. TÜSTAV arşivi.
- Sezer-Şanlı, A. (2019). 6-7 Eylül 1955: Türkiye’de bir “pogrom” yaşandı. Mete Kaan Kaynar (Ed.). *Türkiye’nin 1950’li Yılları*. (3. Baskı, ss. 377-392). İletişim.
- SF Kaktüs. (1989). Neden dergi çıkarıyoruz?. *Sosyalist Feminist Kaktüs*, 1, 5-6. TÜSTAV arşivi.
- Sinclair, S., & Rockwell, G. (2016). *Voyant Tools* (Version 2.4) [Web application]. <https://voyant-tools.org/>
- Sosyal Demokrat Dergi (2013, 29 Ağustos). *Gezi kronolojisi*. <https://www.sosyaldemokratdergi.org/gezi-kronolojisi/>
- Sosyal Politika, Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Çalışmaları Derneği. (2023, 25 Eylül). *Mesafesiz sohbetler & pazar sohbetleri yeni gönüllülerini arıyor!*. <https://spod.org.tr/mesafesiz-sohbetler-pazar-sohbetleri-yeni-gonullulerini-ariyor-2/>
- Sosyal Politika, Cinsiyet Kimliği ve Cinsel Yönelim Çalışmaları Derneği. (2024, 8 Mart). *8 Mart açıklaması*. <https://spod.org.tr/8-mart-aciklamasi>
- Sosyaldemokrat Halkçı Parti. (1985). *Program*. TBMM Kütüphanesi.
- Sosyaldemokrat Halkçı Parti. (1990). *Tüzük – Program ve Grup İç Yönetmeliği*. TBMM Kütüphanesi.
- Sosyalist Feminist Kaktüs. (1989). Ankara’da feministler ne yapıyorlar? *Sosyalist Feminist Kaktüs*, 1, 50-52. TÜSTAV arşivi.
- Sosyalist Feminist Kolektif. (2010, June 6). *Erkeklerden alacaklıyız*. <https://sosyalistfeministkolektif.org/kampanyalar/sfk-kampanyalari/erkeklerden-alacakli-y-z/6-haziran-bas-n-ac-klamas/>

- Sosyalist Feminist Kolektif. (2014a, 8 Ocak). *Bütün “dar alanları” genişletmek için*.
<https://sosyalistfeministkolektif.org/web-yazilari/buetuen-dar-alanlar-genisletmek-icin/#respond>
- Sosyalist Feminist Kolektif. (2014b, 22 Ekim). *Kız çocuklarının bedeni sizin ideolojik savaş alanınız değildir*. <https://sosyalistfeministkolektif.org/eylem-etkinlik/sfk-imzal-metinler/k-z-cocuklar-n-n-bedeni-sizin-ideolojik-savas-alan-n-z-degidir/>
- Soyer, A. (2000). Açlık grevleri/ölüm oruçları, TTB ve son tartışmalar. *Türk Tabipleri Birliği Toplum ve Hekim Dergisi*, 6.
https://www.ttb.org.tr/aclik_grevleri/a_soyer.html
- Sunar, L. (t.y.). *Türkiye’de İslami STK’ların Kurumsal Yapı ve Faaliyetlerinin Değişimi* (Araştırma Raporu). Kurumsal Yönetim Akademisi.
- Şahin, 2008
- Şahin, Y., ve Sarıtaş, E. (2017). Altmışlı yıllarda kadın hareketi: Süreklilik, kopuşlar ve çeşitlenme. M. K. Kaynar (Ed.). *Türkiye’nin 1960’lı Yılları* (s. 727-758). İletişim Yayınları.
- Şengül, T. (2001). Sınıf mücadelesi ve kent mekanı. *Praksis*, (2), 9-31.
- Şengül, T. (2009). *Kentsel çelişki ve siyaset – Kapitalist kentleşme süreçlerinin eleştirisi* (2. Baskı). İmge.
- Şensönmez, G. (2016). Place and Protest: The “Occupy Gezi Movement” in Ankara. *The Graduate School of Social Science of Middle East Technical University* (Master Thesis)
- T24. (2013, 3 Haziran). Polis Ankara’da Göstericilere Yeniden Müdahale Etti. https://t24.com.tr/gundem/polis-ankarada-gostericilere-yeniden-mudahale-etti,231170?_t=1787559908799#google_vignette
- T24. (2013, 3 Haziran). Polis Ankara’da Göstericilere Yeniden Müdahale Etti. https://t24.com.tr/gundem/polis-ankarada-gostericilere-yeniden-mudahale-etti,231170?_t=1787559908799#google_vignette
- Tabakoğlu, A. (1997, Ekim). İslâm iktisadında işçi-işveren müsabetleri. *Çerçeve*, 5(20), 74-84.
- Tanrıkulu, T. (1985). Ankara’da eğlence yaşamı 1928-1939. *Mimarlık*, (2-3), 22-27.

- Tar, Y. (2016, 21 Mayıs). Ankara Valiliği'nin homofobik inadı: Yürütmeyi durdurma kararı kaldırıldı. *Kaos GL*.
- Tebliğ. (1979b, 24 Eylül). Müminler! (felâhınız için) edille-i şer'iyye'ye teslim olunuz!. *Tebliğ*, s. 2.
- Tekeli, İ. (2006). Kent tarih yazımı konusunda yeni bir paradigma önerisi. Der. Tansı Şenyapılı, *Cumhuriyet'in Ankarası*, ss.1-20.
- Tekinsoy, B. (2024). Basın ve arşiv belgelerine göre anavatana katılım sürecinde Hatay meselesi (1937-1939). *Mavi Atlas*, 12(2), 459-484. DOI: 10.18795/gumusmaviatlas.1480456
- Tekinsoy, M. A., ve Mısır, M. B. (2022). İşletme hakkı devir sözleşmelerinden kaynaklanan uyuşmazlıkların yargısal çözümüne ilişkin eleştirel bir yaklaşım. *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 71(4), 1653–1690. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/2412205>.
- Temel, S. (2015). *Türkiye'de İslamcı Toplumsal Hareketler ve Sendikacılık: Hak-İş ve Alternatif Mücadele Pratikleri* (Yüksek Lisans Tezi). Uludağ Üniversitesi, Bursa.
- TMMOB Bülteni. (2001, Mart-Nisan). Emek Platformu programı. *TMMOB Bülteni*, 13, 9-14.
- Toker, Ç. (2024, 19 Temmuz). Çiğdem Toker: Ticari sır diye saklanan Kamu Özel İşbirliği'ne garantiler dövizle veriliyor. *Diken*. Çiğdem Toker: Ticari sır diye saklanan Kamu Özel İşbirliği'ne garantiler dövizle veriliyor - Diken
- Toplumsal Ekonomik Siyasal Araştırmalar Vakfı. (t.y.). *1943–1980 Yılları Arası Siyasi Kronoloji*. <https://www.tesav.org.tr/wp-content/uploads/2018/02/1.-1943-1980yillarikronolojisi.pdf>
- Toprak, Z. (1988). Kadınlar Halk Fırkası, Halk Fırkasından önce kurulan parti. *Tarih ve Toplum*, 9(51), 30-31.
- Tozoğlu, A. E., Kaymaz, E., ve Sezen, Ö. S. (2022). Ankara'da millî bayram kutlamaları: Erken Cumhuriyet Dönemi'nde kamusallığın performatif biçimleri. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 203-228.

- Tuğal, C. (2010). *Pasif Devrim: İslami Muhalefetin Düzenle Bütünleşmesi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Tuna, I. (2020). 27 Mayıs gölgesinde demokrasiye dönüş: 15 Ekim 1961 genel seçimleri. *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, XX(40), 227-251
- Tuncel, S. (2012, 2 Mart). Ankara'da 8 Mart hazırlıkları başladı! *Kaos GL*.
- Tuncer, E. (2011, 19 Ocak). Ortanın sokundan demokratik sola ve sosyal demokrasiye. *Demokrasi Platformu*, 3(12).
<https://demokrasiplatformu.com/dergi/article/view/103>
- Tunç, S. (2026). Adapting a reference to different narratives. *SSOAR*, 249-269.
- Tunçay, M. (1998), Sivil toplum kuruluşları ile ilgili kavramlar. A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan (Ed.), *Tanzimat'tan günümüze İstanbul'da sivil toplum kuruluşları*. Tarih Vakfı Yayınları.
- Tura, N. (1988). Sıgılık ve kolay cevaplar – Türkiye solunda kadın sorununa ve feminizme yaklaşımlar - I. *Sosyalist Feminist Kaktüs*, 2, 11-32. TÜSTAV arşivi.
- Tura, N. (1999, Haziran). Merve Kavakçı "olay"ı yüzünden düşündüklerimiz. *Pazartesi*, 51, 8-9. TÜSTAV arşivi.
- Turhal, Ş. K. (1999). *Müslüman Kadının Adı Var*. Adese Yayıncılık.
- Tüm Öğretmenler Birleşme ve Dayanışma Derneği. (1978). *1978 yılı program taslağı*. TÜSTAV arşivi.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (1998, Aralık). TMMOB'nin 1998 yılı değerlendirmesi. *TMMOB Bülteni*, Aralık-Ocak 1998-1999, 2, 4-8.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2001, Ağustos-Eylül). Barış için el ele. *TMMOB Bülteni*, 17, 18.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2001, Ağustos-Eylül). Ortak basın açıklaması – İnsan hakları heyetinin Şırnak / Beytüşşebap'taki göç ve gıda ambargosuna ilişkin araştırma ve incelemesi. *TMMOB Bülteni*, 17, 16-17
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2002, Ağustos-Eylül). 2 Temmuz Sivas katliamını unutmadık!. *TMMOB Bülteni*, 24, 10.

- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2005, 18 Ekim). İnsanlık için Küresel Kadın Şartı'nın, 8 Mart 2005'de başlayan dünya yürüyüşü 17 Ekim 2005'de sona erdi. *TMMOB Haber*.
- Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği. (2019, 9 Mart). TMMOB İKK kadın çalışma gruplarından 8 Mart etkinlikleri. *TMMOB Haber*.
- Türk Tabipleri Birliği. (2000). *Türk Tabipleri Birliği konseyi çalışma raporu 1998-2000*.
- Türk Tabipleri Birliği. (2002, Haziran). *Türk Tabipleri Birliği merkez konseyi 2000-2002 çalışma raporu*.
- Türk Tabipleri Birliği. (2015, 18 Şubat). Kadınlar Özgecan için yürüdü. *TTB Basın Bülteni*.
- Türk Tabipleri Birliği. (2016, 11 Ağustos). Faşizme, darbelere ve OHAL'e karşı güçlerimizi birleştiriyoruz. *Türk Tabipleri Birliği*.
https://www.ttb.org.tr/haber_goster.php?Guid=67bcc108-9232-11e7-b66d-1540034f819c
- Türk Tabipleri Birliği. (2018). *Çalışma raporu 2016-2018*. <https://www.ttb.org.tr/935ygpj>
- Türk-İş. (1969, Haziran). Demokrasi ve baskı grupları. *Türk-İş Dergisi*, 76, 1.
- Türk-İş. (1978, Kasım) TEKGIDA-İŞ Sendikası'nın bilimsel sendikacılık semineri Ankara'da yapıldı. *Türk-İş*, 116, 9-10.
- Türk-İş. (1981, Haziran). Türk-İş, kadın işçiler bürosu çalışmalarına başladı. *Türk-İş*, 147, 18-21.
- Türk-İş. (1993, Şubat). Diyarbakır'da bölge sendika yöneticileriyle toplantı. *Türk-İş*, 274, 8-9.
- Türk-İş. (1997, Mart). Türk-İş başkanlar kurulu bildirisi. *Türk-İş*, 322, 3-4.
- Türk-İş. (1998, Eylül-Ekim). "Özelleştirme ve işçi kıyımına hayır sosyal devlete evet" toplantısı sonuç bildirgesi. *Türk-İş*, 330, 7.
- Türk-İş. (1999, Mart-Haziran). Türk-İş genel başkanı Bayram Meral'in Uluslararası Çalışma Örgütü Uluslararası Çalışma Konferansı 87. Toplantısı konuşması. *Türk-İş*, 333, 2-3.
- Türkiye Birlik Partisi. (1972). *Türkiye Birlik Partisi tüzük ve program*. Gutenberg Matbaası. TBMM Arşivi.

- Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV). (1997) 1995 Türkiye İnsan Hakları Raporu. Ankara: Türkiye İnsan Hakları Vakfı.
- Türkiye İnsan Hakları Vakfı (TİHV). (1997) *1995 Türkiye İnsan Hakları Raporu*. Türkiye İnsan Hakları Vakfı.
- Türkiye İşçi Partisi. (1964). *Türkiye İşçi Partisi programı*. TBMM arşivi.
- Türkiye İşçi Partisi. (1975). *Türkiye İşçi Partisi programı ve tüzüğü*. İstanbul Matbaası. TBMM arşivi.
- TÜSİAD. (1973a, Mayıs). Sanayi bilinci gerçekleştirebilmek. *Görüş*, 1(3), 7.
- TÜSİAD. (1973b, Mayıs). Yurtdışındaki işçilerimiz. *Görüş*, 1(3), 3-5.
- TÜSİAD. (1973c, Ağustos). Dernekten haberler gelişmeler. *Görüş*, 1(6), 4-5.
- TÜSİAD. (1973d, Aralık). Dernekten haberler gelişmeler. *Görüş*, 1(10), 1-3.
- TÜSİAD. (1974a, Ocak). Dernekten haberler gelişmeler. *Görüş*, 2(1), 1-3.
- TÜSİAD. (1974b, Mayıs). Dernekten haberler gelişmeler. *Görüş*, 2(5), 1-3.
- TÜSİAD. (1980a, Mart). Merkezi idarenin yeniden düzenlenmesi. *Görüş*, 8(3), 4-6.
- TÜSİAD. (1980b, Mayıs). İşgücümüzün 2/5'i kadın. *Görüş*, 8(5), 32.
- TÜSİAD. (1980c, Haziran). Hükümet KİT'lerden ne istiyor?. *Görüş*, 8(6), 4-5.
- TÜSİAD. (1980d, Temmuz). Ekonomi politikasının araçlarını kim kullanıyor?. *Görüş*, 8(7), 12-15.
- TÜSİAD. (1982, Eylül). İş dünyası kadınların çalışmasını nasıl görüyor? *Görüş*, 10(9), 29-31.
- TÜSİAD. (1987). Japon TÜSİAD'ı Keidaren nasıl bir kuruluştur?. *Görüş*, 15(10), s.y.
- TÜSİAD. (1990, Ocak). 1990 yılında ekonominin genel yönetimi ile ilgili TÜSİAD önerileri. *Görüş*, 18(1), s.y.
- TÜSİAD. (1991a, Ocak). TÜSİAD yönetim kurulu başkanı Cem Boyner'in genel kurul konuşması (18 Ocak, 1991). *Görüş*, 19(1), s.y.
- TÜSİAD. (1991b, Mart). TÜSİAD yönetim kurulu başkanı Bülent Eczacıbaşı'nın "21. Yüzyıla doğru Türkiye: Geleceğe dönük bir atılım stratejisi" raporunun basına sunuş konuşması (18 Mart 1991). *Görüş*, 19(3), s.y.

- TÜSİAD. (1996). Türkiye’de siyasetin canlılığı, kırılganlığı ve durgunluğu. *Görüş*, 24, 67–34.
- TÜSİAD. (2001, Ağustos-Eylül). Türkiyeli Ermeniler. *Görüş*, 48.
- TÜSİAD. (2002, Ekim). Türkiyeli Rumlar. *Görüş*, 52.
- Ulus, B., & Güngör, H. (2019). *Parola 555K – Bir Başkaldırının Sıradışı Hikayesi* (2. Basım). Kor.
- Ulus. (1937a, 30 Sonkânun). Millî Hatay mitingi. *Ulus Gazetesi*, 5571, 1,6.
- Ulus. (1937b, 1 Şubat). Millî Hatay mitinginde binlerce Ankaralı bulundu. *Ulus Gazetesi*, 5573, 1, 6.
- UniKuir. (2021, December 17). *LGBTİ+ derneklerinden translara yönelik nefret saldırılarına karşı ortak açıklama*. <https://www.unikuir.org/haberler/lgbti-derneklerinden-translara-yonelik-nefret-saldirilarina-karsi-ortak-aciklama-17-12-2021>
- Uslu, A. (2022). *Henri Lefebvre, diyalektik materyalizm - 8. Seminer* [Video]. Youtube. <https://www.youtube.com/watch?v=UkovBwqyKjU>.
- Uslu, S. (1996, Ocak). Alinteriyle – Emeğin sesine kulak vermek. *Hak-İş*, 1, 32
- Uysal, A. (2017). *Sokakta Siyaset – Türkiye’de protesto eylemleri, protestocular ve polis*. İletişim.
- Uysal, A. (2017). *Sokakta Siyaset – Türkiye’de Protesto Eylemleri, Protestocular ve Polis*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Uzun, M. (2011). *Türkiye’de İslamcı Hareket Gelişimi, İlişkileri, Ayrılıkları ve Dönüşümü* (Yüksek Lisans Tezi). Ankara.
- Yalanız, Y. (2023). 1980 sonrası Milli Görüş Hareketi’nin siyasi yapılanması. A. R. Savaş & F. Zabun (Ed.), *1980’den günümüze Türk siyasal hayatı: Siyaset, ekonomi, dış politika* (ss. 1-46). Ankara.
- Yalçın, A. K. (2021). Türk siyasal hayatında Yeni Türkiye Partisi (1961-1973). *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 20(4), 2013-2041.
- Yavuz, R. (2018). Hatay sorununun uluslararası platforma taşınması ve Türk basınındaki yansımaları. *Uluslararası İlişkiler ve Diplomasi Dergisi*, 1(1), 1-30.

- Yavuz, Y. V. (1979, 3 Aralık). İslam devletinde gelirlerin harcanacağı yerler (3). *Tebliğ*, s. 13.
- Yazgan, M. (1979, 1 Ekim). Partiler üstü olmak mes'elesi. *Tebliğ*, s. 6.
- Yeldan, E. (2008). *Küreselleşme kim için – Dünyada ve Türkiye’de*. Yordam.
- Yeni Şafak. (2022, 30 Ekim). Sapkınlığa geçit yok: Ankara’da binlerce kişi LGBT dayatmasına dur demek için yürüdü. <https://www.yenisafak.com/gundem/sapkinliga-gecit-yok-ankarada-binlerce-kisi-lgbt-dayatmasina-dur-demek-icin-yurudu-3867353>
- Yetkin, Ç. (2004) *Türkiye’de tek parti yönetimi (1930-1945)*. İstanbul.
- Yıldırım, A. (2008). *FKF DEV-Genç Tarihi*. (3. Baskı) Doruk Yayıncılık.
- Yıldırım, E. (2015). 1990'lar İslâmcılığı: Medine Vesikası, Çokkültürlülük, Kürt Milliyetçiliği. *Tezkire*, (52).
- Yılmaz, K. R. (2011). Türkiye'de kapitalizmin gelişme süreci ve krizler: Tarihsel bir bakış. *İktisat Dergisi*, 519, 95-109.
- Yılmaz, Z. (2015). *Dişil Dindarlık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yılmaz-Yıldırım, D. ve Topaloğlu, S. (2022). Tarihi süreç içinde Ankara kentinin değişen rolleri: Ulus Meydanı ve Kızılay Meydanı. *Yalvaç Akademi Dergisi*, 7(1), 100-110. <https://izlik.org/JA56ZA78WK>
- Yolalan, N. S. ve Çelen Öztürk, A. (2021). Kolektif bellek mekânı olarak meydanların zihin haritaları üzerinden analizi: Ankara Kızılay Meydanı. *Dokuz Eylül Üniversitesi Mimarlık Fakültesi Dergisi*, 2(2), 1-15. <https://dergipark.org.tr/en/pub/eksen>
- Yön. (1961a). Bildiri. *Yön Gazetesi*, 1(1), 10-11. TÜSTAV arşivi.
- Yön. (1961b). Bildiri. *Yön Gazetesi*, 1(2), 8. TÜSTAV arşivi.
- Yön. (1962, 28 Şubat). Sosyalizm – Bugün ve yarın. *Yön Gazetesi*, 1(11), 10-11
- Yücekök, A. N. (1998), 19. yy. Osmanlı toplumundan günümüz Türkiye’sine stk ve siyaset sosyolojisi ilişkileri. A. N. Yücekök, İ. Turan, M. Ö. Alkan (Ed.) *Tanzimat’tan günümüze İstanbul’da sivil toplum kuruluşları*. Tarih Vakfı Yayınları
- Yükselbaba, Ü., Koç, C., Zarifoğlu, A. E., ve Kaya, M. E. (2014). Gezi Parkı eylemleri: Kamusal alanın inşası. *Eğitim Bilim Toplum Dergisi*, 12(48), 10-65.

- Zaim, S. (1996). Ekonomik hayatta müslümanın tutum ve davranışı. *Çerçeve*, 5(18), 34-46.
- Zengin, E. (2017). *Bir Toplumsal Hareket Olarak Akıncılar: Türkiye’de İslamcı Özenin Kurulumu ve Eylemi* (Doktora Tezi). Galatasaray Üniversitesi, İstanbul.
- Zihnioğlu, Y. (1999, Haziran). “Sivil toplum” deyince sivil olunuyor mu?. *Pazartesi*, 51, 8. TÜSTAV arşivi.
- Zihnioğlu, Y. (2000, Haziran). *Medeni kanun kadınlara ne getirdi? Kod sivil’den medeni kanun’a*. *Pazartesi*, 62, 8-9. TÜSTAV arşivi.
- Zihnioğlu, Y. (2003). *Kadınsız İnkılap - Nezihe Muhiddin, Kadınlar Halk Fırkası, Kadın Birliği*. Metis.

EK1 ORJİNALLİK FORMU

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ SIYASET BİLİMİ VE KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI BAŞKANLIĞINA Tarih: 01/09/2026 Tez Başlığı (Türkçe): Ankara Kent Merkezinin Siyasal Kamusalılığının Dönüşümleri (1923-2022) Tez Başlığı (Almanca/Fransızca)*:..... Yukarıda başlığı verilen tezin a) Kapak sayfası, b) Giriş, c) Ana bölümler ve d) Sonuç kısımlarından oluşan toplam 286 sayfalık kısmına ilişkin, 01/09/2026 tarihinde tez danışmanım tarafından Turnitin adlı intihal tespit programından aşağıda işaretlenmiş filtrelemeler uygulanarak alınmış olan orijinallik raporuna göre, tezin benzerlik oranı %3'tür. Uygulanan filtrelemeler**: ☒ Kabul/Onay ve Bildirim sayfaları hariç ☒ Kaynakça hariç ☒ Alıntılar hariç ☐ Alıntılar dâhil ☒ 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları'nı inceledim ve bu Uygulama Esasları'nda belirtilen azami benzerlik oranlarına göre tezin herhangi bir intihal içermediğini; aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve yukarıda vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim. Gereğini saygılarımla arz ederim. Barış Meriç DEMİR

Öğrenci Bilgileri	Ad-Soyad	Barış Meriç DEMİR	
	Öğrenci No	N19247876	
	Enstitü Anabilim Dalı	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	
	Programı	Siyaset Bilimi	
	Statüsü	Doktora ☒	Lisans Derecesi ile (Bütünlük) Dr ☐

DANIŞMAN ONAYI

UYGUNDUR.
 Prof. Dr. Bican ŞAHİN

*Tez Almanca veya Fransızca yazılıyor ise bu kısımda tez başlığı **Tez Yazım Dilinde** yazılmalıdır.
 **Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Çalışması Orijinallik Raporu Alınması ve Kullanılması Uygulama Esasları ikinci bölüm madde (4)'te de belirtildiği üzere: Kaynakça hariç, Alıntılar hariç/dâhil, 5 kelimeden daha az örtüşme içeren metin kısımları hariç (Limit match size to 5 words) filtreleme yapılmalıdır.

	HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ	Doküman Kodu Form No.	FRM-DR-21
		Yayın Tarihi Date of Pub.	04.01.2023
	FRM-DR-21 Doktora Tezi Orijinallik Raporu <i>PhD Thesis Dissertation Originality Report</i>	Revizyon No Rev. No.	02
		Revizyon Tarihi Rev. Date	25.01.2024

TO HACETTEPE UNIVERSITY
GRADUATE SCHOOL OF SOCIAL SCIENCES
DEPARTMENT OF POLITICAL SCIENCE AND PUBLIC ADMINISTRATION

Date: 01/09./2026

Thesis Title (In English): Transformations of the Political Public Sphere of Ankara City Center (1923-2022)

According to the originality report obtained by myself/my thesis advisor by using the Turnitin plagiarism detection software and by applying the filtering options checked below on 01/09/2026 for the total of 286 pages including the a) Title Page, b) Introduction, c) Main Chapters, and d) Conclusion sections of my thesis entitled above, the similarity index of my thesis is 3%.

Filtering options applied**:

1. ☒ Approval and Declaration sections excluded
2. ☒ References cited excluded
3. ☒ Quotes excluded
4. ☐ Quotes included
5. ☒ Match size up to 5 words excluded

I hereby declare that I have carefully read Hacettepe University Graduate School of Social Sciences Guidelines for Obtaining and Using Thesis Originality Reports that according to the maximum similarity index values specified in the Guidelines, my thesis does not include any form of plagiarism; that in any future detection of possible infringement of the regulations I accept all legal responsibility; and that all the information I have provided is correct to the best of my knowledge.

I respectfully submit this for approval.

Baş Meriç DEMİR

Student Information	Name-Surname	Baş Meriç DEMİR	
	Student Number	N19247876	
	Department	Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi	
	Programme	Siyaset Bilimi	
	Status	PhD ☒	Combined MA/M Sc-PhD ☐

SUPERVISOR'S APPROVAL

APPROVED
Prof. Dr. Bican ŞAHİN

**As mentioned in the second part [article (4)/3] of the Thesis Dissertation Originality Report's Codes of Practice of Hacettepe University Graduate School of Social Sciences, filtering should be done as following: excluding reference, quotation excluded/included, Match size up to 5 words excluded.

EK2 ETİK KURUL İZNİ

Tarih: 09/05/2025 20:04
Sayı: E-66777842-300-00004206500

HACETTEPE ÜNİVERSİTESİ SOSYAL VE BEŞERİ BİLİMLER ARAŞTIRMA ETİK KURULU

KURUL KARARI

<u>TOPLANTI TARİHİ</u>	<u>TOPLANTI SAYISI</u>
06 Mayıs 2025	2025/09

Üniversitemiz Sosyal Bilimler Enstitüsü Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Anabilim Dalı Siyaset Bilimi Doktora Programı öğrencilerinden **Barış Meriç DEMİR**'in, **Prof. Dr. Bican ŞAHİN** danışmanlığında yürüteceği **“Kızılay Meydanı'nın Siyasî Kamusal Niteliğinin Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP) İktidarı Dönemindeki Değişimleri (2002-2022)”** başlıklı tez çalışması Üniversitemiz Sosyal ve Beşeri Bilimler Araştırma Etik Kurulunun **06 Mayıs 2025** tarihinde yapmış olduğu toplantıda incelenmiş olup, etik açıdan **uygun bulunmuştur.**

Prof. Dr. İsmet KOÇ
Kurul Başkanı

Prof. Dr. Özgür
TEOMAN
Kurul Üyesi

Prof. Dr. Selda
ÖZDEMİR
Kurul Üyesi

İZİNLİ
Prof. Dr. Özge
ÖZYALÇIN OSKAY
Kurul Üyesi

Doç. Dr. Pınar
ÖZDEMİR ŞİMŞEK
Kurul Üyesi

Prof. Dr. Tuğça POYRAZ
Kurul Üyesi

Doç. Dr. Arife Berna
AYTAÇ
Kurul Üyesi

İZİNLİ
Doç. Dr. Gülçin Cankız
ELİBOL
Kurul Üyesi

Doç. Dr. Pınar ARPINAR
AVŞAR
Kurul Üyesi

Doç. Dr. Gülsüm DEPELİ
SEVİNÇ
Kurul Üyesi

Doç. Dr. Tülay BAĞCI
BOSİ
Kurul Üyesi

İZİNLİ
Dr. Öğr. Üyesi Onur
URAZ
Kurul Üyesi

EK3 SAHA GÖRÜŞMESİ SORULARI VE KATILIMCI BİLGİLERİ

KAMUSAL ALAN VE MEKÂN

Bu çalışmada, Kızılay Meydanı ve çevresini 2002-2022 döneminde siyasî faaliyetlerde kullanan ya da kullanmaya çalışan kamular üzerinden kamuların kurumsallık derecesi, mekânın erişilebilirliği, hak ve özgürlüklere dair uygulamalar, Kızılay Meydanı'nın toplumsal ve kurumsal hafızadaki yeri, kamular arası etkileşimler, kamuların mekânsal stratejileri konularına yönelik toplam 26 ana soru (bağlantılı sorular hariç) yer almaktadır.

A. Kurumsallığın ve Kamular Arası Etkileşimin Düzeyini Ölçmeye Yönelik Sorular

1. Kızılay ve çevresindeki mahallelerde etkin olan, buraları siyasî görüşlerini dile getirmek ya da faaliyetlerini gerçekleştirmek için gruplara baktığımızda baskın olan siyasî görüş hangisidir?
2. Bu gruplar az da olsa düzenli bir parası, karar alma hiyerarşileri, geçmiş faaliyetlerine yönelik arşivleri bulunan, görece kurumsallaşmış oluşumlar mı, yoksa belirli amaçları gerçekleştirmek üzere geçici süreliğine bir araya gelip daha sonra yeni bir hedef bulunana kadar ayrılan insanlardan mı oluşuyor?
 - a. Kurumsallaşmış oluşumlar/topluluklar daha yaygınsa yönetici rolü üstlenenlerin sonrakilere deneyim aktarmasını sağlayan, başı-sonu belli, önceden hazırlanmış düzenekler var mı, yoksa usta-çırak ilişkisine benzer bir süreç mi hakim?
3. Buralardaki oluşumlar/topluluklar, bütçeleri, karar alma süreçleri, yönetimleri açısından varlıklarını ağırlıklı olarak siyasi partilerin ya da devlet kurumlarının bir parçası olarak mı sürdürüyorlar/sürdürmüşler midir, yoksa aksine, benzer siyasî görüşlere sahip olsalar bile kendi başlarına hareket edebilmişler midir?

- a. 2002-2022 döneminde bu açıdan herhangi bir değişim oldu mu? Örneğin, geçmiş dönemlerde daha bağımsız hareket edebilirlerken, mesela 2017'den sonra daha büyük bir oluşumun kontrolü altına girmek stratejik açıdan daha faydalı görünmüş olabilir.
4. Kızılay ve çevresinde, 'sokak siyaseti' denebilecek türden faaliyetler gerçekleştirileceği zaman, etkinliğin planlanması, ele alınacak temaların belirlenmesi, konuşma metnlerinin hazırlanması, resmî izinlerin alınması / resmî makamlara bildirimde bulunulması adımlarında, buralardaki oluşumlar ağırlıklı olarak tek başlarına mı yoksa ister devlet örgütleri isterse muhalif gruplar olsun, muhakkak birileriyle dirsek teması kurarak, iş birliğine giderek mi hareket ederler?
5. Kızılay ve çevresinde faaliyet gösteren grupların, ister aynı isterse farklı siyasî pozisyonlarda olsun, 'Biz bunlarla bir araya gelmeyiz' dedikleri gruplar oluyor mu?
- a. Ayırışma eksenleri genelde nedir?
- b. 2002-2022 döneminde ortaklaşa hareket gerektiren istisnai durumlara (örneğin, çocuk tecavüzüne karşı protesto vb.) şahit oldunuz mu? Şahit olduysanız oluşumları bir araya getiren istisnai durumlar/koşullar nelerdi? Hangi noktalarda uzlaşıya varabildiler, hangilerinde varamadılar?

B. Kızılay Meydanı'nın Önemine, Toplumsal ve Kurumsal Hafızadaki Yerine Dair Sorular

1. Kızılay Meydanı ve hemen yakınındaki bağlantı yolları (bulvarlar, caddeler, sokaklar) şahit olduğunuz kadarıyla, farklı siyasal görüşteki gruplar için önemli, anlamlı, önceliğe sahip yerlerden mi? (Eğer öyleyse) Bu önem hangi gruplar için nereden geliyor, kent içindeki coğrafi konumundan mı, tarihsel öneme sahip oluşundan mı, yoksa başka bir şey mi?

2. Sol/sağ görüşteki gruplar için Kızılay Meydanı'nı kullanamamak ciddi bir sorun mu, yoksa alternatif meydanlardan ya da caddelerden faydalanmak da eşit derecede yeterli mi?
3. Sıhhiye, Tandoğan, Kızılay, Ulus, Uğur Mumcu Parkı, Sakarya, Kolej, Kuğulu. Herhangi bir kamusal faaliyet için bunlar kullanılacak olsa öncelik sırası genelde nasıl olur? Neden?
4. Kendinizi oluşumunuzdan/topluluğunuzdan soyutlayıp sıradan bir insan olarak baktığınızda, Kızılay Meydanı'nı hangi kelimeleri kullanarak, nasıl tanımlardınız?
5. Peki oluşumunuz/topluluğunuz adına konuşmanız gerekse, oluşumunuzun/topluluğunuzun gözünden hareketle Kızılay Meydanı'nı hangi kelimelerle, nasıl tanımlardınız?
6. Partiler dışında siyasî faaliyet yürütmeye çalışan oluşumlar/topluluklar şubelerini genelde Kızılay ve hemen yakınında mı açıyor?
 - a. (Cevap 'evet'se) Kızılay'da açmalarının sebebi nedir?
 - b. (Oluşumun/topluluğun varlık amacına bağlı olarak sorulacak soru) Cebeci gibi daha ucuz veya Ulus gibi hem kalabalık hem de yoksul grupların bulunduğu yerlerde şube ya da merkez bulundurmak kitleler hitap edebilmek, onlara daha yakın olmak açısından daha avantajlı ya da stratejik açıdan daha isabetli değil mi? Bu açılardan baktığımızda Kızılay'ı farklı kılan herhangi bir özellik var mı?

C. Kızılay Meydanı ve Çevresinin Erişilebilirliğine, Hak ve Özgürlüklerin Kullanımına ve Kamuların Mekânsal Stratejilerine Yönelik Sorular

AKP'nin ilk 10 yılı bazılarınca tam bir özgürlükçü dönem olarak niteleniyor. Özellikle 1 Mayıs'ın resmî bayram olarak ilan edilmesi, 80 Darbesi'nin yargılanmaya başlaması, askerî organların siyasete müdahalesinin önüne geçilmesi çabaları vb. bunlara örnek olarak gösteriliyor.

1. AKP hükümetlerinin ilk 10 yılında durum özellikle Kızılay ve çevresi için de böyle miydi, her isteyen siyasî görüş rahatlıkla Kızılay ve çevresini kullanabiliyor muydu?
2. Hatta AKP öncesinde de durum böyle miydi, yoksa AKP öncesi ile sırası arasında farklılaşma var mı? (Farklılaşma varsa) Ne değişti?

Kızılay Meydanı ve çevresi 2017 yılından beri valilik emriyle herhangi bir toplu etkinliğe resmî olarak kapalı. Öncesindeki 4 yılda da fiilî olarak kapalı tutulmuştu.

3. Geçen 11 yılda Kızılay ve çevresi için hâlâ bildirimde ya da izin talebinde bulunuluyor mu, yoksa izin falan aramadan direkt uygulamaya mı geçiliyor?
 - a. (Hâlâ bildirimde ya da talepte bulunmuşlarsa) Hangi faaliyet türleri ve konular için bildirimde/talepte bulunuluyor, hangi türlere izin veriliyor hangileri reddediliyor?
 - i.(Bildirimleri ya da izin talepleri kabul edilmemişse) Bu duruma karşı hukukî süreç başlatılıyor mu?
 1. (Başlatmamışlarsa) Neden?
 2. (Başlatmışlarsa) Karar açıklandı mı? Mahkeme kararının sonuçları ne oldu? Karar, uygulamada herhangi bir değişiklik yarattı mı?
 - b. (Bildirim ya da izinden vazgeçmişlerse) Ne zaman, hangi olaydan sonra, neden vazgeçildi? Sokaktaki faaliyetler için artık nereler tercih ediliyor?
 4. AKP hükümetleri döneminde iznin gerekmediği, Anayasa'da belirtildiği şekle uygun olarak sadece bildirimde bulunarak Kızılay ve çevresinin kullanılabilirdiği bir dönem oldu mu?
 5. Kızılay Meydanı ve çevresinde kimler/hangi oluşumlar/topluluklar etkinlik yapma imkânına sahip?

a. (Böyle oluşumlar/topluluklar varsa) Hangi şartları sağladıkları için bu imkâna sahip oluyorlar sizce? Toplantı ve Gösteri Yürüyüşleri Kanunu'nda belirtilenler dışında, özellikle resmî belgelere yansımayan ve karşılanması gereken başka şartlar var mı?

6. Bahsettiğiniz süreç hep böyle miydi, yoksa şartların ağırlaşması ya da hafiflemesi gibi değişimler oldu mu? (Değişim olmuşsa) Uygulamadaki değişimin sebebi nedir sizce? Uygulama içeriklerinde neler değişti? Oluşumlar/topluluklar bahsettiğiniz değişimlere uyum gösterdi mi, nasıl?

7. İdarî süreçleri ve kolluk faaliyetlerini göz önüne aldığınızda, farklı meydanların, cadde ve sokakların siyasî faaliyetlerde kullanılması konusunda farklı uygulamalar var mı? *Diğer bir ifadeyle, Kuğulu Park'ta eylem yapmak ile Kızılay Meydanı'nda ya da Kolej Meydanı'nda eylem yapmak arasında fark var mı?* (Varsa) Farkların içeriği ve sebebi nedir?

8. İdarî süreçleri atlattığınızı farz edelim: Etkinliği gerçekleştirirken/eylem yaparken, özellikle kolluk üyelerinin fazladan sınırlama getirdiği oluyor mu? Hangi söz ya da eylemleri müdahale için hukukî ve/ya meşru zemin olarak ileri sürüyorlar? (Biraz daha soyutlayarak soracak olursam) *İfade tarzlarınıza, eylem biçimlerinize, konuşma metninize, ele aldığınız temalara müdahale/kısıtlama var mı?* (Müdahale/kısıtlama varsa) Bunlar herhangi bir kriteri sağlamakta başarısız olduğu için mi müdahaleye/kısıtlamaya maruz kalıyor?

9. Sizi sokak siyasetinden uzaklaştırmaya ya da sokağa çıkmasanız bile Kızılay'daki varlığınızı geriletmeye veya tamamen ortadan kaldırmaya yönelik resmî kurumlarca veya/ya da siviller tarafından herhangi bir girişim oldu mu?

a. (Olmuşsa)

i. Bu girişimlere nasıl bir gerekçe sunuluyor?

ii. Girişimleri durdurmaya yönelik çözüm bulabildiniz mi? (Bulabildilerse) Nasıl? İçeriği nedir?

iii. Resmî ya da sivil olsun, böyle müdahaleler AKP öncesinde de maruz kaldığınız şeyler miydi? (AKP öncesinde de maruz kalmışlarsa) O zaman gerçekleştirilen müdahaleler ile 2002-2022 dönemi arasında yoğunluk ve biçim açısından fark var mı? (Varsa) Farklılık hangisinde, AKP öncesinde mi, sırasında mı?

10. Kişisel deneyimlerinizi göz önüne aldığınızda, oluşumların/toplulukların son 20 yılda sokak siyasetine getirilen resmî ya da fiilî kısıtlamalara karşı tavrının ağırlıklı olarak nasıl olduğunu söyleyebilirsiniz?

a. Sınırlamalara karşı çıkanlar elendiler mi? (Elendilerse) Yerlerine, aynı konularda söz söyleyen yeni uysal oluşumlar/topluluklar mı, yoksa en az öncekiler kadar ayak direyen yenileri mi geldi?

b. Hukuka aykırı sınırlamalara uyum sağlayanların gerekçeleri neler sizce? Hepsini yatay kesen ortak noktalar var mı?

11. *Kızılay Meydanı ve sokak siyaseti konusuna farklı bir noktadan yaklaşmak için soruyorum: Sokak siyaseti yapmanın*

a. Oluşumlar/topluluklar açısından 'modası' geçmiş olabilir mi?

i. (Modası geçtiyse) Kendilerine üye olmayan insanlarla (yani bir tür 'yabancı'yla) etkileşime geçmek için sokak siyaseti dışında herhangi bir yol arayışına girildi mi, yol/yöntem değiştirildi mi?

b. Hiçbir oluşuma/topluluğa üye olmayan, sadece sokaktan geçen insanlar için 'modası' geçmiş olabilir mi?